

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Історичний факультет

A PRIMA FACIE

Студії з історії Європи

Колективна монографія

За ред.: Рафала Димчика, Ігоря Кривошеї

Київ
КНТ
2021

УДК 94(4)(02)

A11

Рецензенти:

Кузнець Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Срібняк Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка;

Тригуб Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

*Рекомендовано до друку вченою радою Уманського
державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № від року)*

A11 **A PRIMA FACIE** : Студії з історії Європи : кол. монографія / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; за ред.: Рафала Димчика, Ігоря Кривошеї. – Київ : КНТ, 2021. – 272 с.

ISBN 978-966-373-935-9

Колективна монографія містить статті, у яких проаналізовано джерела, історіографію та розвиток музейної галузі, а також окремі аспекти соціально-економічної та політичної історії країн Європи. Авторський колектив – науковці Дніпра, Києва, Запоріжжя, Сум та Умані. Видання здійснюється в рамках презентації результатів науково-дослідницької теми кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Монографія розрахована на викладачів, аспірантів, студентів історичного факультету й усіх, хто цікавиться історією Європи.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини Марцеля Карама «Дзеркала» (2010).

ISBN 978-966-373-935-9

УДК 94(4)(02)
© Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини, 2021

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВО	6
1.1. ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII СТ.: АКТОВІ КНИГИ І ТЕСТАМЕНТИ (Кривошея Ірина).....	6
1.2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. У ФРАНЦІЇ В ПОЗИТИВІСТСЬКОМУ ТА МАРКСИСТСЬКОМУ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ДИСКУРСАХ (Гордієнко В'ячеслав, Гордієнко Галина).....	27
1.3. МУЗЕЇ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, РЕАЛІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН) (Біляєва Світлана, Куценко Сергій).....	49
1.4. ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА МЕЙСЕНСЬКОГО ФАРФОРУ У XVIII СТОЛІТТІ (Возна Зоя).....	67
1.5. КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ВИДАНЬ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (Чергик Наталія).....	85
Розділ 2. ДОВГЕ XIX СТОЛІТТЯ.....	96
2.1. УРБАНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП (Фицик Лариса, Фицик Ігор).....	96
2.2. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 60 – 70-Х РР. XIX СТ. (Нікітін Юрій).....	122

2.3. МІЖ СТАНОВОЮ СОЛІДАРНІСТЮ ТА ЛОЯЛЬНІСТЮ ІМПЕРІЇ: ПОДІЛЬСЬКІ МАРШАЛКИ/ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА І РОСІЙСЬКА ВЛАДА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (Барвінок Ольга, Кривошея Ігор).....141

2.4. ВПЛИВ СВІТОВОЇ АГРАРНОЇ КРИЗИ КІНЦЯ ХІХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (Ковальова Наталія, Шмалюх Альона).....167

Розділ 3. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ.....185

3.1. СОЦІАЛЬНА І КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА БАЛКАНАХ (ХІХ – 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.) (Саган Галина).....185

3.2. АГРАРНА ПОЛІТИКА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (Священко Зінаїда).....204

3.3. РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1939 Р. ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ (ПРО ЩО ГАЗЕТИ ПИСАЛИ І ПРО ЩО МОВЧАЛИ) (Горохівський Петро).....227

3.4. ІНТЕГРАЦІЯ ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (Скрипник Олена).....247

ВСТУПНЕ СЛОВО

Кафедра всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини тривалий період працює над науково-дослідницькою темою «Східна Європа з найдавніших часів і до сьогодні: економічні, суспільно-політичні та культурні процеси».

За цей час було проведено низку науково-практичних семінарів та наукових конференцій різного рівня, на яких власне обговорювалися питання історії країн Східної Європи.

Результати досліджень презентувалися на конференціях як в Україні, так і за кордоном. Перше видання «QUO VADIS? Польські історичні студії (XIX – перша половина XX століття) : колективна монографія», опубліковане у 2020 р., стало своєрідним проміжним підсумком евристичної та дослідницької діяльності кафедри у цьому напрямі.

Наступна колективна монографія охоплює широке коло питань. Окрім текстів уманських дослідників, до її змісту також включено матеріали науковців з Дніпра, Запоріжжя, Києва та Сум, що підкреслює зацікавленість означеною тематикою.

Сподіваємося, що колективна монографія буде корисною для студентів, викладачів і усіх, хто цікавиться історією.

Автори

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВО

1.1. ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVII СТ.: АКТОВІ КНИГИ І ТЕСТАМЕНТИ

Грина КРИВОШЕЯ

*доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та
методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
iiivahnuk@i.ua
orcid.org/0000-0001-8691-5858*

***Анотація.** У публікації розглядаються міські актові книги і тестаменти, приклад конкретного виду документу другої половини XVII ст., які є джерелом історії повсякдення козацької старшини. Характеризується збереженість міських актових книг і тестаментів другої половини XVII ст., їх публікації, історіографія питання. На прикладах із різних актових книг показано інформаційний потенціал такого типу джерел. Розглядаються відомі тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. Уцілілі книги і, зокрема, вміщені в них тестаменти, дозволяють реконструювати різноманітні сторони життя козацької старшини другої половини XVII ст., її уявлення про світ та ставлення до тогочасних явищ і подій.*

***Ключові слова:** актова книга, тестамент, козацька старшина, повсякдення, Гетьманщина.*

Джерела історії повсякдення XVII ст. різноманітні, хоча й не чисельні. Найцікавішими для таких досліджень завжди були наративні джерела, передусім, щоденники. Та коли мова заходить про щоденники козацької старшини цього століття, дослідник може лише розвести руками. Та й інші наративні джерела української історії XVII ст. вельми нечисленні. Утім, залишається чимало інших видів історичних джерел, що дозволяють сьогодні досліджувати повсякдення української козацької старшини. Серед них такий комплексний вид, як актові міські книги, та конкретний – тестаменти, які обрані для аналізу в даній публікації.

Повсякденне життя українців як напрям історичних досліджень сьогодні активно розвивається. Про це свідчить шерег публікацій різного обсягу й спрямування, покликаний заповнити лакуну в знаннях українців

про повсякдення козацької старшини¹. Більшість праць стосується XVIII ст., що зумовлено краще збереженою джерельною базою. Вивчення світу козацької старшини XVII ст. більш проблемне через меншу кількість і гіршу якість джерел.

Історія повсякдення знаходиться у фокусі дослідницьких інтересів різних дисциплін. Та й самі історики впродовж XX ст. запропонували доволі різні підходи до історії повсякденності. Предметом історії повсякдення, із погляду історії, є сфера людської буденності в її історико-культурних, політичних, етнічних, соціальних, конфесійних та інших контекстах². Різні підходи об'єднує вивчення символіки повсякденного життя, а також міждисциплінарність. Важливим методологічно є визнання того, що людина минулого не схожа на людину сьогодення.

Історики вивчають структуру господарювання, організацію війська, характер податкової системи, взаємини різних груп соціуму, публічно-правові процедури, символи й ритуали, пов'язані з народженням, одруженням, похованням людини, релігійні свята, житло, одяг, харчування – усе, що сприймалося колись звично й буденно³. Кінцевою метою вивчення

---

¹ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 2. 2003. С. 197–206; Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. К., 2016. 356 с.; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія. К.: Інститут історії України, 2009. 271 с.; Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ, 2012. 347 с.; Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. К., 2008. 302 с.; Коляструк О. Апологія історії повсякденності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2010. Вип. 17. С. 46–55; Левицький О.І. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII ст. К., 1930; Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христороздженської церкви містечка Яреськи Миргородського полку). *Краснзнавство*. № 3. 2010. С. 48–55; Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. 304 с.; Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. К., 2017. 182 с.; Удод О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. *Історія в школах України*. К., 2005. № 4. С. 40–45; Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська академія*. 2012. Вип. 10. С. 117–184.

² Ворончук І. Актові книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск I. Волинь XVI ст.* К., 2014. С. 7; Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований. URL: [http://www.perspektivy.info /book/istorija_povsednevnosti](http://www.perspektivy.info/book/istorija_povsednevnosti).

³ Ворончук І. Актові книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск I. Волинь XVI ст.* К., 2014. С. 72.

минулого має стати виявлення якоїсь постійної величини, яка присутня у формах побуту конкретної спільноти.

Значимими для історика повсякденності стають життєві проблеми і їх осмислення тими, хто існував до нас. Завданням є не стільки відтворення буденного життя старшини, скільки прагнення зрозуміти, як старшина ставилася до свого побуту, оточення, усього, що відбувалося навколо, цікавить і емоційна реакція акторів. Мета дослідження – продемонструвати можливості актових міських книг, як комплексного джерела та тестаментів, як прикладу документів з міських книг, для вивчення повсякденного життя козацької старшини другої половини XVII ст.

Міські актові книги, через брак еґо-документів цього періоду, слугують одним із важливих комплексних джерел історії повсякдення. Одним із перших актові книги дослідив О. Левицький у статті «Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии»¹. Автор виклав історію появи та охарактеризував кількість і цінність міських актових книг для історичних досліджень, зосередивши основну увагу на актових книгах XV – першої половини XVII ст. У другій половині XIX – на початку XX ст. з актовими книгами другої половини XVII ст. працювали чимало істориків (зокрема, М. Білозерський, О. Лазаревський), які видавали їх друком. Особливими були зусилля у вивченні й публікації актових книг А. Стороженка, Д. Міллера та В. Модзалевського². Відтоді актові міські книги стали надійним джерелом для досліджень багатьох поколінь істориків. Щоправда, аналіз актових книг у сучасній науці більше

---

¹ Левицький О. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малороссии». *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. 1899 г. М., 1902. С. 55–82.

² Протокул до записовання справ поточных на рок 1690. Чернигов: Тип. Губернского правления, 1852. 180 с.; Протыкуль справъ поточнихъ 1683 годъ. *Черниговскія губернска вѣдомости*. 1857. № 21–33. С. 175–288; Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. Вид. А.В. Стороженко. *Киевская старина*. 1892. Т. 38. № 7. Приложение. С. 65–112; Книги третие меские Ператинские. «*Стороженки. Фамильный архив*». Том. IV. К., 1908. 499 с.; Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. X., 1894. Т. 6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. Изд. Д. Миллера та М. Плохинского. С. 259–274; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. Под редакцией В. Модзалевского. Чернигов, 1914; Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. Чернигов, 1911. 37 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В.Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. Вып. 1: Справки поточные 1664–1671 годов. 236 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. Вып. 2: Справки вѣстия 1664–1671 годов. 115 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. Вып. 3: Справки вѣстия 1672–1680 годов. 124 с.

стосується попередньої докозацької доби¹.

Тестамент (лат. заповіт), духівниця – це документ, що фіксує останню волю особи щодо поховання, розподілу рухомого й нерухомого майна та багато іншого. На жаль, козацька старшина не завжди вносила свої тестаменти до актових книг, воліючи зберігати їх у домашніх архівах. Як вид історичного джерела, тестамент вже давно й плідно досліджується як зарубіжними, так й українськими істориками. Особливо значна бібліографія доступна щодо тестаментів польської шляхти². Гарний стан їх дослідження

---

¹ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 4. 2004. С. 117–133; Ворончук І. Актіві книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск I. Волинь XVI ст.* К., 2014. С. 6–74; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). К., 2014. 510 с.; Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 19, кн. 1. С. 233–257.

² Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich [XVI–XIX w.]. *Rozprawy Komisji Językowej*. 1981. T. 12. S. 217–233; Tymiakin L. O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim. *Rocznik Przemyski*. 1990. T. 27. S. 141–145; Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku). *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza i po wiek XX*. Warszawa: Semper, 1991. S. 151–157; Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. Warszawa, 1992; Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799, oprac. A. Falniowska-Gradowska. Kraków, 1997; Dumanowski J. Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku. Toruń, 2006; Dumanowski J. «Pompa funebris»? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI-XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, pod red. H. Suchojady. Warszawa, 2001. S. 315–322; Cui contingit naści, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa, 2005; Popiołek B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku. Kraków, 2009; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LXI. 2009. Zeszyt 1. S. 65–101; Justyniarska-Chojak K. Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek). Kielce, 2010; Wilczek-Karczewska M. Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII w., *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. LIX. 2011. Nr 3–4. S. 333–346; Wilczek-Karczewska M. Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII wieku. Zarys problematyki. *Spółczesność staropolskie. Seria nowa, t. III: Spółczesność a rodzina*, red. A. Karpiński. Warszawa, 2011. S. 149–169; Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów. Warszawa, 2012; Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku, oprac. i wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad. Warszawa, 2013; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655, wyd. P. Klint. Poznań–Wrocław, 2008; Klint P. Testamenty szlachty z południowo-zachodniej Wielkopolski z XVII w. *Kultura funeralna ziemi wschowskiej*, pod red. Pawła Klinta, Marty Małkus, Kamili Szymańskiej. Wschowa, 2010. S. 33–49; Klint P. Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011; Klint P. Edycje testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich i ziemi halickiej z XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63. Z. 4 (2015), S. 647-660; Klint P.

вважливий для українських істориків доби козацтва, позаяк старшина взорувала шляхту, у тому числі в питанні правого оформлення останньої волі особи.

Українські дослідники історії козацької старшини XVII–XVIII ст. із різних поколінь активно залучали тестаменти у своїх розвідках, часто публікували знайдені документи або їх частини, утім рідко і поверхово їх аналізували. Варто згадати широке використання заповітів О. Лазаревським, В. Модзалевським та А. Стороженком¹. Більшість зі згаданих ними у власних публікаціях тестаментів вже не існує. За останні десятиліття багато тестаментів козацької старшини було опубліковано дослідниками В. Кривошеєю та О. Кривошеєю, С. Павленком, два – І. Кривошеєю². Проте аналіз тестаментів козацької старшини чи міщан другої половини XVII – XVIII ст., залишається рідкістю в українській історіографії³. Визначається це станом збереження цього виду джерел.

Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681-1700. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015.

¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т.1–4. К., 1908-1912; Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: материалы для истории общества в XVII–XVIII в.в. *Русский архив*. 1875. Т.1, 2, 3, 8; Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. *Киевская старина*. 1882-1888; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. Т.1 Полк Стародубский. 770 с.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1893. Т. 2. Полк Нежинский. 521 с.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: в 3 т. К., 1902. Т. 3. Полк Прилуцкий. 462 с.; Стороженко А. Очерки Переяславской старины: исследования, документы, заметки. К.: Тип. Фрицкевича, 1900. 233 с.; Стороженки: фамильный архив: в 7 т. / Сост.: А. Стороженко, Н. Стороженко. К.: Тип. тов. Г. Л. Фронцкевича, 1910. Т. 6. 499 с.

² Кривошея О. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт. *Козацька скарбниця: гетьманські читання*. Чернівці: ВД «Букрек», 2007. Вип. 4. С. 57–62; Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2008. Вип.16. С.84-91; Кривошея В., Кривошея О. Українська козацька старшина. Василь Базилевич. Василь Лагода. Андрій Стахович. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2008. №17. С. 108–115; Кривошея В., Кривошея О. Українська козацька старшина. Іван Черняк. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2009. №18. С. 131-136; Кривошея В., Кривошея О. Українська козацька старшина. Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2009. №19. С. 56-63; Кривошея В., Кривошея О. Українська козацька старшина. Олексій Туранський, Михайло Милорадович. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 32. С. 5-11; Кривошея В., Кривошея О. Бунчуковий товариш Роман Іванович Янов. *Запорозька Січ і Українське козацтво: зб. наук. праць*. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 164–169; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. С.968-985; Кривошея І.І. Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць*. Вінниця, 2010. Вип. 18: Серія «Історія». С. 311–320.

³ Кочеркевич Я. Побут львів'ян. Джерелознавчий аналіз заповітів. *Студії з архівної справи та документознавства*. К, 2003. Т. 10. С. 55-58; Кочеркевич Я. Міщанська родина

Друга половина XVII ст. представлена мізерною кількістю старшинських заповітів. Тестаменти козацької старшини розпорошені в численних фондах різноманітних архівів. Актові міські книги XVII ст., покликані зберігати документи від різноманітних напастей, також зазнали непоправних втрат. Дещо покращено ситуацію укладенням початкового реєстру існуючих testamentів старшини XVII ст. та аналізом їх змісту як джерела історії повсякдення у статті Ір. Кривошеї та І. Кривошеї¹.

Традиція ведення замкових, потім городських, земських, підкоморських, магістратських і ратушних книг перервалася з початком козацького повстання під проводом Б. Хмельницького. У середині XVII ст. на українських теренах збереглася лише практика ведення магістратських і ратушних книг, куди вписувалися судові рішення та різноманітні види важливих документів усіма прошарками тогочасного українського суспільства. Показачена шляхта сприяла поширенню серед старшини звичної для неї практики. Впродовж другої половини XVII ст. усі важливі судові справи розглядалися на «обопільному» (козацькому і міщанському) уряді й велася спільна актова книга. Фактично, козаки скористалися віковим досвідом міщан у веденні судових справ та їх документальній фіксації. Лише з початку 20-х років XVIII ст., із появою стабільних сотенних і полкових канцелярій із відповідним штатом, виокремилися козацькі актові книги. Незважаючи на окремі згадки, залишається відкритим питання про існування окремих актових книг генерального військового суду. Для прикладу, у червні 1689 р. у стародубському магістраті з метою запису додаткових свідчень повторно слухалася справа про вбивство. Рішення у цій справі раніше було вписано до «книг суду генерального»². Попри подібні згадки про такі книги, бачити їх історикам не довелося.

Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. *Вісник Львівського університету*. 2006. С. 83–94; Кочеркевич Я. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз. *Архіви України*. 2010. Вип. 5. С. 45–61; Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII ст. (спроба дипломатичного аналізу). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 527–555; Вінниченко О. Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини на матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. *Наукові записки Українського католицького університету*. Львів, 2010. Число 2. Серія Історія. Вип. I. С. 51–65; Гедьо А. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської громади XVIII – першої пол. XIX ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 116–122; Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. К., 2011. С. 62–88; Кривошея В., Кривошея О. Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини. *Козацька скарбниця: гетьманські читання: зб. наук. статей*. Чернівці, 2011. Вип. 7. С. 8–39; Попружна А. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. Чернівці, 2016.

¹ Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *Український історичний журнал*. 2019. №5. С.147–166.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) Ф.XIV. Спр. 6966 (III). Арк. 34 зв–35.

Приватні акти, насамперед, обрані нами для характеристики тестаменти, а також інші документи (купчі, договори оренди, поділи майна, судові матеріали та ін.) у давнину зберігалися старшиною в родинних архівах. Для забезпечення від втрати, їх копії вносилися до актових книг різноманітних урядів. Книги вмщували не лише поточні рішення й акти, а й копії різночасових документів. Частина міських книг була опублікована, інші зберігаються в архівах у рукописному вигляді. Прикладом слугують збережені масиви документів полтавського уряду¹, стародубського магістрату², ніжинського магістрату³ (уривки за 1657–1674), козелецького уряду⁴, бориспільської (1612–1698), лохвицької й пирятинської ратуш (1683–1739)⁵. Ці комплексні джерела мають надзвичайну вагу в дослідженні історії українського суспільства XVII ст. Вони персоналізують історію цієї доби, дозволяють простежувати еволюцію ієрархії козацької старшини, її соціальний, майновий стан та родинні зв'язки.

Зміст актових міських книг другої половини XVII ст. традиційний: судові розгляди, скарги, заяви, угоди, договори, обов'язки майнового й

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. 365 арк.; Там само. Спр. 55257. 200 арк.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. 236 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. Вып. 2: Справы вечистья 1664–1671 годов. 115 с.; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. Вып. 3: Справы вечистья 1672–1680 годов. 124 с.

² Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАУК) Ф. 208. Оп. 1. Спр. 11, 18, 24–29, 34–49, 82–91; ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 6966 (I). 78 арк.; Там само. Спр. 6966 (II). 70 арк.; Там само. Спр. 6966 (III). 160 арк.; Там само. Спр. 6967. 69 арк.; Там само. Ф. XXVIII. Спр. 49–84. 74 арк.; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. /Черниговская губернская архивная комиссия; под ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов: Тип. Г. М. Веселой, 1914. 138 с.; Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). Х., 1894. 16 с.; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909–1910. Чернигов*, 1911. Вып. 8. С. 71–105; Протокул до записовання справ поточных на рок 1690. Чернигов: Тип. Губернского правления, 1852. 180 с.; Протыкуль справ поточных 1683 годъ. *Черниговскія губернска вѣдомости*. 1857. № 21–33. С. 175–288.

³ Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. Чернигов: Типография губернского правления, 1887. 66 с.; Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. *Сіверянський літопис*. 2002. № 2. С. 32–42.; Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. *Сіверянський літопис*. 2001. № 4. С. 26–35.

⁴ Kragów PAN, 280. 184 k.

⁵ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. Вид. А. В. Стороженко. *Киевская старина*. 1892. Т. 38. № 7. Приложение. С. 65–112; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). *Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот*. Підготували до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К.: Наукова думка, 1986. 219 с.; Книги третие меские Ператинские. *Стороженки. Фамильний архив*. Том. IV. К., 1908. 499 с.

особистого характеру, копії різних документів (грамоти й універсали, а також записи про продаж, оренду, борг, заставу, дарування, тестаменти) вписані за датою їх надання для запису. Виходячи з цього, зрозуміло, що книги містять багато матеріалів про повсякденне життя козацької старшини, проте їх інтерпретація вимагає критичного підходу й використання інших видів джерел для остаточних висновків. Необхідно пам'ятати про особливість такого джерела, як актові міські книги: вони не відображають усієї повноти життя Гетьманщини та часто фіксують винятки з правил, особливо, якщо мова йде про судові справи.

У актових книгах відображаються тогочасні соціальні відносини і фіксується забезпечення інтересів людей верхнього стану. Пересічні козаки, міщани й посполиті потрапляли на сторінки міських книг як пасивні учасники якогось процесу, жертви або злочинці й дуже рідко виступали ініціаторами записів. Навіть, якщо особа названа у документі XVII ст. козаком, перевірка доводить, що такий козак займав значний уряд і був дуже заможною людиною. Для прикладу наведемо фрагмент із маловідомими особами. У квітні 1677 р. на полтавському уряді перед усією полковою старшиною розглядалася справа «козаків» рибчинського Паска Матвієнка й гуджолінського Данила Кота. Паско продав Данилу власні дідицині й батьківські ґрунти на р. Орелі, що включали ліс, луки, рибні озера з обох сторін Орелі за дві тисячі золотих, 10 талярів і жупан доброго сукна¹. Володіння Паска, як і платоспроможність Д. Кота, прямо свідчать, що вони не рядові козаки. Навіть після продажу основної частини маєтності в 1687 р. Паско Матвієнко ще мав 200 кіз. Їх випасали 4 челядники на коломацьких ґрунтах судді полкового П. Буцького. Через це останній судився з Матвієнком й отримав 100 золотих за шкоду, завдану лісу². Судовий розгляд цієї справи інформує про вірогідні родинні зв'язки між Паском і Буцьким. Коли Матвієнка запитали, навіщо випасав кіз у володіннях Буцького та зробив кошару з чужого лісу, той по родинному зауважив до П. Буцького, що думав, що ти на мене не гніватимешся. На те позивач відповів, що не гнівається, утім, кіз випасати й ліс рубати заборонив під зарукою 1000 талярів на шкатулку військову³. Імовірно, Паско був братом діда або дядьком П. Буцького, оскільки відомо про його дуже поважний вік. У 1683 р. він виступав свідком у справі про розмежування ґрунтів Мезиненків і Павленків. Матвієнко Паско засвідчив, що спірні ґрунти належали Мезинам «ще за панів»⁴. Отже, свідок у 40-х роках XVII ст. мав бути дорослим, щоб його свідчення приймалися судом.

У актових міських книгах на фактичному матеріалі добре простежується соціальна структура тогочасного суспільства, зокрема, структура та ієрархія козацької старшини, її пов'язаність із показаною

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 180.

² ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 181зв.

³ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 182.

⁴ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 111.

шляхтою та верхівкою міщанства, яка також нерідко мала шляхетське походження. Чимало інформації вдалося почерпнути з актових міських книг для встановлення структури й персонального складу неурядової козацької старшини.

Із допомогою документів актових книг розширюємо інформацію про військові та цивільні функції козацької старшини, а також способи забезпечення виконання цих обов'язків. Козацькі урядники отримували за службу млини, рангові маєтності. Інші категорії козацької старшини, згідно з феодальним принципом служби, забезпечували себе при виконанні різноманітних доручень із власних маєтностей. Різноманітні акти, розміщені в міських книгах, дозволяють простежити формування власності/маєтку частини старшини завдяки наданням, купівлі, отриманню спадку, через боргові зобов'язання та інші способи розширення володінь. Аналіз судових актів про розподіл майна, справ про опіку, тестаментів дозволяє реконструювати генеалогію старшинських родів.

Матеріальне тло повсякдення українських міст і містечок постає з актів через опис дворів, бездвірних хат, комор та плаців, що продаються чи заставляються власниками. Інколи спостерігаємо через призму таких записів процеси реконструкції міських ринкових площ. У 1684 р., упродовж кількох місяців, вїт полтавський Максим Петрович від імені міського уряду для розбудови новоміського ринку «на потреби міста» купував двори, плаці й комори в Полтаві¹. Купчі містять опис придбаного, його вартість, вказують не лише на власника, а й на сусідів. Інформація цінна не лише для соціального та економічного аспектів історії, вона джерело генеалогії полтавських старшинських родин та історичної міської топографії.

Значна частина актових документів дозволяє проілюструвати звичаї й традиції, погляди на шлюбні та позашлюбні практики, ставлення до смерті та організацію поховання членів родин козацької старшини². Інколи для того, щоб розлучитися з дружиною, яка порушила закон, достатньо було ритуальної фрази «я цураюся її». Причому діти залишалися з батьком. Так, у травні 1665 р. була покарана в Борисполі дружина Лук'яна Лихолапа, яка вкрала одяг у Носачихи. Розлучення відбувалося при засланні від полковника особах, що засвідчує високий статус учасників процесу³.

Дбаючи про вічний спочинок, суддя генеральний військовий Михайло Вуяхевич із дружиною в лютому 1688 р. подарували двір і поле в Козельці Межигірському монастиреві⁴. Акт підписаний у Батурині й засвідчений власною печаткою М. Вуяхевича. До козелецької міської книги дарчу внесли законники монастиря. Із документа дізнаємося, що Михайло Вуяхевич Височинський із Катериною Жуканською подарували

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк.121 зв.-127.

² Kragów PAN. №280. к. 115–116.

³ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. Вид. А. В. Стороженко. *Киевская старина*. 1892. Т. 38. № 7. Приложение. С. 74–75.

⁴ Kragów PAN 280, к. 75–75 зв.

монастирєві ґрунти діди́зні та власні. Дві́р стояв у Козельці біля церкви ринкової святоспаської, а поле, нале́жне до двору, називало́ся Стопольце. Воно лежало під Козельцем над р. Остер у межах від колишнього Петлишиного, а «теперішнього пана Якова Солонини», окопане до Яцькового Пушкаренкового з межею до Попенкового хутора й до гостинця старого Остринського й тим гостинцем до Козельця в долину. Цей актовий опис, як і подібні до нього, містить дані генеалогічного, історико-географічного та економічного характеру.

На полковому полтавському уряді в липні 1683 р. перед полковником, полковою старшиною, значним товариством і міським урядом розглядалася скарга Анени Петрашихи на пасербицю Галку за моральну шкоду¹. Пасербиця привселюдно образила позивачку, звинувативши в порушенні суспільної моралі. Петрашиху попросили принести листа з уряду сотенного зінківського, що засвідчив би її цнотливу поведінку перед шлюбом із покійним Петрашем. Позивачка надала листа за підписами сотника й старшини, у якому йшлося про її статечне проживання в Кишенці з першим чоловіком. У листі повідомлялося й про те, що покарання біля стовпа Анена ніколи не відбувала².

Розгляд справи та опитування свідків, насамперед, протопопа полтавського, привели до несподіваного повороту. На суді протопій Лука Омелянович відкрив таємницю сповіді Галки Петрашовни. Виявилось, що «Галка, маючи живого мужа, із другим не цнотливим понялася і без церковного благословення взяла шлюб дарма що доброю менует. Невольно їй жити з цим мужем і розлученню надлежит, бо має живого мужа, а з цим перелюб. І з цим другим приобрела дітище, за що я взялем корову»³. Останній аспект цікавий для аналізу церковних практик і рівня моральності кліру. Розгляд справи про моральну шкоду на полковому уряді знову ж таки засвідчує доволі високий статус позивачки, як і важливість для особи бути виправданою в очах тогочасного суспільства за подібні звинувачення.

Повсякдення постає з цього та інших актів через заявлений перелюб, способи його засудження й покарання. Був перелюб звичним явищем чи відхиленням у поведінці тогочасних українців? Незначна кількість збережених актових книг не дозволяє навіть підрахувати, яке число випадків потрапляло для судового розгляду. Гадаємо, що без зайвої потреби така справа на розсуд загалу не виносилася. Радше навпаки, девіантною виглядає поведінка осіб, які опублічили проблему. Проте їхні вчинки пояснюються намаганням убезпечити себе від більшого суспільного осуду в майбутньому через оприлюднену інформацію.

Генеральна й полкова старшина, як і значне товариство військове, мало відрізнялася від козацького загалу своїми буденними практиками. Хіба тим,

---

¹ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 108–110.

² ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 109.

³ ІР НБУВ. Ф.І. Спр. 55256. Арк. 110.

що за образи судилися у вищих інстанціях. У 1688 р. за позовом мешканки Стародуба Феодори Пучковської було поновлено стару справу 1684 р., у якій писар полковий Григорій Кроткевич позивався з товаришем полковим стародубським Федором Пучковським через образу його дружини Марії¹. У січні 1688 р. для розгляду зібрався полковий уряд, чисельне значне товариство військове та міський уряд. Григорій Кроткевич виклав справу 1684 р. Тоді, перебуваючи на хрестинах в домі тепер покійного полковника Семена Іваненка гетьманича, Феодора Пучковська нібито зневажила пані Марію Іванівну «перед зацними людьми словами неуцтивими». Вона назвала дружину писаря «неродницею». У 1684 р. Пучковська вибачилася й справу закрили. Проте невдовзі відповідачка поновила справу й позивала писаря, звинувачуючи його в тому, що її судили «без доводів і признання». Рівень суду в 1688 р. визначався як генеральний і розгляд був закритий. Основні свідчення дали священик Роман Ракушка Романовський і його дружина. Попада показала, що сварку почала дружина писаря, яка звинуватила Ф. Пучковську в тому, «що з п'янства свого дитину уморила»². Проти тих слів Пучковська мовила писаревій: «Ти праве добрая дала мне полталюра щоб я шила хусти і сподне зе злотом пану Белозарецкому». Після чого дружина писаря вдарила Пучковську, а та відповіла, та так, що з голови писареві упала намітка. Отже, з акту дізнаємося, що в родині Кроткевичів дітей не було, а в Пучковських одна дитина померла раніше 1684 р. Також взаємні звинувачення жінок виносять на поверхню ймовірно зайве захоплення однієї спиртними напоями, а іншої – чужими чоловіками. Розуміючи різницю в соціальному статусі й наслідки події, Ф. Пучковська ходила з попадею в дім писаря перепросити за зневагу в нього самого і його дружини, але справу в 1684 р. усе ж подали до суду.

Другим свідком виступила дружина пана Василя Валкевича, товариша значного полку Стародубського, яку допитали в їх власному домі. На запитання, за що били писареву в домі полковника, Валкевичева показала, що Пучковська образила Марію словами «як і родителька твоя нецтивая та і ти сама такая»³. Додала, що писарева Ф. Пучковську не вдарила, а вилила на неї вино з кубка, який тримала в руках. Дружина ж протопопа свідчити відмовилася, аргументуючи це тим, що сиділа від них далеко й не була при тому заводі. Суд визнав, що Пучковські не надали переконливих свідчень і присудили вибачитися Ф. Пучковському при значному товаристві військовому в домі писаря полкового. Г. Кроткевич вибачив позивачів і прийняв клятву подружжя Пучковських. Зарукою при новому порушенні справи мала стати 1000 золотих.

Очевидно, що вина у сварці дружини полкового писаря не менша, ніж дружини товариша полкового, але присуд винесено на користь урядника.

¹ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр.6966 (II). Арк. 3–5.

² ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр.6966 (II). Арк. 3–5.

³ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр.6966 (II). Арк. 3–5.

Акт доносить інформацію про склад полкового уряду та значне товариство полку, повсякденні судові практики, інформацію про запрошених на гостину в дім полковника, типові звинувачення й дії жінок-суперниць тієї доби, взаємовідносини в старшинській групі Стародубського полку та чимало іншого.

У описах заставленого майна, списках украденого часто фіксуються предмети побуту, ретельно перелічується різноманітне рухоме майно. Передусім, для дослідження повсякдення цікаві описи коштовностей, зброї, посуду та одягу. У вересні 1690 р. Іван Фай, товариш значний полку Стародубського, подав скаргу про пограбування його маєтку Стахорщини в Новгородському ключі¹. Вночі з комори вкрадені 3 казани мідних із трубами, зброя військова, пістолетів три пари, три мушкети, сагайдак з усім, що належить, шабель чотири, з оленя – кожухів 6 заживаних, «футерабламов» два чорних, пороху фунтів 15, інших речей немало, зі стайні виведено двоє коней гнідих. Потому одного коня знайшли на полі скаліченого.

Акти міських книг містять інформацію, що слугує вказівкою на складну геополітичну ситуацію навколо українських земель у другій половині XVII ст., постійні загрози через війну та нескінченні військові походи, що забирали життя й здоров'я, загрожували полоном та розоренням через великі витрати на забезпечення цих походів. Деякі документи ілюструють процеси переселення з Правобережжя на територію Лівобережних полків.

Ментальність старшинської верстви вміщує уявлення про честь і гонор, що відбиває вплив попереднього шляхетського періоду. Власне бачення старшиною гідності і статусу демонструє ставлення до військової служби. Ілюструється це, передусім, через категорію сплати «податку кров'ю» (військову службу), чим козаки традиційно обґрунтовували свої права й привілеї. Моральні чесноти козацької старшини проявлялися, зокрема, через намагання захистити козацькі клейноди. Ілюстрацією слугує справа, що розглядалася на лохвицькому уряді у квітні 1676 р. Згідно з усним розпорядженням гетьмана, переданим через Михайла Ханенка, полковник лубенський Сербин Іван Федорович наказав полковому хорунжому Федосу, який мешкав у Лохвиці, їхати до Лубен і, узявши там у наказного полковника полкову хоругву, відвезти її в дім пана Михайла Ханенка на весілля. Присутній при отриманні наказу в Лохвиці Афеног (Афеном) Волошин піддав сумніву доцільність його виконання, аргументуючи позицію тим, що «пан полковник не слухне то чинит же клейнота войсковие в чужие полки посилатимет, бо кгда так учините і вам і клейнотам зневага

---

¹ Протокуль до 1690. *Черниговскія губернскаія ведомости*. 1852. Год пятнадцатый. Чернигов. № 36–44. С. 482.

будет і не минет»¹. Цікаво, що хорунжий спершу з ним погодився і їхати не захотів, але про слова Афенога повідомив полковника та М. Ханенка. На лохвицькому обопільному уряді А. Волошина попросили підтвердити свої «похвалки», і коли той їх не заперечив, був засуджений до тілесного покарання. Перша реакція хорунжого на зауваження засвідчує, що слова А. Волошина відображали давню козацьку традицію поважного ставлення до військових клейнодів, і військовий загал добре знав межі належного. Очевидно, що збирання полкових хоругв із метою відправлення їх у дім М. Ханенка для пишноти весільного обряду було нечуваною справою й зневагою до традицій. Проте дівішою виявилася образа полковника І. Сербина й М. Ханенка через невиконання наказу, що свідчить про розмивання традицій та зміну буденних уявлень про «належну честь».

Повсякденні стосунки між представниками різних суспільних груп ілюструють записи скарг і позовів про побиття старшиною рядових козаків, міщан чи посполитих в актових книгах. Не відставали від своїх чоловіків і дружини старшин. У червні 1689 р. на стародубському уряді міщанин Дем'ян Жируленко скаржився на пані Павлову Гудовичеву, яка затіяла сварку на погарському ярмарку з його дружиною Оленою². Гудовичева наказала челядникам схопити Олену, відвезти в село до маєтку, де змусила її три тижні працювати. Справа ускладнювала тим, що Олена недавно вийшла з татарської неволі й мала слабке здоров'я. Також міщанин мав із того ярмарку, через описану подію, матеріальні втрати, які просив відшкодувати. Скаргу вписали до книги, але рішення в ній невідоме.

Актові книги засвідчують зростання кількості та економічної потуги козацької старшини. Вони рясніють справами, у яких старшина виступає покупцями, продавцями, позивачами чи свідками. Із документів проступає додаткова інформація, наприклад, про освіту старшини. У вересні 1689 р. значний товариш військовий пан Іван Кропивницький вніс запис до актової книги про купівлю в господаря пані Марії Сулимівни Семенової млина на р. Дресновиці в слобідці Семенівці³. Акт складено в Погарі й датовано лютим 1688 р., сплачено за млин 100 золотих. Із документа стає відомо, що пані Марія неписьменна, тому за неї продаж засвідчили погарський сотник Тарас Гаврилович і священик святопречистенський Данило Белкович. Це цікавий факт, адже Марія була донькою переяславського шляхтича Федора Сулими й дружиною сина гетьмана Семена Самойловича, та все ж таки залишалася неписьменною, як і дружини багатьох інших козацьких старшин.

Дві справи за участі сотника козелецького Л. Бутка, внесені до козелецької актової книги, відбивають різні аспекти повсякдення козацької

¹ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). *Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот.* Підготували до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К. : Наукова думка, 1986. С. 170–171.

² ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 6966 (III). Арк. 86 зв.

³ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 6966 (III). Арк. 95.

старшини. У липні 1699 р. на ратуші козелецькій перед полковим київським урядом «точилася» справа, у якій сотник Лук'ян Іванович Бутко звинувачувався в організації крадіжок і зберіганні крадених у попаді та інших людей речей¹. Сталося це за п'ять років до того, а тепер сотник виставив свідка, що нібито доводив його невинуватість. Як і те, що Марушка Решотковна, яка вкрала речі, його обмовила, і він цю крадіжку не замовляв. У результаті розгляду сотника виправдали й постановили до справи більше не повертатися під зарукою на полковника в 200 талярів. У березні 1700 р. уже колишній сотник козелецький Л. Бутко звинувачувався Я. Янченком у відібранні батьківського хутора через борг у 8 коп². У ході справи з'ясувалося, що сотник забрав сіно, належне полковнику. Л. Бутко виправдовувався наказом полковника, проте полковник на суді засвідчив, що наказу не давав. Репутація Бутка й так була серйозно зіпсована попередніми судовими розглядами, а тут ще й така нерозумна пожадливість із попранням власності полковника. Судячи з реакції колишнього сотника на вирок (сльози, запопадлива вдячність), його мало б чекати серйозне покарання. Та за наказом полковника (!) суд зважив на військові заслуги звинуваченого, і той обійшовся штрафом у 50 талярів. Військова спільнота рівно оберігала корпоративні честь і права.

Одним із нечислених, та все ж представлених у актових книгах документом є тестамент. Проведені дослідження виявили дуже малу кількість віцілих тестаментів XVII ст. взагалі³. З часу свого створення заповіти козацької старшини зберігалися в домашніх архівах, більшість з яких до нашого часу не дійшла. Незначна частина таких архівів опублікована⁴. У працях В.Модзалевського, О.Лазаревського, Д.Стороженка чи М.Василенка зустрічається багато уривків з духівниць чи послань на них, нам нині об'єктивно недоступних. Найвідомішу збірку старшинських тестаментів, що зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В. Вернадського, штучно створив з оригіналів і копій О. Лазаревський⁵. У ній міститься 11 заповітів козацької старшини другої половини XVII ст.

У виданих актах полтавського полкового суду (1668–1740 рр.) знайдено 5 тестаментів козацької старшини Полтавського полку (із них 1 жіночий) і додатково – у 3-х документах-угодах згадуються духівниці, за якими здійснюється розподіл⁶. В актових книгах полтавського городового

¹ Krarów PAN 280. k.145–146.

² Krarów PAN 280. k.147зв.-148 зв.

³ Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. УДЖ. 2019. №5. С.147-166.

⁴ Сулимовський архив: фамільные бумаги Сулим, Скорупп и Войцеховичей XVII–XVIII в. К., 1884. 316 с.; Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. К.: Изд. Андрея и Александра Савицких, 1890. 223 с.

⁵ ІР НБУВ. Ф.І. Спр.57489–57601.

⁶ ІР НБУВ. Ф.І. Спр.55256. 365 арк.; Акти Полтавського полкового суду (1664-1740 рр.). Збірник актових документів. Кн.І. /Лідг. І. Чепіга, У. Штанденко. К., 2017.

уряду XVII ст., виданих В. Модзалевським: в першій частині (1664–1671 рр.) не вписано жодного тестаменту, у одному з документів 1666 р. є згадка про духівницю¹; у 3-й частині (1672–1680 рр.) є одна міщанська духівниця та усний прижиттєвий розподіл майна серед спадкоємців на полковому уряді Оленою Ясичкою Старою (1676 р.)². У різночасових актових книгах Стародубського полку другої половини XVII ст. відсутні тестаменти старшини³. Козелецька міська актова книга, що вміщує записи документів Київського полку, доносить нам лише два, у яких згадано заповіти козацької старшини⁴. У виданих актових книгах менших міст Гетьманщини майже не знаходимо тестаментів козацької старшини другої половини XVII ст., як і згадок про них: Борисполя – 1 (жіночий)⁵; у Лохвицькій ратушній книзі тестаментів не вписано⁶; у Пирятинській міській книзі міститься кілька документів про розподіл майна, посмертні реєстри майна, згадуються тестаменти, але самі документи не вписані⁷. Фактично, у збережених міських ратушних книгах відсутні старшинські тестаменти.

У Сулимівському архіві тестаменти XVII ст. не опубліковано, а в Мотижинському є 1 тестамент та 1 лист із легацією Ф.І. Сулими. Кілька тестаментів опублікував свого часу А. Стороженко⁸. Ю. Мицик видав тестамент генерального обозного І. Волевача (1650 р.)⁹. Володимир та Олена Кривошеї у 2008 р. видали тестамент С. Кохановського, товариша

---

¹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. С.77.

² Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. /Ред. и прим. В. Модзалевского. Чернигов: Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. Вып. 3: Справы вечистыя 1672–1680 годов. 124 с.

³ІР НБУВ. Ф.XIV. Спр.6966. Арк. 1-78; Там само. Спр. 6966: 1-160; Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). Х., 1894. 16 с.; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг.*Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909–1910.* Чернигов, 1911. Вып. 8. С. 71–105; Протокуль до записования справъ поточныхъ на рокъ 1690. *Черниговскія губернскія ведомости.* 1857. Год пятнадцатый. №№ 36–44. С.381-383, 396-401, 414-418, 429, 441-443, 462-468, 482-485, 490-500; Протыкуль справъ поточныхъ 1683 годъ. *Черниговскія губернскія ведомости.* 1857/1857. № 21–33. С. 175–288.

⁴ Kragów PAN 280, к.1v-2; 75–75v.

⁵ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. /Предисл. А. В. Стороженко *Киевская старина.* 1892. Т. 37, № 4. Прилож. С. 1–32; № 5. Прилож. С. 33–48; № 6. С. 49–64; № 7. С. 65–112, Т. 38. № 7. Приложение. С. 100.

⁶ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) /підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. К.: Наукова думка, 1986. 222 с.

⁷ Книги третие меские Ператинские. *Стороженки. Фамильный архив.* К., 1910. Т. 6. С.21–22, 35–36, 38–39, 46, 62–64.

⁸ Стороженко А. Очерки Переяславской старины: исследования, документы, заметки. К.: Тип. Фрицкевича, 1900. 233 с.; Стороженки: фамильный архив: в 8 т. / Сост.: А. Стороженко, Н. Стороженко. К.: Тип. тов. Г. Л. Фронцкевича, 1910. Т. 6. 499 с.

⁹ Мызык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. Днепропетровск, 1988. С. 58–60.

полкового Чернігівського (1686)¹. Дослідник С. Павленко у збірці «Доба гетьмана Мазепи в документах» надрукував 6 тестаментів козацької старшини кінця XVII ст., із них 5 раніше опублікованих². Два тестаменти, військового товариша, колишнього господаря гетьмана І. Самойловича Кирила Дорофійовича Грушинського (Дорошенка) (1695) та його дружини Євдокії Михайлівни (1698) видані авторкою³.

Наразі відомо про 34 тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст.⁴ Нині маємо 30 чоловічих заповітів і 4 жіночих. Із них неопублікованих – 12 тестаментів. Із 34 документів – два некласичні заповіти. Один є розподілом майна між нащадками для запобігання ворожнечі між ними. Відповідає типу пізнішого юридичного документа без духовних складників. Другий, навпаки, є духовним листом, у якому описується служба, релігійні переживання; сину заповідається майно й підтверджувальні документи на нього. Тут також відсутні рамкові елементи тестаменту. Інші, 32 заповіти, містять більшість традиційних складових такого типу документа. Фактично бачимо, що збереглися тестаменти козацької старшини високого рангу.

Аналіз книг магістратів та ратуш українських міст і містечок свідчить, що до них, за певним винятком, заповіти не вписувалися. Проте козацька старшина, навіть нижчого рівня (сотенна старшина), їх точно укладала, так само як і міщани. Чому їх так мало вписано в актові міські книги? Очевидно, що внесення тестаменту до актових книг не було умовою його юридичного закріплення, інакше та незначна частина збережених актових книг рясніла б вписаними духівницями. Отже, тестаменти зберігалися в родинах або, на думку О. Лазаревського, передавалися на зберігання до церков і монастирів⁵. А юридичної сили тестамент набирив з моменту свого укладення, так, як це відбувалося в інших країнах. Утім, архівні монастирські та церковні фонди теж не рясніють заповітами старшини XVII ст. У них, як правило, зберігаються тестаменти, в яких тестатор заповів гроші чи майно відповідній церкві чи монастирю. Видається, що зберігання тестаменту для українців XVII ст. важило лише до моменту вступу його в дію і розподілу спадку. Відомі вказівки обопального уряду про знищення тестаментів після остаточного судового розгляду і заборону повторного порушення справи. Козацька старшина зберігала духівниці з іншої причини,

¹ Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський. *Гілея*. 2008. Вип.16. С.84-91.

² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. С.968-985.

³ Кривошея І.І. Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць*. Вінниця, 2010. Вип. 18: Серія «Історія». С. 311–320.

⁴ Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *УІЖ*. 2019. №5. С.147-166.

⁵ Лазаревський А. Духовниці. *Черниговские губернские ведомости*. 1857. №19. С.152-160.

як частину родинного архіву. Саме тому маємо збереженими, передусім, заповіти вищої козацької старшини, яка була елітою Гетьманщини.

Структура тестаменту досліджена в працях багатьох польських та українських авторів¹. Вони виділяють такі його частини: invocatio (частина початкового протоколу, звернення до Бога, преамбула), інтитуляція (intitulatio) оприлюднення імені, соціального статусу, часто посади тестатора, вказівка про дієздатність, аренга (пояснення необхідності написання заповіту, звернення до Бога та роздуми філософського характеру про тлінність тіла), розпорядження щодо поминання душі й поховання тіла після смерті, маєткові розпорядження, повчання й погрози порушникам тестаменту (санкції), ствердження заповіту й призначення розпорядників чи/та опікунів (cogobogatio), дата й місце, із підписами тестатора й свідків. Дослідники звертають увагу на різні форми укладення тестаменту, можливість зміни структури документа, необов'язковості деяких частин, еволюції форм тестаментів протягом тривалого часу². Наведена структура в тестаментах XVII ст. витримана з невеликими відхиленнями. Інвокації складаються з однієї-двох фраз, інтитуляція в половині випадків повна, інші містять лише ПІБ чи ім'я.

Більшість збережених тестаментів козацької старшини XVII ст. включають аренгу, у короткому чи розширеному варіанті. Проаналізувавши аренгу, можемо отримати інформацію про освіту, виховання, релігійність та світогляд тестатора. Звісно, за умови, що тестамент укладався самотужки, а не був запозичений у вигляді формуляра запрошеним писарем. У цій частині заповіту тестатори описували обставини, що спонукали до його написання: інформацію про стан здоров'я тілесного й душевного, запевнення оточуючих у наявності доброї пам'яті й здорового глузду, про усвідомлення свого обов'язку написати заповіт. Також вони включають традиційну формулу про заповідання Душі Богові, а тіла – землі. Сильним філософським і релігійним звучанням вирізняється аренга в тестаменті Федора Сулими. Освічений шляхтич, який тривалий час перебував у

---

¹ Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich [XVI–XIX w.]. Rozprawy Komisji Językowej. 1981. T. 12, S. 217–233; Tymiaćkin L. O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim. «Rocznik Przemyski». 1990. T. 27. S. 141–145; Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997. S. XIV; Cui contingit naści, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005. S.7–8.; Popiołek B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku, Kraków 2009. S.30-32; Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. К., 2011. С. 62–88; Попружна А. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. Чернігів, 2016; Кривошея О. Еволюція внутрішньої структури заповітів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського*. Вип.16. Вінниця, 2009. С. 190–194.

² Popiołek B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku, Kraków 2009. S.32.

турецькому полоні, багато мандрував, мав різноманітний життєвий досвід, пройшов чимало військових походів, переніс багато хвороб і поранень, останні незадовго до смерті в Кримській кампанії, мав що розповісти нащадкам і читачам заповіту. Він писав несподівано зрозумілою й світською для барокового часу мовою, просто – про складні речі: що світ облудний, життя коротке, про віру, усвідомлення конечності свого життя в спостереженнях за тими, які щодня помирають, і розуміння свого обов'язку, доки очікує, що Бог його забере, визначити належне на спомин душі на монастирі й церкві та розділити спадок між рідними¹. Тестамент пронизаний усвідомленням автором власної гріховності й бажанням усе спокутувати. Його розпорядження про поховання несподівано детальне і суворе. Ф. Сулима в тестаменті вказав, як і де поховати його тіло: під порогом церкви Покрови Пресвятої Богородиці в Сулиминцях, його родовому селі, «...на одних марахъ, безъ цехувъ...», і щоб на тіло грішне нічого не клали, окрім волосяної гусарки, пояс мотузяний і шапку, у якій спав². Отже, поховати себе велів на ритуальних ношах для мерців, без прикрас і таблички з написом, що засвідчило б статус, у простому грубому одязі на голе тіло й нічний шапці. І люди, щодня йдучи до церкви, мали переступати через нього. Окрім цього прояву бажання спокути, Федір багато грошей заповів на монастирі й церкві, окремо наказав із полотна нашити сорочок і спідньої білизни та роздати бідним, зі срібла зробити підсвічники для церкви, шпиталь у Сулиминцях взимку мав отримувати на тиждень віз дров. На момент укладання духівниці Ф. Сулима, очевидно, перебував у передсмертному стані. Його власний підпис на оригіналі документу, зроблений слабкою рукою, він ніби сповзає вниз по сторінці.

Загалом, із доступних нам тестаментів цього періоду лише в 9-х є вказівка про місце поховання (М. Гончара, Варвари Микитихи Зінчихи, С. Кохановського, Леона Івановича, Ф. Сулими, Г. Гамалії, сотника Василя, Я. Лизогуба, Федора Стефановича) та Р. Дмитрашко-Райча написав, що дав на цей рахунок дружині усні вказівки. Двоє із них просили поховати в монастирях, Я. Лизогуб – у Єлецькому монастирі, Федір Стефанович – у Красногірському гадяцькому, інші тестатори – у/при місцевих церквах. Отже, старшини прагнули Господнього заступництва, а не бути похованими ближче до інших родичів. Більшість авторів не торкалися проблеми місця поховання, покладаючись на розсуд рідних.

Серед тестаментів вирізняється кілька, що містять детальний перелік монастирів, церков, священнослужителів із вказівкою сум, що їх спадкоємці мали передати згідно з реєстром. Це заповіти С. Кохановського, Ф. Сулими, Р. Дмитрашки-Райчі, Я. Лизогуба, Л. Свічки. Згадані старшини належали до найбільш відомих і багатих родин Гетьманщини, виступали фундаторами

---

¹ Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. К.: Изд. Андрея и Александра Савицких, 1890. С.8-9.

² Там само. С.9.

храмів й опікувалися не одним монастирем. Це засвідчує високий рівень релігійності представлених у вибірці тестаторів. Проте є протилежні приклади, як от духівниця Макара Андрушенка, який належав до низової ланки старшини, близької до рядового козацтва. Після енергійного вступного протоколу в дві фрази, автор одразу перейшов до розподілу майна між синами й завершив тестамент датою й підписами свідків. Релігійна складова тестаменту зведена до мінімуму в заповітах М. Гончара, С. Маджара. Однак, лише з тестаментів складно зрозуміти, якими насправді були заповідачі: релігійними людьми, добрими самаритянами чи такими стали на час написання духівниці під страхом смерті й кари за провини. Для цього варто залучати інші види документів, що повніше висвітлюють дії й думки наших тестаторів.

Цікавою особливістю старшинських тестаментів є майже повна відсутність настанов, моралізування, повчань (хіба трохи в заповітах Я. Лизогуба та Л. Свічки). У більшості, звісно, читаємо прикінцеві застереження, погрози й прокльони на випадок порушення заповіту, втім, написані вони без натхнення. У духівницях М. Андрушенка та Л. Свічки санкції відсутні зовсім.

Тестаменти допомагають досліджувати різні аспекти функціонування козацької старшини. Особливо значимий для цього елемент духівниці – це розпорядження щодо маєтку й рухомого майна. Частинами рухоме майно та гроші заповідалися монастирям, церквам, на благодійність, дружині/чоловіку, дітям, родичам, слугам та іншим категоріям спадкоємців. Відомі тестаменти козацької старшини XVII ст. належать до типу тестаментів із відносно справедливим, рівномірним поділом майна між спадкоємцями. Права жінок застережені. Дружина й матір, як правило, усім володіла пожиттєво й лише потім вступав у силу розподіл між синами або їй одразу виділяється власна доля. Дівчата в родинних тестаментах отримували належну частку майна при одруженні або їм, як неповнолітнім, призначався опікун і визначалася доля спадку.

Якщо зважити на аспект заможності тестаторів, побачимо таку картину: 11 тестаторів належали до еліти Гетьманщини, були дуже заможними людьми, ще 14 – це старшина середньої ланки (полкова старшина, сотники), 5 – мало заможні й про 2 не маємо інформації¹.

Тестаменти містять багато інформації про матеріальну культуру епохи (одяг, головні убори, прикраси, меблі, посуд (срібний, мідний, олов'яний, глиняний), засоби пересування, зброю, знаряддя праці). У частині тестаментів маємо розлогі переліки одягу, зброї, коштовностей і хатнього начиння, що розподіляється між нащадками. Однак ні в одному з тестаментів старшини серед важливого майна не згадано книги.

---

¹ Кривошея І., Кривошея І. Тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення. *УІЖ*. 2019. №5. С.147-166.

Заповіти мимоволі багато розповідають про стосунки між рідними, їх емоції й почуття. Візьмемо, наприклад, тестамент М. Гончара (?–1620–1683). Він був значимою постаттю в Полтавському полку від самого початку Визвольної війни. Уже в реєстрі 1649 року записаний четвертим¹. М. Гончар був полковним осавулом за полковництва М. Пушкаря на початку війни Б. Хмельницького, отже, у 1649 р. міг займати цей же уряд². 2 грудня 1682 р. старий і хворий Михайло склав заповіт, а вже 12 лютого 1683 р. цей документ внесено родичами до актової книги при свідках із додатковими розпорядженнями урядників³. Заповіт уривчастий, діловий. Особливих емоцій щодо дружини чи нащадків не спостерігається. Проте діє тестатор, як належить, призначає дружину головним спадкоємцем і розпорядником заповіту. Чітко вказує місце свого поховання (у церкві святого великомученика Георгія в Пушкарівці). Дружині дістався двір, хутір, ґрунти, рухомі речі та все господарство пожиттево. Цікаво, що в духівниці Михайло називає її «моя господиня», «баба», але не на ім'я. Відчутно бракує теплоти в ставленні до дружини, урешті, як і довіри. Уже з актового запису дізнаємося, що її звали Химка Павлівна Туболец, і вона була його третьою дружиною⁴. Дружину застережено від продажу нерухомого майна, яке після її смерті мало відійти онукам заповідача. На цьому наголошено й урядниками, коли при свідках і священику було зачитано духівницю. Мова велася про цілісність маєтку, що залишався у власності вдови до її смерті. Ситуація зі ствердженням на уряді, коли, як показали свідки, одна група стояла проти іншої, демонструє, що негаразди в родині були відомі загалу.

Тестамент Михайла Гончара сам окремо не дозволяє зрозуміти систему родинних зв'язків. У пізніших полтавських актах бачимо зятя Михайла Гончара Патея, чоловіка онуки Гапки, яка виявилася Патеєвою донькою, та онуків Тимоша і Якова. У 1692 р. Петро Гончар, Патеєвий зять, вніс до актової полтавської книги чотири записи⁵. Уточнюється, що це діди́зні володіння Якова. Четвертий запис засвідчив, що Петро Гончар 5 вересня 1692 р. купив у свого тестя Патея, жителя полтавського, сіножать на Говтві та рибну ловлю за 150 золотих. У акті вказується, що Патеї хотів продати ґрунти, отримані ним від тестя, в чужі руки. Але цього продажу не допустив його зять Петро Гончар, який сам придбав ці ґрунти. Отже, згадані в духівниці Михайла Стефановича Гончара онуки Тиміш і Яків були синами його доньки й зятя Патея, як й онучка Гапка, заміжня за Петром Семеновичем Гончарем.

Інші тестаменти демонструють відмінні, ніж у Гончарів, родинні стосунки, зокрема, значно тепліше ставлення до дружини. У духівниці Федора Сулими неодноразово йдеться про його першу дружину, уже

¹ Реєстр Війська Запорізького 1649 року. К.: Наукова думка, 1995. С.407.

² ІР НБУВ. Ф.І. Спр.55256. Арк. 56.

³ ІР НБУВ. Ф.І. Спр.55256. Арк. 98–100.

⁴ ІР НБУВ. Ф.І. Спр.55256. Арк. 99.

⁵ ІР НБУВ. Ф.І. Спр.55256. Арк. 258зв.–260.

покійну Анну, матір їхніх дітей. При пожертах на монастирі тастатор вказує, що це не лише за його душу, а й за душу Анни. Права його дружини Марії застережено в заповіті. Їй виділено окрему частку нерухомого й рухомого майна та дітям заборонено турбувати мачуху.

Повсякденність базується на повторюваності. Типове є предметом дослідження в повсякденному. Історія сотника із не зовсім чесним придбанням володінь, зловживанням владою, поборами, типова чи незвичайна? Чому ці вчинки стали предметом судового розгляду й потрапили в актові книги? Мабуть, повсякденність із її типовістю була порушена. Зловживання сотником щодо підлеглих було нормою, тлом для відносин українського суспільства на стику XVII– XVIII ст., а от зазіхання на власність та авторитет полковника вибивається з типового, виводить ситуацію за межі норми. Тому одразу фіксується судовим розглядом і записом до актових книг і засуджується товариством як девіантна поведінка.

Отже, актові міські книги і тестаменти, як один із вміщених у них видів документів, слугують цінним і доволі надійним джерелом досліджень з історії повсякдення. Їх опрацювання потребує критичного ставлення й міждисциплінарних методів. Звісно ресурс значною мірою втрачений за минулі століття, та навіть ті книги й тестаменти, що вціліли, дозволяють зазірнути в буденність українців другої половини XVII ст. і реконструювати різноманітні сторони життя козацької старшини, її уявлення про світ та ставлення до тогочасних явищ і подій. Особливе значення для вивчення повсякдення козацької старшини мають духівниці. Тестаменти дозволяють поглянути на ментальність і релігійність, генеалогію й родинні зв'язки, стосунки між подружжям, дітьми і родичами, події життя й розподіл маєтку, побажання щодо поховання та чимало іншого. Заповіти дають можливість простежити становлення юридичної культури суспільства через механізми функціонування права у сфері успадкування. Проте дослідники цього виду документів дотепно зазначають, що юридична сила останньої волі слабо підкріплювалася діями адміністрації, інакше не було би стільки сподівань на волю Бога¹.

---

¹ Popiołek B. Woli mojej ostatniej Testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku, Kraków 2009. S.7.

1.2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1848 р. У ФРАНЦІЇ В ПОЗИТИВІСТСЬКОМУ ТА МАРКСИСТСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДИСКУРСАХ

В'ячеслав ГОРДІЄНКО

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
liskovets62@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1133-4199

Галина ГОРДІЄНКО

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
galinagordienko@ukr.net
orcid.org/0000-0003-2424-2410

Анотація. Стаття присвячена аналізу історіографічної ситуації довкола Лютневої революції 1848 р. у Франції. Характеризуються два історіографічні підходи до інтерпретації першого революційного вибуху в капіталістичній Європі – позитивістський і марксистський. Визначено схильність істориків-позитивістів до вивчення політичних, а істориків-марксистів – до соціально-економічних аспектів революції. Встановлено ідеологічну заангажованість при дослідженні істориками обох історіографічних течій таких наукових проблем, як класова боротьба, парламентаризм, демократія в історичному процесі.

Ключові слова: «весна народів», Лютнева революція, історіографічна ситуація, позитивізм, марксизм.

Європейська спільнота урочисто відзначила 150-річчя революційних подій, які увійшли в історію під назвою «Весна народів». Потужний революційний рух 1848 – 1849 рр. охопив країни Західної Європи й залишив глибокий слід у політичній історії не тільки Європи, але й усього світу. Зусиллями народних мас відбулось подальше утвердження найважливіших політичних цінностей, без яких не можна сьогодні уявити європейську цивілізацію: свобода особистості, парламентаризм, відповідальний уряд, багатопартійність, конституціоналізм. «Весна народів» як у Франції, так і в

інших країнах, показала радикальні й помірковані способи вирішення політичних криз.

Історична наука відразу долучилася до процесу осмислення феномену «Весни народів». Особливо багато було написано про Лютневу революцію 1848 р. у Франції. Події революції тут висвітлювали історики різних напрямів – романтики, позитивісти, марксистки, анналісти. Ми маємо намір дати стисло характеристику позитивістській і марксистській інтерпретації «весни народів» у Франції. Саме в рамках позитивістської і марксистської історіографічних парадигм утвердились два способи осмислення одного й того ж історичного явища. Завданням цієї розвідки є встановлення особливостей роботи істориків обох наукових течій, рівень їхньої об'єктивності та історичної рації.

Сучасного історіографічного аналізу досліджень, присвячених французькій революції 1848 р., принаймні, в Україні немає. Ми можемо вказати лише на доволі заангажований опис історіографії Лютневої революції й Другої республіки у Франції в фундаментальному радянському виданні «Революции 1848 – 1849 гг.» у двох томах за редакцією Ф. М. Потьомкіна та А. І. Молока¹, а також в окремій монографії Л. А. Бендрікової «Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968)»².

Позитивістська історіографія базувалася на ідеях вчення французького соціолога Огюста Конта. Він першим увів в науковий обіг ідеї закономірності суспільного розвитку. Він розглядав суспільно-історичний процес як тривалу еволюцію, яка не обов'язково супроводжується революційними вибухами і конфліктами. О. Конт доводив, що революційний період в Європі завершився революцією 1789 – 1799 рр. у Франції. Народ в цій революції добився всіх соціальних завоювань. На думку соціолога, приватна власність є основою суспільного життя. Прогресивний розвиток відтепер може відбуватися шляхом поширення ідей солідарності, загальної гармонії, класового співробітництва.

Позитивістська історіографія під впливом концепції О. Конта розглядала історичний процес як сукупність всіх явищ людського суспільства. Історики-позитивісти звернули увагу не тільки на політичну сферу суспільного життя, але й на економіку, господарство, фінанси, соціальні явища. Для позитивістів важливим було встановлення, нагромадження й опис фактів історичної дійсності. Незважаючи на прагнення дотримуватися провідного позитивістського методологічного принципу – об'єктивності, дослідники тією, чи іншою мірою не позбулися політичної і партійної заангажованості. В їхніх текстах проявляється більшою чи меншою мірою ідеологічна імплікація. Деякі з них розглядають

¹ Революции 1848 – 1849 гг. В 2-х томах. Т. II. / Под редакцией В. Ф. Потемкина и А. И. Молока. М.: Издательство АН СССР, 1952. 660 с.

² Бендрикова Л. А. Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968). М., 1969. 398 с.

«Весну народів» і Французьку революцію 1848 р. з клерикально-монархічної точки зору, інші – з республіканських позицій. Серед французьких дослідників революційного феномену XIX ст. було чимало й соціалістів.

Серед тих авторів, хто започатковує історіографію Лютневої революції 1848 р. у Франції, особливе місце займає Даніель Стерн (графиня Дагу) своєю книгою «Історія революції 1848 р.» у 2-х томах¹. Історикиня детально висвітлює причини й хід революції 1848 р. у Франції. Вона співчутливо описує зречення й еміграцію короля Луї Філіпа, наголошує на великодушність революціонерів, які від моменту повалення монархії і проголошення республіки не застосовували насильства й несправедливості стосовно імущих верств. Водночас, такі акції повсталих як захоплення палацу Тюільрі вона засуджує, називаючи це «колосальною оргією», «вакханалією»². В монографії авторка позитивно оцінює поміркованих революціонерів – Ламартіна, Гарньє-Пажеса, Луї Блана та ін. Радикальним діям революціонерів 17 березня, 16 квітня 1848 р. вона протиставляє як позитивні результати революції запровадження загального виборчого права, діяльність представницьких органів, проведення реформ. Здобутком революції Д. Стерн вважає вибори до Установчих зборів і їх діяльність і, водночас повстання пролетаріату в червні 1848 р. називає «варварським заколотом». Щоправда, історикиня намагається пояснити дії повсталих тим, що обіцяне в лютому право на працю повсталим пролетаріям вже у червні з закриттям національних майстерень було цілком знехтуване. Д. Стерн позитивно висвітлює каральні дії генерала Кавеньяка і республіканської гвардії. Придушення червневого повстання пролетаріату в Парижі Д. Стерн подає як відновлення політичного і морального порядку³. Праця Д. Стерн вигідно вирізняється від робіт інших істориків середини XIX ст. тим, що авторка була сучасницею подій і вводить у науковий обіг нові факти революції 1848 р. Вона як дослідник, що дотримується позитивістських принципів, здійснює історичну реконструкцію на основі джерел – революційної преси, усних розповідей учасників революції, членів Тимчасового уряду, документів різноманітних установ революційного часу.

Серед видатних французьких істориків-позитивістів, які істотно вплинули на історіографію революцій 1848 – 1849 рр., варто виділити Іполита Тена й Альфонса Олара. І. Тен був сучасником і очевидцем подій Паризької Комуні і під її враженням написав монографію про історію Великої Французької революції 1789 – 1799 рр. У цій книзі І. Тен спростовував твердження про закономірність революції, доволі критично описав участь у революції народних мас.

---

¹ Стерн Д. История революции 1848 г. Т. I. СПб., 1905. 286 с.

² Там само. С. 234.

³ Там само. С. 359.

Спосіб історичної реконструкції революційних подій І. Тена став взірцем для історика революції 1848 р. П'єра де ла Горса – члена Французької академії. У 1887 р. вийшла в світ його двотомна праця «Історія другої республіки»¹. Книга виявилася популярною, оскільки упродовж нетривалого часу витримала кілька перевидань. Услід таким відомим історикам як Ламартін і Токвіль, де ла Горс вважав причиною революції 1848 – 1849 рр. розкладаючий вплив революційних доктрин і відсутність в уряді адекватного бачення ситуації. Як і попередні історики романтичного напрямку, де ла Горс вбачав сутність подій 1848 р. у послідовності зміни епохи «спокою» й епохи «заворушень». Історик-монархіст у своїй праці про революцію 1848 р. у Франції доводить, що «зародки інтелектуальної і моральної анархії» з'являються в країні у творчості істориків і політичних діячів типу Жуля Мішле і Луї Блана. На думку цього дослідника, революцію наближали вільна преса, відкриті для громадськості лекції науковців і політиків і навіть театр. Всі ці фактори, пояснює історик, розклали зсередини стабільний режим Липневої монархії. Привертає увагу твердження де ла Горса про те, що влада, яка сформувалася внаслідок революції і революційного насильства містить внутрішню слабкість і є недовговічною. У книзі про революцію 1848 р. де ла Горс обгрунтовує право і навіть обов'язок правлячих верств використовувати можливість й силу держави задля припинення революційної анархії і відновлення «стабільності і порядку». Цього можна досягнути, доводить дослідник, за умови наявності «жорсткої руки». Історик пояснює виникнення громадянської війни і її трагедію «безжалісним законом історії» – «кров народу є помстою за його помилки і нерозважливість». З огляду на таке розуміння причин революції і, як результат її, громадянської війни, де ла Горс у своїй монографії виправдовує жорстокість влади щодо повсталих робітників влітку 1848 р. Найкращою формою правління, на його думку є легітимна монархія, оскільки саме вона забезпечує економічне піднесення, на відміну від республіки, яка нездатна налагодити ефективну економіку. Історик доволі жорстко оцінює участь у революції робітників, особливо їхній виступ у червні 1848 р. у Парижі після закриття Національних майстерень. Політична заангажованість цього бонапартиста виразилась у тому, що він критикує спробу прихильників Другої республіки не допустити державного перевороту 1851 р. Останній розділ монографії П'єра де ла Горса під заголовком «Соціалізм» присвячений розвінчання радикальних революційних елементів, які виступили проти бонапартистського перевороту. Саме їх історик звинувачував в убивствах, пожежах, розбої та грабежах. Власне, книга П'єра де ла Горса виконує не так дослідницьку місію, як політичну. Автор належав до числа противників Третьої

---

¹ La Gorce. Histoire de la Seconde republique. Paris, 1898. Т. I-II.

республіки у Франції і своїм текстом прагнув показати історичну неспроможність республіканського політичного режиму¹.

Своєрідною відповіддю на полемічну загостреність праці П'єра де ла Горса стала книга Ежена Спюллера «Парламентська історія Другої республіки», яка була опублікована в 1893 р. Друг і учень Леона Гамбетти Е. Спюллер брав активну участь у політичному житті Третьої республіки. Деякий час навіть обіймав посаду міністра народної освіти. Як історик він дотримується принципів позитивізму. Услід за О. Контом Е. Спюллер у розумінні сутності суспільства виходить з положення про «вічність ідей». Як позитивіст, дослідник розглядає прогрес людства з точки зору поширення освіченості й позитивного знання. З огляду на це, історик доводить, що основні соціальні і політичні перетворення у Франції і в Європі вже відбулися і тому в подальшому слід удосконалювати суспільні відносини шляхом продуманих і поступових реформ. Як і більшість позитивістів, Е. Спюллер визнає існування класів і суперечностей між ними, а також погоджується з тим, що історичний процес значною мірою стимулюється міжкласовими антагонізмами. Але, поряд з цим історик вважає, що в історії велику роль відіграють особистості, політичні лідери і вожді мас. Як практикуючий політик і державний діяч, Е. Спюллер виступав за запровадження загального виборчого права, вважаючи, що ця реформа забезпечить основні принципи революції – свободу, рівність і братерство. Як і всі позитивісти, Е. Спюллер був антиклерикалом. Водночас, його антиклерикалізм не мав войовничо-нетерпимого характеру. Обіймаючи деякий час посаду міністра культів Третьої республіки Е. Спюллер виступав проти утисків церкви і впроваджував у дію принцип: церкву не можна виключити із громадського життя демократичного суспільства. Церква, на думку історика, здатна вносити в суспільне життя ідею компромісу, примирення, а значить і зменшення рівня соціальної напруги.

Робота Е. Спюллера «Парламентська історія Другої республіки» є добротним позитивістським дослідженням, оскільки спирається на широке коло історичних джерел, зокрема на матеріали засідань Установчих і Законодавчих зборів. Історична реконструкція подій періоду Другої республіки здійснюється автором на основі ґрунтовного аналізу промов і виступів політичних діячів, членів загально-французьких представницьких органів, матеріалів тодішньої преси, праць сучасників².

Як історик Е. Спюллер дає глибокий аналіз класової структури Липневої монархії, вказує на негативну роль економічної і політичної верхівки Франції епохи Луї-Філіпа. В цей період, на думку автора «Парламентської історії Другої республіки», верхівка буржуазії втратила свою прогресивну місію, відмовившись від прогресивних ідей французьких просвітителів. Політичне переродження буржуазії, як доводив Е. Спюллер,

¹ La Gorce. Histoire... Т. II. P. 539 – 596.

² Spuller E. Histoire parlementaire de la Seconde Republique. Paris, 1893.

призвело й до морального виродження. Він наводить чимало прикладів аморалізму правлячої верстви. Історик високо оцінює діяльність Тимчасового уряду, який запровадив загальне виборче право. Щоправда, справедливо вказуючи на те, що більшість депутатів Установчих і Законодавчих зборів складала чесні люди, історик не аналізує соціальний склад цих представницьких органів.

Чітко усвідомлюючи соціальну неоднорідність суспільства, Е. Спюллер все ж не вважає класову боротьбу рушієм суспільного розвитку. Звідси, й ігнорування ним у книзі про Другу республіку подій 17 березня, 16 квітня 1848 р. у Парижі. Виступ робітників 15 травня 1848 р. він оцінює як «нікчемну авантюру»¹. На думку Е. Спюллера, однією з причин падіння Другої республіки було те, що її лідери мало уваги приділяли у своїй політиці біднішим верствам народу – пролетаріям. Історик піддає нищівній критиці програму Люксембурзької комісії, оскільки в ній не піднімалися такі важливі для пролетаріату питання як зарплата, участь робітників у прибутках, стосунки між капіталом і працею, право робітників на страйк, право створювати робітниками свої організації для відстоювання власних інтересів. Історик, спираючись на численні документи, яскраво описав злиденне існування простого народу, паризьких робітників. Звідси, його висновок, що для провідників революції на першому місці мусила бути проблема ліквідації бідності і забезпечення права на працю. Історик визнає, що Національні майстерні певною мірою на нетривалий час вирішили ці проблеми. Е. Спюллер був упевнений в тому, що закриття Національних майстерень спричинило громадянську війну. Поряд з цим, історик-позитивіст оцінював повсталих у червні 1848 р. робітників з Національних майстерень як деморалізованих маргіналів, що піддалися на підкуп політичних авантюристів. Дослідник не виправдано виділяє роль депутата, представника партії легітимістів Фаллу, який, на його думку, спровокував повстання пролетаріату в червні 1848 р. Зокрема, Е. Спюллер вважав абсолютно провокативним закон Фаллу про освіту. Цей законодавчий акт викликав невдоволення революційним урядом тих французів, для яких католицька церква була основою духовного життя. Загалом, спираючись на історичні джерела періоду правління Тимчасового уряду, Е. Спюллер дійшов висновку, що переважна більшість населення Парижа і країни вважали за необхідне припинити йти на поступки пролетаріям і застосувати військову силу для вгамування невдоволених. Частково історик визнавав об'єктивний зміст конфлікту як класове протистояння. Владу революціонери взяли у свої руки заради вирішення важких соціальних проблем.

Посилений інтерес до історії революцій в період Третьої республіки був викликаний жорстким політичним протистоянням. Частіше всього, історики-позитивісти були прихильниками республіки й групувалися

---

¹ Ibidem. P.80.

довкола відомих дослідників Ж. Д. Робіне та А. Олара. На відміну від своїх політичних противників – монархістів, історики цього напрямку доводили прогресивний характер революції 1789 – 1799 рр. Цих істориків вирізняла увага до конкретного історичного факту. А. Олар ініціював створення «Товариства з історії французької революції». Він поставив завдання вивчати документи Національного архіву республіки, Архіву міністерства іноземних справ, військових архівів для об'єктивної і всебічної історичної реконструкції революційного процесу. Можна стверджувати про формування історичної школи позитивістського спрямування, лідером якої став А. Олар. Під впливом цього дослідника й діяльності «Товариства з історії французької революції» в 1904 р. було засновано «Товариство з вивчення революції 1948 р.». До його створення долучилися як історики, так і політики-соціалісти. Серед них варто назвати відомого дослідника міжнародної політики і дипломатії Антонена Дебідурі й очільника вищеозначеного «Товариства історії французької революції» А. Олара. На основі доповіді історика і соціаліста Жоржа Франсуа Ренара було сформульовано основні напрями роботи «Товариства революції 1848 р.»: 1. Демографічна та економічна еволюція. 2. Політична еволюція. 3. Релігійна еволюція. 4. Моральна та розумова еволюція¹.

Це об'єднання почало видавати журнал «Революція 1848 р.». Упродовж свого існування цей часопис два рази змінював назву. «Товариство історії революції 1848 р.» опублікувало цілу низку монографій, багато статей з різних аспектів феномену «Весни народів» у Франції. Великим внеском у розробку проблематики революції 1848 р. були публікації збірників і окремих документів революційного періоду і навіть з історії Липневої монархії.

Очільник Товариства Ж. Ф. Ренар 1905 р. опублікував працю «Республіка 1848 р.»². Як представник позитивістського напрямку європейської історіографії, Ж. Ф. Ренар детально і скрупульозно висвітлює у своїй книзі еволюцію політичного режиму Франції, стан політичних і правових інституцій країни, рівень розвитку економіки і господарських структур. Аналізуючи заходи революційного уряду з удосконалення системи державного управління і судочинства, історик вказує на ті ділянки реформ, які не були проведені, а тільки намічені і їхнє втілення відбулось вже за Третьою республікою. Привертає увагу стислий нарис Ж. Ф. Ренара розвитку промисловості у Франції в першій половині XIX ст. Історик показав здобутки промислового перевороту, перехід від дрібного промислового виробництва до крупного, від ручної праці до масового застосування машин. Щоправда, дослідник ще не бачить тісного зв'язку між змінами в промисловості і соціальними явищами. Для нього чергова

---

¹ Бендрикова Л. А. Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968). М., 1969. С.175.

² Renard G. La Republique de 1848 (1848 – 1852). Paris, 1905.

капіталістична криза перевиробництва 1847 – 1848 рр. була наслідком, передусім, неефективного політичного режиму, а соціальні проблеми посилились через соціальні конфлікти, а не навпаки. Ж. Ф. Ренар, знаючи в загальних рисах вчення К. Маркса про капіталістичну експлуатацію, заперечував ідею про присвоєння додаткової вартості капіталістами у Франції, оскільки, на його думку в середині XIX ст. французька нація жила не за рахунок власності, як це було наприкінці XVIII ст., а за рахунок обороту кредиту. На відміну від марксистів, які доводили наявність відсталості в аграрній сфері Франції, Ж. Ф. Ренар стверджував протилежне: сільське господарство процвітало в Другій республіці.

Ж. Ф. Ренар був уважним читачем К. Маркса і Ф. Енгельса й тому у своєму аналізі революційних подій у Франції часто застосовував марксистську методологію, зокрема вчення про класову боротьбу. Через призму класового конфлікту Ж. Ф. Ренар розглядає у своїй книзі колізії 25 лютого, 17 березня, 16 квітня, 15 травня і 22 червня 1848 р. в Парижі. Під впливом марксизму історик аналізує класовий склад уряду, зазначаючи, що його класова неоднорідність зумовила його неефективність. На думку дослідника, саме революційний ентузіазм робітників привів до проголошення республіки. Як і більшість дослідників революції 1848 р. лівого табору, Ж. Ф. Ренар високо оцінює ухвалу Тимчасовим урядом Декрету про право на працю. Водночас, він вважав стратегічною помилкою урядовців створення для втілення в життя декрету не окремого міністерства праці, а лише дорадчого органу. Як і більшість істориків, Ж. Ф. Ренар негативно оцінює повстання робітників 22 червня 1848 р. Він також вважає його причиною закриття Національних майстерень. Більше того, історик стверджує, що Національні майстерні стали засобом «розбещення пролетарського класу»¹. Оскільки бонапартисти прямо чи опосередковано були пов'язані з повстанцями, Ж. Ф. Ренар доводив, що повстання загрожувало існуванню щойно проголошеної Другої республіки. Злидні і загроза голоду після закриття Національних майстерень вивели паризьких робітників на вулиці Парижа зі зброєю в руках проти уряду, стверджував Ж. Ф. Ренар. Для нього у виступі пролетарів у червні 1848 р. не було нічого героїчного; водночас він не акцентує уваги й на жорстокостях влади під час придушення повстання, зазначаючи, що уряд просто був вимушений вдатися до військової сили. Загалом, червневє повстання 1848 р. паризького пролетаріату історик визнає як факт класової боротьби, але заперечує його закономірність. На його думку, повстання було випадковим явищем, викликаним відчаєм і загрозою голоду. Висновок автора про червневє повстання пролетаріату в Парижі полягав у наступному: влада, політичні партії, провідники мас не повинні допускати глибоких соціальних потрясінь, оскільки, як правило, вони закінчуються встановленням жорстокої тиранічної диктатури.

---

¹ Renard G. La Republique... P. 62.

Найбільш ефективними для представників суспільних низів, на думку історика, були реформи соціального характеру: обмеження тривалості робочого дня, створення товариств взаємодопомоги, заснування притулків для збіднілих, організація синдикатів. Як представник позитивістської історіографії, Ж. Ф. Ренар бачить економічний розвиток як поступальний, еволюційний рух, якому не властиві перериви поступовості. Звідси й заперечення ним закономірності революцій. На його думку, соціальної революції як деструктивного явища можна уникнути, якщо правлячі верстви з допомогою держави будуть проводити постійні реформи. Мета цих реформ – рух до соціалізму, справедливого, прогресивного суспільного ладу. Позитивістська концепція історичного процесу Ж. Ф. Ренара, в основі якої було вчення О. Конта, була істотно доповнена ідеями соціолога Еміля Дюркгейма. Тому, монографія французького дослідника про Другу республіку вирізняється правдивістю, антиклерикалізмом і, водночас, насажена ідеєю класового співробітництва. Книга автора присвячена аналізу тих завдань революції 1948 р., які не були виконані. Для історика радикальні виступи робітників, бунти і повстання під час революції не мали якого-небудь конструктивного значення. Водночас, його цікавлять спроби лідерів революції 1948 р. провести соціально-політичні реформи. Він вказує на причини, чому ці перетворення не були втілені в життя. Оскільки автор належав до соціалістичного крила політиків Третьої республіки, він показує в книзі, як намічені Другою республікою соціально-політичні реформи були по частинах втілені Третьою республікою¹.

Напередодні Першої світової війни історики-позитивісти, які співпрацювали з «Товариством історії революції 1848 р.» а також ті, що працювали самостійно, опублікували низку робіт, серед яких виділяються монографії І. Чернова «Асоціації і таємні товариства під час другої республіки», Альбера Кремье «Лютнева революція» і Сюзанни Вассерман «Клуби Барбеса і Бланкі в 1848 р.»

Серед цих робіт вирізняється науковою добросовісністю монографія А. Кремье «Лютнева революція»². Спочатку автор помістив у бюлетені «Товариства з історії революції 1848 р.» статтю під заголовком «Розстріл на бульварі Капуцинів». Згодом, автор видав монографію, в якій стаття стала окремим розділом. Як історик-позитивіст, А. Кремье здійснив історичну реконструкцію феномену революції 1848 р. у Франції на основі численних архівних документів, егодокументів, монографій, статей і повідомлень про події революції сучасників і очевидців, а також широко використовує тодішню пресу. Дотримуючись позитивістського принципу багатфакторності, історик підкреслює, що причини революція криються не в політиці, не в недоліках виборчої системи, а в комплексі проблем

---

¹ Бендрикова Л. А. Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968). М., 1969. С.192.

² Cremieux A. La Revolution de fevrier. Papis, 1902.

економічного, господарського, соціального і морального характеру. Щоправда, в монографії історик не завжди дотримується заявленого принципу. Передусім, він поставив перед собою завдання довести, що провідну роль у революції й проголошенні Другої республіки зіграла Національна гвардія, яка представляла інтереси середньої та дрібної буржуазії.

Спираючись на низку архівних документів і на спогади учасників революційної боротьби, А. Кремьє доводить, що особливістю революції була відсутність керівництва повсталими з боку парламентської опозиції та підпільних організацій і груп. Історик був упевнений у тому, що конструктивні елементи революції перебували в таборі буржуазії. Тому він значною мірою ігнорує в дослідженні активну участь у подіях 1848 р. в Парижі представників робітничого класу. Більше того, на його думку, виступи паризького пролетаріату вирізнялися стихійністю, бунтарством і насильствами. Оскільки, автор дотримувався позитивістського наукового принципу об'єктивності, при висвітленні ролі Національної гвардії він суперечить своїм же висновкам. Факти, приведені в книзі, вказують на пасивну роль Національної гвардії в розгортанні революції, а не навпаки.

Перемога соціалістичної революції Росії, криваве правління більшовиків у формі диктатури пролетаріату справили глибоке враження на інтелектуальну Європу. Актуалізуються історичні знання з революційного минулого Франції, зокрема й з революції 1848 р. У лютому 1919 р. у Парижі, за ініціативи товариства «Союз за правду», відбулося засідання науковців та представників інтелігенції, на якому обговорювалася проблема «Чому нас можуть навчити республіканці 1848 р. ?». Вже у вступному слові голова зборів Г. Гі-Грая зазначив, що революція 1848 р. у Франції представила світові «дух братства і людяності», а також революціонерів – «гуманних соціалістів» П'єра Леру, Консідерана й письменників-ідеалістів – Ламартіна, Гюго, Мішле, Кіне та ін. Науковець Жозеф Бартелемі у своєму виступі на засіданні наголосив на необхідності шукати в ідеях 1848 р. засоби задля подолання «кризи демократичного духу» й безпеки «диктатури пролетаріату». «Соціальна демократія», доводив Ж. Бартелемі, втілює в собі ідею «братства». Саме цю ідею містила революція 1848 р., оскільки революція 1789 – 1799 рр. реалізувала лише ідеї «свободи» й «рівності».

Ж. Ф. Ренар, у своєму виступі на зібранні також засудив диктатуру пролетаріату. Він високо оцінив здобутки революції 1848 р., оскільки вона, на його думку, запровадивши загальне виборче право й обов'язок для всіх чоловіків військової служби, реалізувала ідею «рівності». Історик також вказав на те, що ідея «братства» може бути втілена у формі класового співробітництва. Оцінюючи небезпеку для цивілізованої Європи, яка йшла з боку радянської Росії, Ж. Ф. Ренар підтримав військову інтервенцію західних держав до Росії й Угорщини. Загалом, в останній період своєї творчості і після Жовтневої революції в Росії, Ж. Ф. Ренар остаточно схиляється до думки, що радикальна революція – це шлях до громадянської

війни з її жорстокостями й до військової диктатури. Причини революцій 1830, 1848, 1870 рр. у Франції, запевняв історик, полягали в голоді й дорожнечі. Революція – це така ж соціальна криза, як і політична реакція, стверджував історик. Незважаючи на те, що в юності сам Ж. Ф. Ренар був учасником Паризької Комуні 1871 р., наприкінці життя й після трагічного досвіду російської революції він став прихильником поступального й мирного руху до соціалізму шляхом реформ. А для цього слід, на його думку, зміцнювати основи державності, оскільки тільки сильна держава здатна проводити реформи. Історик бачив негативний вплив на соціальне життя капіталістичних монополій (трести, картелі, синдикати), оскільки їхня присутність зумовлює підвищення цін. Подолання соціальних проблем, на думку науковця, можливе за умови піднесення економіки, торгівлі, сільського господарства. Зростання кількості товарів на ринку, створення достатку забезпечить втілення в життя основних соціалістичних гасел, доводив Ж. Ф. Ренар¹.

Варто зазначити, що його авторитет у «Товаристві з історії революції 1848 р.» був незаперечним, тому більшість членів Товариства поділяли його суспільні й політичні погляди. З 1918 р. Товариство істотно розширило сферу досліджень, включивши до неї революції 1830 р. і 1871 р. Змінилася й назва Товариства, з 1918 р. воно називалося «Революція 1848 р. й революції XIX ст.». Такою ж стала й назва бюлетеня, який видавало об'єднання.

Класики французького позитивізму в історіографії Е. Лавіс, А. Рамбо, Ш. Сеньобос і С. Шарлетті залишили помітний слід у вивченні революції 1848 р. Окремий розділ фундаментальної праці «Сучасна Франція» вони присвятили Липневій монархії й революції 1848 р. Традиційно, в ділянці наукового виявлення причин революції вони звертають увагу, перш за все, на політичний аспект соціальних процесів. Історики вбачають причини революції в «банкетній кампанії» і неврожаї 1845 – 1846 рр., а головним рушієм – Національну гвардію. Рух робітничих верств історики оцінюють як заколот, а повстання в червні 1848 р. у Парижі називають «повстанням голоду». Історики залишили поза увагою соціальні вимоги пролетаріату в революційних подіях літа 1848 р. Важливою є оцінка авторами факту проголошення Другої республіки. Ш. Сеньобос доводить, що народ Франції, в переважній більшості, ще був неготовим до такої форми правління. Власне, ця обставина й зумовила нетривале існування Другої республіки².

До числа істориків-позитивістів, які вивчали революцію 1848 р., слід віднести й відомого науковця Анрі Се. Він переважно займався економічною історією Франції в роки Липневої монархії, але логіка його

---

¹ Бендрикова Л. А. Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968). М., 1969. С.246.

² История XIX века. Т.V. / Под редакцией профессор Лависса и Рамбо. М., 1938. 596 с.

досліджень вивела автора на питання революції 1848 р. Його інтерпретація причин революції майже цілком збігається з висновками інших істориків з табору позитивістів.

Після тривалої перерви, яка була викликана військовою поразкою Франції 1940 р. від нацистської Німеччини, восени 1945 р. відбулось відродження «Товариства з історії 1848 р.» Ініціаторами відновлення діяльності Товариства були французькі історики-марксисти, зокрема, Е. Терсен, який став генеральним секретарем об'єднання. До складу Товариства увійшли такі відомі історики як Ж. Лефевр і Е. Лябрусс. До 100-ліття революції були проведені урочисті заходи й опублікована низка праць з різних аспектів революції 1848 р. Особливе місце серед них займала стаття Ж. Лефевра, фахівця з Великої французької революції 1789 – 1799 рр., під заголовком «24 лютого». Історик чітко означив органічний зв'язок між революціями XVIII ст. і 1848 р. Робітників, учасників виступу 1848 р. у Парижі він означає терміном «санкюлоту 1793 р.». Для Ж. Лефевра не підлягала сумніву економічна відсталість Франції в середині XIX ст., що означало відсутність підстав для класової боротьби між буржуазією і пролетаріатом. Щодо червневого повстання 1848 р., то дослідник вказує на неважливість революціонерів, які заснували Національні майстерні, не продумавши фінансові наслідки. Історик услід за своїми попередниками наголошує на впливі бонапартистів на революційні події 1848 – 1851 рр. Серед причин зростання невдоволення Другою республікою з боку пролетаріату і простого народу Ж. Лефевр виділяє запровадження республіканським урядом 45 – сантимового податку. Як і інші історики-позитивісти, Ж. Лефевр акцентує увагу на зростанні страху різних суспільних верств перед народним гнівом і позитивне ставлення до військового придушення червеневого повстання пролетаріату в Парижі. Своім збройним заколотом проти уряду робітники, вважав історик, розмежувалися з республікою. Привертає увагу пояснення Ж. Лефевром невдачі революції 1848 р. у порівнянні з успіхом революції 1789 – 1799 рр. На його думку, успіх 1789 р. був зумовлений тим, що провідний на той час революційний клас буржуазія в основі свого світогляду мав просвітницький раціоналізм, який підказував необхідність співпраці з народними масами. А лідери революційних акцій 1848 р. мали в основі свого світобачення романтизм і християнство, які відторгали непримиримість і кровопролиття. Як і Ж. Ф. Ренар, Ж. Лефевр був прихильником класового співробітництва¹.

«Товариство з історії 1848 р.» виступило ініціатором скликання міжнародного конгресу істориків до століття революції. 30 березня 1948 р. в Сорбонні відбулось урочисте відкриття конгресу. Варто зазначити, що на конгрес радянських істориків не запросили. Робота конгресу відбувалася в трьох секціях: 1) секція з методів дослідження й джерел; 2) секція з політичних проблем революції, яка була поділена на дві підсекції: а)

---

¹ Lefebvre G. Le 24 fevrier. 1848 et les revolutions... 1946. Т.37. Р.13.

загальні питання французької революції 1848 р. і революційних подій в інших країнах; б) локальна історія Франції епохи революції; 3) секція, яка розглядала економічні і соціальні аспекти революції 1848 р.

Найбільш ґрунтовно доповіддю на конгресі про революцію 1848 р. у Франції була доповідь професора Сорбонни, відомого історика економіки Ернеста Лябрусса. Він спробував дати відповідь на питання про причини революцій у Франції 1789, 1830 і 1848 рр. Він проаналізував економічні й соціальні передумови революцій, вказав на роль «народних мас». Історик відносив до революцій всі радикальні політичні зрушення, якого б змісту вони не були. Отож, і військові перевороти він вважав «революціями». Всі революції у Франції Е. Лябрусс оцінив як класові, не вдаючись у виявлення специфіки революційних рухів (буржуазний, буржуазно-демократичний, демократичний тощо). Для дослідника несуттєвим було змістове наповнення революції, тобто, яким був її результат. Він залишає поза увагою те, що революція 1830 р. була кроком вперед у порівнянні з режимом Реставрації (1814 – 1830). Історик також проігнорував специфіку революційного руху 1848 р., в якому виразився провідний конфлікт між буржуазією і пролетаріатом. Всі французькі революції Е. Лябрусс називав стихійними, масовими й «ендогенними», тобто такими, що були спричинені внутрішніми суспільними обставинами. Історик відносить французькі революції до числа національних і соціальних. Провідною причиною усіх революцій, на думку Е. Лябрусса, була економічна криза, яка була ідентичною і в 1789, і в 1830, і в 1848 рр.¹ Незважаючи на те, що історик спеціалізувався на вивченні історії економіки, він майже не звернув уваги на кардинальну відмінність економіки Франції наприкінці XVIII ст. і в середині 1848 р. У середині XIX ст. у Франції на завершальній стадії був промисловий переворот і сформувалося фабрично-заводське виробництво. Провідною відмінністю промисловості Франції у 1848 р. від французького промислового виробництва кінця XVIII ст., на думку Е. Лябрусса була наявність розвиненої металургії. Історик вважав, що політичний лад Липневої монархії не був відсталим і тому не міг стати основною причиною революції. Для революційної ситуації, доводив науковець, потрібне поєднання економічної й політичної кризи. Е. Лябрусс не проводить детальної соціальної диференціації учасників революційного руху. Замість понять «дрібна буржуазія», «пролетаріат», «селянство» він вживає термін «народ». У 1848 р. у Франції тривала так звана «трикутна» класова боротьба, тобто боротьба між крупною, дрібною буржуазією і народом, стверджував історик. Повз увагу дослідника пройшли факти протистояння фінансової буржуазії з робітничими класом, середньою промисловою і дрібною міською буржуазією. Як й інші історики-позитивісти, Е. Лябрусс не виділив окремо червневий 1848 р. виступ паризького пролетаріату проти

---

¹ Бендрикова Л. А. Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968). М., 1969. С.334.

уряду. Загалом, на думку дослідника, у Франції в середині XIX ст. рівень розвитку капіталізму був ще низьким, отож, робітничий клас ще не відігравав самостійної ролі в революційних подіях. Історик, аналізуючи революційні події у Франції, дійшов висновку, що англійська політична система була набагато прогресивнішою від французької, оскільки володіла потенціалом гасити революційний «вибух» завдяки своїй гнучкості. В основі історичних поглядів Е. Лябрussa були економічний матеріалізм і концепція колективної психології. Останню він застосовував для пояснення феномену безперервності французьких революцій XIX ст. Однак, слід зазначити, що доповідь Е. Лябрussa показала, що він зазнав впливу марксистської соціальної доктрини, використовуючи низку її категорій для аналізу соціально-історичних процесів¹.

Становлення марксизму як революційного вчення відбулося в середині XIX ст. 1848 р. вийшов у світ «Маніфест Комуністичної партії» Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, в якому стисло виражено зміст нового вчення. Фундатори марксизму були свідками й учасниками всеєвропейського революційного руху, що увійшов в історію як «Весна народів». Спираючись на нову методологію свого соціального вчення, К. Маркс і Ф. Енгельс дали аналіз революційних подій 1848 – 1849 рр., у тому числі й у Франції. Зокрема, К. Маркс написав дві роботи, в яких охарактеризував революцію у Франції. Це праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.»² і «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»³.

Передусім, в означених вище роботах К. Маркс проаналізував причини революції. Згідно зі своїм вченням, К. Маркс, передусім побачив ці причини в економічному станові країни. Соціальний вибух відбувся через дві економічні події світового масштабу: картопляна хвороба і криза в торгівлі і промисловості. Оскільки при владі в країні перебувала фінансова аристократія, то негативний результат кризи був спрямований проти неї. Механізм формування соціальної напруги, за К. Марксом, був наступним: занепад зовнішніх ринків і неможливість реалізувати свою продукцію за кордон змусили французьких крупних промисловців і торговців переорієнтуватися на доволі вузький внутрішній ринок. У результаті, від цього постраждала дрібна буржуазія, яку було витіснено з внутрішнього ринку. Багато роздрібних торговців і майстрів розорилися, що зумовило їхню рішучість і радикалізм під час Лютневої революції. Якщо світова торгова криза спричинила феномен «Весни народів», то відновлене

---

¹ Бендрикова Л. А. Французская историография революции 1848 – 1849 гг. во Франции (1848 – 1968). М., 1969. С.335.

² Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 гг. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 7. С. 5–110.

³ Энгельс Ф. Предисловие к третьему немецкому изданию работы К. Маркса «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта». *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 21. С. 258.

процвітання промисловості з середини 1848 р. спричинило загальноєвропейську реакцію.

Для дослідження сутності революційних подій 1848 – 1849 рр. засновники марксизму застосували своє вчення про класову боротьбу. Серед об'єктивних чинників революції К. Маркс та Ф. Енгельс вказували специфіку класової структури Франції напередодні Лютневої революції. Монархія Луї Філіпа – це панування не всієї, а частини французької буржуазії, передусім банкірів, біржових торговців, власників залізниць, вугільних шахт, рудників і лісів, а також частини крупних землевласників, тобто, фінансової аристократії, стверджував К. Маркс. В опозиції до правлячої верхівки знаходилася промислова буржуазія, яка в Національних зборах була представлена опозиційною меншістю. Ф. Енгельс у своїх статтях напередодні революції також стверджував, що влада у Франції перебуває в руках крупної фінансової аристократії, причому питома вага депутатів, що представляли інтереси промисловців у нижній палаті Законодавчих зборів у період Липневої монархії скоротилася до третини.

Спираючись на свій аналіз класової сутності Липневої монархії, К. Маркс визначив причини, характер і рушійні сили революції 1848 р. Егоїзм фінансової аристократії, прагнення її збагатитися за рахунок і на шкоду іншим верствам спричинили перехід в опозицію до режиму промислової буржуазії та робітничого класу. В опозицію до Луї Філіпа перейшла й численна інтелігенція. Дрібна буржуазія і селянство опинилося на узбіччі політичного процесу і не мали можливості впливати на діяльність уряду. Оскільки поле політичної боротьби через посилення реакції в останній період Липневої монархії звузилось до мінімуму, опозиція знайшла спосіб вираження протесту через бенкетну кампанію. Ф. Енгельс у своїх статтях уважно стежив за перебігом бенкетної кампанії, вказуючи на суперечності між різними групами опозиції і різними класами та партіями. Приводом до початку революції стала заборона бенкету в Парижі. Вирішальну роль в Лютневій революції, згідно з концепцією К. Маркса і Ф. Енгельса, відіграв паризький пролетаріат, до якого приєдналася частина дрібної буржуазії. Сприяла перемозі повстання народу Парижа в лютому 1848 р. пасивність Національної гвардії, яка не протидіяла повстанцям¹. К. Маркс охарактеризував сутність Тимчасового уряду, який, на його думку, був результатом компромісу між різними класами, що взяли участь у поваленні режиму Липневої революції. К. Маркс вказував, що соціально-економічні інтереси учасників революції багато в чому не збігалися, а то й були просто ворожими. Оскільки переважна більшість членів Тимчасового уряду складалася з представників буржуазії, то це в подальшому й визначило провідний напрям його діяльності.

---

¹ Энгельс Ф. Революция в Париже. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 4. С.500.

К. Маркс першим в європейській історіографії обґрунтував періодизацію Лютневої революції 1848 р. у Франції. У праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», спираючись на аналіз розстановки класових сил у революції, вчений показав розвиток її по низхідній лінії. Класичними стали Марксові визначення трьох періодів революції: Лютневий період (від 24 лютого до 4 травня 1848 р.; заснування республіки й Установчих національних зборів (від 4 травня 1848 р. до 28 травня 1849 р.); період конституційної республіки та Законодавчих національних зборів (від 28 травня 1849 р. до 2 грудня 1851 р.)¹. Перший етап – це пролог революції, вважав К. Маркс, для якого властивим був тимчасовий характер всіх революційних установ. Пролетаріат як рушій виступу проти Липневої монархії змусив інших учасників революції, передусім буржуазію, проголосити соціальну республіку. Але це завдання, яке пролетаріат поставив перед революцією, виявилось занадто обширним і виходило за межі нагальних потреб її учасників, тому виконати його було неможливо. Історичною необхідністю даного етапу революції було утвердження повної влади буржуазії, у тому числі, промислової. Практично, пролетаріат, стверджував К. Маркс, залишився наодинці проти буржуазії, з якою були всі середні суспільні верстви Франції. Перші ж сутички пролетаріату з правлячою з допомогою Тимчасового уряду буржуазією 17 березня і 16 квітня показали відсутність будь-якої підтримки. Демократичні вибори до Установчих зборів показали справжню розстановку суспільних сил у країні, яка виявилась не на користь пролетаріату. Але, незважаючи на це, К. Маркс високо оцінив дію загального виборчого права, оскільки завдяки йому справжні революціонери могли бачити реальні політичні наміри представників кожної верстви панівного класу.

Другий період революції 1848 р. розпочався 4 травня в день відкриття роботи Національних зборів. Законодавчий орган остаточно утвердив буржуазну республіку, яка відповідала суспільним потребам. Робітники Парижа 16 травня спробували розігнати Національні збори, які не виражали їхніх інтересів. Повстання було придушене військовими силами республіки під командуванням генерала Кавеньяка. На відміну від багатьох істориків, К. Маркс і Ф. Енгельс спробували розкрити класову сутність червневого повстання 1848 р. пролетаріату в Парижі. Головним, на їхню думку, було те, що червене повстання 1848 р. було першою в історії сутичкою між робітничим класом і буржуазією і яке поставило питання про існування буржуазного суспільства. Пролетаріат вперше виступив за свої власні інтереси, а не за чужі, як це було під час попередніх революцій. К. Маркс й, особливо, Ф. Енгельс багато уваги приділили військовим аспектам червневого повстання. Зрештою, фундатори марксизму дійшли висновку,

---

¹ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 8. С.201 – 202.

що під час червневого повстання 1848 р. у Парижі робітники, щоправда, не зовсім усвідомлено виступили за повалення буржуазії і встановлення «диктатури пролетаріату». Водночас, вони стверджували, що рівень соціально-економічного розвитку цивілізованих країн Європи на той момент дозволяв встановлення лише буржуазної республіки. К. Маркс і Ф. Енгельс оцінювали червене повстання паризького пролетаріату надзвичайно високо, називаючи його «червенею революцією» і вважаючи його центром, довкола якого оберталася в ХІХ ст. європейська революція і контрреволюція¹.

Аналіз класиками марксизму революції у Франції 1848 – 1849 рр. містить важливу тезу: ця революція, на відміну від революції кінця ХVІІІ ст., яка розвивалася по висхідній лінії, еволюціонувала по низхідній лінії. Упродовж другого етапу революції на нетривалий час відбувається встановлення «диктатури чистих буржуазних республіканців» (25 червня – 10 грудня 1848 р.). Упродовж цього періоду Установчі збори підготували й ухвалили республіканську конституцію. К. Маркс вказував на обмеженість буржуазної демократії, але вважав, що необхідно зберігати буржуазно-демократичні свободи, оскільки буржуазія віддає перевагу імперії й диктатурі перед демократичною й соціальною республікою.

Завершальним періодом другого етапу революції К. Маркс визначив термін від 20 грудня 1848 р. до 28 травня 1849 р., упродовж якого відбувся поступовий занепад Установчих зборів й ослаблення республіканської буржуазії. На місце республіканської буржуазії прийшла роялістська буржуазія у вигляді двох фракцій – легітимістів й орлеаністів. Під час виборів до Законодавчих зборів, як стверджували фундатори марксизму, контрреволюційна буржуазія виступила з гаслом: власність, родина, релігія, порядок. Проти неї цього разу виступив не тільки пролетаріат, але й дрібна буржуазія міста і села, яка відчула на собі негативні наслідки правління крупної буржуазії. Представники пролетаріату й дрібної буржуазії об'єдналися в спільну соціально-демократичну партію. Після виборів 1849 р. прихильники цієї революційної течії отримали в Законодавчих зборах свою фракцію – Гора, яка відіграла значну роль у парламентському й політичному процесі Франції епохи Другої республіки. Як стверджували засновники марксизму, партія Гори в Законодавчих Зборах представляла масу дрібної буржуазії, яка хиталася між буржуазією й пролетаріатом. К. Маркс вказував, що дрібній буржуазії потрібен був політичний режим демократично-республіканських установ, але не для того, щоб знищити капітал і найману працю, а для того, щоб забезпечити гармонію між ними, подолати існуючий антагонізм. Дрібна буржуазія і її партія Гори в Законодавчих зборах прагнули удосконалення суспільства еволюційним, демократичним шляхом. На думку К. Маркса, це не відповідає науковим

---

¹ Маркс К. Кавеньяк и Июньская революция *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 6. С.18.

уявленням і є утопією. Спроба партії Гори в червні 1849 р. не допустити використання французької армії для придушення революції в папській області й Римі завершилася поразкою¹. Після чого в Законодавчих зборах верх беруть представники «партії порядку» і розпочинається заключний етап розвитку революції по низхідній лінії. К. Маркс показав реакційну сутність «партії порядку», яка складалася з роялістської буржуазії легітимістів й орлеаністів. Ці дві фракції деякий час захищали парламентську республіку, оскільки така форма правління була їм найвигіднішою. Поступово під натиском бонапартистів «партія порядку» демонтує основи демократичної республіки. Найважливішим кроком у цьому напрямі було скасування окремих законами від 31 травня 1850 р. загального виборчого права, в результаті чого пролетаріат був усунений від участі в політичній владі. Далі була поступка Луї Бонапартові у вигляді передачі президентові контролю над армією. К. Маркс зазначав, що це свідчить про нездатність буржуазії до панування². Упродовж 1849 р. Луї Наполеон узурпував право формування уряду, а згодом змусив Законодавчі збори переглянути конституцію. Промислова і торгова буржуазія, за визначенням К. Маркса, відмовилась від боротьби за загальні суспільні інтереси і навіть за свої класові інтереси на користь своїх приватних бізнесових перспектив в умовах влади Луї Бонапарта. Таким чином, до 1851 р. у Франції виникли об'єктивні умови для державного перевороту. В обох працях К. Маркса йдеться про гегемонію пролетаріату не тільки в соціалістичній революції, але й в буржуазно-демократичній. Тут йдеться також про союз пролетаріату з селянством та іншими середніми верствами суспільства. Оскільки, як стверджували засновники марксизму, економічні інтереси правлячого класу буржуазії розходились і навіть були ворожими до інтересів селянства. Дрібна буржуазія виступає проти крупного капіталу, однак, бачення майбутнього в неї визначається, за словами К. Маркса, «доктринерським соціалізмом». Але в пролетаріату вже є власна ідеологія звільнення – революційний соціалізм, комунізм, який проголошує перманентну революцію, класову диктатуру – диктатуру пролетаріату, що знищує всі класові відмінності та експлуатацію. Як бачимо, К. Маркс і Ф. Енгельс дали ґрунтовний соціологічний аналіз революції 1848 р., однак у самій Франції послідовників марксистської інтерпретації історії не було до кінця XIX ст.

Першим французьким марксистським, щоправда, непрофесійним істориком революції 1848 р. був Поль Лафарг. У своїх статтях «Еволюція – революція» і «Класова боротьба», оприлюднених у робітничій газеті «Рівність» він дав марксистську характеристику революціям XIX ст., у тому

---

¹ Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 7. С.67 – 70.

² Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Том 8. С.78.

числі й революції 1848 р. Дотримуючись марксистських соціологічних ідей, П. Лафарг вказує на наявність капіталістичних криз, які розхитують Європу з 1825 р., важке матеріальне становище французького робітництва. В обох статтях проводиться провідна марксистська ідея – всевітня історія – це історія боротьби класів, а робітничий клас – це «революційна сила». Окрему статтю «Робітничі партія і капіталістична держава» П. Лафарг присвятив ролі пролетаріату в революції 1848 р. Він показав незрілість французького робітничого класу в 1848 р., його великодушність і довірливість. Робітники Парижа підтримали Тимчасовий уряд, дали можливість йому проголосити республіку і навіть погодились бідувати цілих три місяці задля утвердження революційного уряду. Коли уряд не виконав через три місяці своїх обіцянок щодо робітництва, пролетаріат Парижа повстав. Але зміцніла буржуазія відповіла робітникам каретчю. П. Лафарг написав спогади про О. Бланкі, в яких позитивно зобразив одного з радикальних лідерів революції 1848 р.¹

Праці К. Маркса, Ф. Енгельса і П. Лафарга здійснили великий вплив на історичний світогляд Віктора Марука, який був активним членом Французької робітничої партії наприкінці XIX – на початку XX ст. З марксистських позицій В. Марук написав книгу «Червень 1848 р.». В цій роботі В. Марук спробував спростувати усталені погляди в історіографії революції 1848 р. на повстання паризького пролетаріату в червні 1848 р. Автор, услід К. Марксу підкреслює, що буржуазія спровокувала виступ робітництва задля того, щоб його розгромити і назавжди покінути з соціалізмом і республікою. В. Марук намагається показати благородство повсталих, які не здійснювали ніяких грабежів. Водночас, автор розвінчує роль генерала Кавеньяка і представників ліберальної буржуазії, які згуртувалися з метою придушення виступу пролетаріату. Емоційно зображаючи Кавеньяка, В. Марук вказує, що його спадкоємцями у справі терору проти робітників стали в грудні 1851 р. Луї Бонапарт, а в травні 1871 р. – Адольф Тьер. В. Марук доводив, що пролетаріат не повинен довіряти ліберальній буржуазії. Крім того, він вказав на ще одну причину поразки виступу робітництва в червні 1848 р. – незрілість соціалістичних вчень і брак розгорнутої політичної програми повсталих. Як відданий марксист, В. Марук вказав у своїй книзі на неодмінність соціалістичної революції у Франції в майбутньому. Певною мірою, як історик, В. Марук перебільшує значення історичних персоналій, таких як генерал Кавеньяк та політик Луї Блан. Книга В. Марука показала, що марксизм як соціальне вчення проник у французьку історіографію².

Після Другої світової війни марксистська лінія історіографії революції 1848 р. була представлена талановитими фаховими істориками, серед яких варто назвати генерального секретаря «Товариства з вивчення революції 1848 р.» Ежена Терсена і Альбера Собоуля. Е. Терсен зробив внесок у

¹ Лафарг П. Эволюция – революции. М.–Л., 1925. Т. I. С.271–273.

² Marouck V. Juin 1848. Paris, 1880.

вивчення проблематики революції 1848 р. своїми працями про скасування рабства в колоніях, про зовнішню політику Тимчасового уряду, про червневє повстання. Дотримуючись властивого марксистові системного підходу, Е. Терсен відкидає ідеалістичні інтерпретації факту скасування рабства («дух 1848 р.», «євангелічний дух» і т.п.) і доводить, що в скасуванні рабства були зацікавлені підприємці, які виготовляли цукор з буряка. Цукор з тростини, який виготовляли із використанням рабської праці, мав набагато меншу собівартість і тіснив на ринку цукор з буряка. Отож, не так пролетаріат вимагав скасування рабства і добився цього, як представники буржуазії, для яких це було вигідно економічно. Вперше в європейській історіографії історик-марксист дав матеріалістичне пояснення причинам скасування рабства в 1848 р.

Після В. Марука у французькій історіографії не було автора, який би взявся за феномен червневого повстання 1848 р. Е. Терсен присвятив йому окрему статтю. В першій частині статті автор систематизував усі висловлювання істориків про цю подію, а в другій частині подає власну інтерпретацію робітничого повстання. Він доводить, що повсталі, які прийшли до влади, нерозважливо проголосили 25 лютого право на працю і щоб його реалізувати, заснували національні майстерні. Але невдовзі з'ясувалося, що утримувати їх неможливо, оскільки в бюджеті країни не було на це коштів. Тимчасовий уряд ухвалює рішення закрити їх, незважаючи на те, що національні майстерні були єдиним місцем для багатьох робітників добути собі засоби для існування. Е. Терсен спробував спростувати тезу істориків-позитивістів: на барикади в Парижі в червні 1848 р. робітників штовхнув голод. Історик-марксист тлумачить причини повстання через призму концепції класової боротьби. Повстання пролетаріату в червні 1848 р. – це яскравий приклад класової боротьби. Об'єднання всіх сільських і міських мануфактуристів разом з фінансистами проти повстання пролетаріату – це теж вияв класової солідарності. Історик показав, що в повстанні взяли участь не тільки робітники, яких звільнили з національних майстерень, але й представники інших суспільних верств: міські низи, представники інтелігенції¹. У червневі дні, стверджував дослідник, відбулася перша спроба пролетаріату проявити себе в історії. Праця Е. Терсена стала першою марксистською працею у французькій історіографії з питання червневого повстання 1848 р.

Серед відомих французьких істориків другої половини ХХ ст., які дотримувалися марксистської парадигми в розробці проблематики Лютневої революції 1848 р., виділявся своїми працями Альбер Собуль. Він брав активну участь у роботі «Товариства з вивчення революції 1848 р.» У Бюлетені Товариства він опублікував низку документів з історії аграрних заворушень у провінції в 1848 р. Це були архівні матеріали – листи прокурорів префектів і представників місцевої влади міністру юстиції і в

---

¹ Tersen E. Juin 1848. *La Pensee*. 1948. N°19. P. 16.

інші центральні установи. Документи відображали соціальну напругу в аграрній сфері регіонів Франції в Центрі, на Півдні й на Заході. У вступній статті до публікації А. Собуль подав марксистський аналіз причин невдоволення французького селянства своїм становищем. Зокрема, історик вказує на істотні відмінності інтересів заможного селянства – «дрібної буржуазії» і сільської бідноти. А. Собуль показав вплив проникнення капіталізму до французького села на його соціальну структуру. Заможне селянство прагнуло знищити давні общинні порядки на селі, які сковували його підприємницьку ініціативу. Водночас, малоземельні й безземельні селяни – батраки вбачали в збереженні общинних звичаїв свій соціальний захист. Матеріали, які оприлюднив А. Собуль, показують розмаїття причин селянських заворушень: обмеження в користуванні лісовими угіддями; спроби великих землевласників присвоїти общинні пасовища й сінокоси; запровадження технічних нововведень у рільництво; низька заробітна плата батракам; використання в господарствах капіталістичних орендаторів іноземної робочої сили; урядова заборона обробляти покинуті землі. Лютнева революція не покращила становище селян. Більше того, Тимчасовий уряд запровадив 45-сантимовий податок, який викликав цілу хвилю селянських заворушень. Крім цього, подекуди заможні селяни виступали проти загрози «розподілу» земель з боку радикально налаштованих бідних і безземельних селян¹. А. Собуль показав зростання політичної свідомості селянства під час революції 1848 р. і вихід його на арену політичної боротьби в роки Другої республіки.

Таким чином, історіографічна ситуація довкола Лютневої революції у Франції 1848 р. характеризується науковою конкуренцією двох історіографічних парадигм – позитивістської і марксистської. Історики, представники позитивістської і марксистської традиції зробили великий внесок у формування комплексу знань про «Весну народів» у Франції. Представники обох течій ставили перед собою завдання зберігати об'єктивність – провідний науковий принцип. Однак, як ми могли пересвідчитись, політичні вподобання й ідеологічна заангажованість істотно коригувала дослідницьку діяльність, як істориків-позитивістів, так і істориків-марксистів. На відміну від позитивістів, які зосереджувалися на конкретно-історичних пошуках, марксисти, починаючи від засновників вчення, намагалися вписати революцію 1848 р. у Франції у всесвітньо-історичний контекст. Якщо більшість позитивістів бачили причини революції в політичній сфері, в недоліках політичного режиму Липневої монархії, то К. Маркс та Ф. Енгельс побачили їх в соціально-економічній сфері, в особливостях розвитку капіталістичного способу виробництва в Європі й у Франції. Для істориків-позитивістів кульмінацією революції було проголошення Другої республіки, запровадження загального виборчого права і права на працю, а для марксистів кульмінаційним

---

¹ Soboul A. La question paysanne en 1848. *La Pensee*. 1948. N°18,19,20.

моментом революції було повстання пролетаріату в червні 1848 р. Саме повстання класики марксизму називали терміном «революція» і його значення оцінювали як перший в історії випадок виступу пролетаріату проти буржуазії. Майже всі позитивісти негативно сприймали повстання робітників Парижа після закриття Національних майстерень, оскільки воно підірвало стабільність республіки й прискорило державний переворот Луї Наполеона 2 грудня 1851 р. На відміну від позитивістів, історики-марксистки, застосовуючи концепцію класової боротьби, дають детальний аналіз розстановки класових сил в ході революції й у зв'язку з цим пропонують обґрунтовану періодизацію революції. Позитивісти вбачали важливе значення революції в утвердженні загального виборчого права, парламентаризму, реформізму. Тільки наполегливими, системними і послідовними реформами можна покращити життя народу, а радикальна ломка існуючих порядків завершується диктатурою й рабством – ці висновки істориків-позитивістів підтвердилися досвідом ХХ століття.

1.3. МУЗЕЇ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, РЕАЛІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН)

Світлана БІЛЯЄВА

*доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАНУ,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
svitbil@ukr.net
orcid.org/0000-0003-3113-7619*

Сергій КУЦЕНКО

*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
kutsenka7@gmail.com
orcid.org/0000-0002-8020-2141*

У публікації висвітлюється історія становлення, сучасний стан і перспективи розвитку музеїв-скансенів в Україні та інших європейських країнах. Проаналізовано основні позитивні та негативні наслідки політики в області музейної справи у різних країнах Європи, щодо сучасного функціонування музеїв-скансенів. Розглянуто основні підходи до визначення терміну «скансен» та «музей під відкритим небом», які використовуються поряд в сучасній науці. Автор з'ясовує можливості, які надають музеї-скансени для трансляції нематеріальної спадщини.

Ключові слова: музей-скансен, музейний туризм, музейна галузь, нематеріальна культурна спадщина, музейна колекція.

Кожна сфера людської діяльності потребує певного простору для свого повноцінного прояву. Музейництво, відносно нова інституція людської культури, за останні століття все більш упевнено освоює і розширяє власний простір, специфічний для кожної нації і держави. Аналізування стану вітчизняного музейного простору, його обширів, можливостей, потенціалу, прикметностей і перспектив розвитку стає об'єктивнішим і «об'ємнішим» у площині порівняння з іншими музейними просторами, що вже непорушно утвердилися в системі координат планети. В умовах, коли народи планети та їхні культури зазнають глобалізації, особливої актуальності набуває

проблема збереження архетипів етнічної самоідентифікації. Одним із шляхів у вирішенні даного питання є вивчення суспільством своєї культурної спадщини. Унікальні соціально-культурні комплекси, якими є скансени (музеї під відкритим небом), спрямовують свої зусилля на збирання і вивчення пам'яток архітектури, народного побуту, культури, що робить їх важливими¹.

Скансени, або музеї під відкритим небом, – це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів матеріальної етнокультурної спадщини, це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. Музеї просто неба створюються на основі нерухомих пам'ятників історії і культури на місці їх знаходження і в природному оточенні (музеєфіковані на місці) або на основі перенесення пам'ятників на спеціально відведену територію з інших місць (т.зв. «перевезені»). Значну частину складають музеї змішаного типу, що включають пам'ятники як музеєфіковані, так і перевезені. У скансенах проводиться комплексна реконструкція минулого, окремі побудови є не просто експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історичні традиції².

Первісне визначення таких музеїв, дане німецьким дослідником і великим фахівцем в цій сфері діяльності А. Ціппеліусом, підтримане згодом відомим польським вченим Єжи Чайковським і розділяється нині директорами Європейською асоціацією музеїв під відкритим небом і має відношення перш за все до музеїв народної архітектури та побуту або музеям дерев'яної архітектури. Історично процес організації і розвитку мережі музеїв під відкритим небом був нерівномірним і досить стихійним. Крім того, він мав і виражену просторову особливість: більшість таких музеїв розташовано в гірських місцевостях. Цьому можуть бути певні пояснення, пов'язані з тим, що в гірських територіях довше зберігаються традиційні форми народної культури, будь-які досягнення науки і техніки туди доходять з великими труднощами, транспортні потоки мінімальні. Крім того, інтеграційні процеси, що впливають на формування історико-культурних регіонів і їх економічних центрів, в окраїнних гірських територіях відбуваються порівняно повільно³.

---

¹ Пошивайло І. Екологія музейного простору: реалії і перспективи (досвід України і США). URL : <https://honchar.org.ua/p/ekolohiya-muzejnoho-prostoru-realiji-i-perspektyvy-dosvid-ukrajiny-i-ssha/>

² Башкатов Ю. Ю., Терпиловський Р. В. До історії скансенів у Європі. *Археологія і давня історія України: збірник наукових праць*. 2011. Вип. № 5. С. 7–16.

³ Бряч М. Т. Музеї під відкритим небом як вияв комплексного підходу до збереження пам'ятних архітектурних ансамблів України. *Проблеми теорії і історії архітектури України*. 2018. Вип. 18. С. 168–173.

Вперше ідея створення експозиції під відкритим небом була висловлена швейцарським ученим Ч. де Бонстеттеном в 1709 р. Він запропонував експонувати житлові селянські будівлі в Королівському парку з метою презентувати побут датських селян. Також ним була висловлена думка про те, що врятувати пам'ятники архітектури можна шляхом їх переміщення та об'єднання на певній території. Наступним кроком до створення музеїв під відкритим небом стала організація норвезьким торговцем Т. Хефшіє в 1855 р. копії селянської садиби з м. Естердаль. Дана садиба була доступна для відвідувачів і презентувала побут норвезького народу¹.

У 1867 р. норвезький антиквар Ніколаузен зробив спробу організації музею під відкритим небом, перевізши на острів поблизу м. Осло кілька селянських будівель. У 1882 р. в околицях м. Осло, на острові Бюгдей, реконструюється житлова споруда, сюди ж перевозиться дерев'яна церква. У 1901 р. в Данії на півострові Бюгде створюється музей «Люнгбю».

Вважається, що історія виникнення музеїв під відкритим небом розпочалася в 1891 р., оскільки саме тоді шведський дослідник і етнограф Артур Газеліус відкрив доступ публіки до об'єктів на острові Дьюргарден. Це були житлові будинки та господарські споруди, вивезені в 1885 р. з селища Мора. За місцем розташування він отримав назву «Скансен», що згодом стала загальною назвою для музеїв цього типу. Так з'явився музей-село, перший в світі музей під відкритим небом. У перші двадцять років свого існування музей значно розширився. Сюди починають звозити будинки й цілі садиби з усієї Швеції, а також звірів для невеликого звіринцю. Зараз у Скансені представлено понад 150 будинків і садиб XVIII – XX ст., в яких збережений інтер'єр, що показує, як жили в ті часи люди різного соціального походження в різних районах Швеції. Працівники музею, які доглядають за будинками, вдягнені в костюми відповідної епохи, вони можуть провести відвідувачів по кімнатах та розповісти про експонати. Більш як столітній період розвитку європейських музеїв під відкритим небом, фахівці поділяють на три основних етапи.

Перший – від відкриття стокгольмського Скансену до 1918 р., а точніше – до кінця Першої світової війни, другий – з 1919 р. до 1958 р. третій – з 1959 р. по сьогоднішній день².

Перший етап ознаменувався активним процесом створення музеїв під відкритим небом в північно-європейських країнах. Початок йому поклала Норвегія, в якій до кінця 1918 р. було вже 50 музеїв, і Швеція, де таких музеїв в цей час налічувалося вже не менше 30. Ініціаторами їх створення були приватні особи, наукові товариства, іноді – місцева адміністрація. Головне завдання, яке ставили перед собою творці музеїв – формування

---

¹ Данилюк А. Музеї просто неба і проблеми їх становлення в Україні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXX. Праці Секції етнографії та фольклористики.* Львів, 1995. С. 479–492.

² Башкатов Ю. Ю., Терпиловський Р. В. До історії скансенів у Європі. *Археологія і давня історія України: збірник наукових праць.* Вип. № 5. 2011. С. 7–16.

колекцій найбільш стародавніх споруд країни. Хоча в значній більшості були представлені споруди XIX ст., тут можна було зустріти і окремі середньовічні об'єкти або будівлі більш пізні, але побудовані за старовинними зразками. У Норвегії створення перших музеїв під відкритим небом було безпосередньо пов'язане з соціально-політичною ситуацією, що стимулювало зростання національної самосвідомості. У 1894 р. королівська колекція будівель на півострові Бюгдøy в Осло перетвориться в музей, який сформувався дуже швидко і вже в 1902 р. відкрився для публіки. Інший найбільший норвезький музей під відкритим небом прийняв відвідувачів в 1904 р. в м. Ліллекхаммері. Його засновником і першим директором був лікар Андрій Сандвіг, який розпочав в 1894 р. формування (на першому етапі – приватної) колекції старовинних будівель. Більшість музеїв створювалося в південній частині країни, але деякі знаходилися і далеко на півночі. Багато норвезьких музеїв під відкритим небом створені на основі пам'яток, що зберігаються на своєму місці. Спочатку ці об'єкти зберігалися як меморіальні пам'ятники, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей Норвегії. В іншій північній країні – Данії, з чотирьох музеїв під відкритим небом, що виникли до 1918 р. найбільш цікаві з точки зору динаміки розвитку музейної справи є музеї в районі Лінгбі під Копенгагеном і в Орхусі. Перший з них, створений в 1897 р. близько замка Розенберг, туди були перевезені і поставлені в парку два сільських будинки. І якщо в цьому музеї зберігалися сільські споруди, то створення музею «Старе місто» в Орхусі було орієнтоване на уявлення і збереження міської культури і побуту Данії. Офіційно цей музей відкрився в 1914 р.¹ Особливим досягненням музейної справи Данії вважався музей «Сеурсаарі» (1909 р.), який був предметом гордості фінського народу, в той час, який не мав своєї держави, оскільки територія країни була розділена між Швецією і Росією. Створенням цього музею займався Аксель Олаі Нейкель, відомий дослідник фінської народної культури. У Нідерландах перший музей такого типу з'явився тільки в 1912 р. (в Арнемі). Сьогодні цей музейний комплекс досить відомий в Європі і динамічно розвивається. Ідеї розвитку нового виду музейної справи в кінці XIX ст. отримали поширення і в кайзерівській Німеччині. У проектах створених тут музеїв помітно впливу мав досвід роботи вже діючих на той час скансенів в Стокгольмі і в Осло. Треба сказати, що в багатьох європейських країнах того періоду і пізніше на розвиток музейної справи помітний вплив справили краєзнавчі рухи. І в Німеччині перші пропозиції щодо збереження пам'яток і організації музеїв під відкритим небом виникли з ініціативи місцевого вчителя і краєзнавця Фосса.

У 1899 р. вперше були перенесені з Нижньої Сілезії будівлі садиби першої половини XVII ст. Так в передмістях Берліна з'явився головний

---

¹ Севан О. Музеи под открытым небом Европы. *Обсерватория культуры*. 2006. № 3. С. 60–69.

музей-скансен в Німеччині. У 1907 р. в Німеччині одночасно створюються ще три нових музею. На початку ХХ ст. в Нижній Саксонії виникли ще кілька подібних музеїв. В міському парку Шпеккенбюттель в 1909 р. був організований музей, в який звезли вісім різних об'єктів і одночасно провели на основі археологічних пошуків на місці повну реконструкцію середньовічної садиби. Всі вищезазвані музеї відігравали важливу роль в активізації місцевого патріотизму, але жоден з них не отримав такого високого музеєзнавчого визнання, як музей під відкритим небом в Кенігсберзі (так званий «Національний пам'ятник»). У 1913 р. він був відкритий для відвідувачів, і в його основі лежали принципи і методологія шведських скансенів. В інших європейських державах (в Австрії, Швейцарії, Угорщині, Чехії, Естонії та ін.) з тих чи інших причин такі комплекси в цей час не створювалися, але ідеї їх організації особливо часто висловлювалися в зв'язку з традиційними етнографічними і господарськими виставками, котрі проводили в Європі в той період щорічно. На другий етап розвитку європейських музеїв під відкритим небом довелося дві світові війни. Очевидно, що під час воєн не могло бути мови про реальний збереження пам'яток або їх перевезення в музеї. Обидві війни змінили політико-географічний вигляд Європи: кордони держав, соціальні і культурні підстави їх розвитку. Прагнення до самовизначення, пізнання і збереження власної історії, традицій і пам'яті народів стали домінувати в багатьох країнах. Саме в зв'язку з цим в період між війнами в Європі було створено не менше 227 музеїв під відкритим небом. Лідруюче положення тут зайняла Швеція: 135 скансенів, два з них – за Полярним колом. Лідерство Швеції підтверджувалося не тільки зростанням кількості музеїв, але і новаторським підходом: в 1920 р. з ініціативи місцевої патріотично налаштованої громадськості був створений шахтарський скансен в Людвік (Даларна). Він став першим музеєм, в якому методами, раніше апробованими в етнографічних скансенсах, велася робота з пам'ятками промислової техніки. А через чотири роки – в 1924 р. – в музеї-садибі Естарп відновили технологію ведення традиційного сільського господарства із застосуванням історичних методів землекористування. У сусідній Норвегії, де в період між світовими війнами також активно розвивалося будівництво музеїв під відкритим небом, виникло не менше 60 скансенів. Характерно, що вони формувалися буквально у всіх провінціях країни – і на півдні, і на Крайній Півночі. Для Фінляндії це був сприятливий час для розвитку музейної справи, що виразилося в створенні в 1923 р. досить представницького підрозділу музеїв під відкритим небом в рамках Союзу фінських музеїв. Серед дванадцяти музеїв цього періоду, дата заснування яких відома досить точно, особливе місце займає знаменитий Музей ремесл на монастирському пагорбі в Турку, відкритий в 1937 р. Він був організований в комплексі в будівлях 1770-1820 рр. Ці споруди представляють широкий спектр господарських і промислових будівель. Інші фінські музеї, як правило, характеризувалися меншими розмірами і

мали локальне значення. Вони розміщуються як в містах, так і в сільській місцевості. Відомий і улюблений для містян і туристам музей сільської народної архітектури розташований на околиці Гельсінкі (Хельсінкі), на острові в парку Сауресаарі. Музей «Робочий квартал Амурі» в м. Тампере є першою спробою показу міських споруд в динаміці їх розвитку: від 1882 до 1973 р., т. ч. практично по теперішній час. У період між світовими війнами виникали і активно розвивалися музеї під відкритим небом і в багатьох інших країнах: Великобританії, Угорщини, Німеччини, Данії, Ісландії, Литві, Польщі, Росії, Румунії, Чехії, Швеції, Югославії.

Деякі з них не тільки представляли собою великі комплекси, а й мали істотне значення в розвитку музейної справи. Один з найбільш ранніх і цікавих музеїв Чехії – розташований в Моравії музей «Рожнов-під-Радоштем». Концепція цього музею була запропонована ще перед Першою світовою війною. Але його реальне будівництво було розпочато в 1925 р. Протягом усього наступного часу цей скансен постійно розвивався. Перший його сектор «Дерев'яне містечко» був створений за малюнком плану старої частини міста Рожнова, який руйнувався і перебудовувався. На територію музею переносились найцікавіші історичні споруди багатих жителів міста. Пізніше тут же була відновлена церква з кладовищем, на якому стали ховати багатих людей міста, в тому числі першого директора музею. Наступним етапом було будівництво і відкриття (1968 р.) сільського сектора «Волоського села» і пізніше (1983 р.) так званої «Млинської долини» з відновленням повного циклу роботи водяного млина в якому демонструється приготування борошна, тут же представлена пилорама та маслобійня¹.

На острові Мен у Великобританії в 1938 р. був створений музей, концепція якого представляє безперечний інтерес, оскільки в її основі було розвиток всього сільського поселення. Музей становить значну частину житлового поселення і включає крім охоронюваних пам'яток народної архітектури близько 100 га сільського ландшафту: лугів, полів і частково лісу. Трохи пізніше за цим зразком був створений музей в Шотландії. Тут, мабуть, вперше в настільки великому масштабі була реалізована ідея змішаного типу музею, коли на одній території об'єднуються існуючі будівлі з їх мешканцями і перевозяться з різних місць споруди, що представляють історико-культурну цінність, які стають складовою частиною всього поселення і його ландшафту. Політичні пристрасті і зміни в політичній системі помітним чином позначалися на появу і розвиток або стагнації і закриття музеїв як таких. Чи не були винятком і музеї розглянутого типу. Так в 1934 р. в Німеччині був підготовлений проект створення музею під відкритим небом, який повинен був розміститися в Берліні і стати своєрідним подарунком А. Гітлеру до 45-річчя. Ідея так і

---

¹ Данилюк А. Музеї просто неба або скансени у світі і в Україні. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2006. №7 (444). С. 20-23.

залишилися в проєкті. За проєктом передбачалися перевіз і демонстрація на території музею однієї типової сільської садиби з кожної провінції Німеччини. Початок Другої світової війни у більшості європейських країн призупинило процес розвитку мережі музеїв і тільки в Швеції, Норвегії, Фінляндії продовжували виникати нові скансени. В післявоєнні роки багато європейських держав, приділяли значну увагу відновленню історичних пам'яток як в містах, так і в сільській місцевості, забезпечення їх збереження для майбутніх поколінь. Ця тенденція проявлялася і в створенні музеїв під відкритим небом і формуванні їх колекцій. Очевидно, що такий рух по всій Європі було обумовлено військовими руйнуваннями, зростанням самосвідомості населення і урядів і популярністю таких типів музеїв¹. Активізація музеїв під відкритим небом знайшла відображення і в діяльності Міжнародної ради музеїв (ІКОМ).

В 1948 р. в Парижі відбувалася перша конференція ІКОМ, де було заслухано доповідь, присвячену музеям під відкритим небом. Проблеми їх розвитку розглядалися і на Генеральній конференції ІКОМ, яка відбулася 9 липня 1956 р. в Женеві. Діяльність музеїв отримала високу оцінку, була визнана необхідністю організації спеціальної наукової конференції для обговорення проблем розвитку цього типу музеїв. Через рік ця конференція відбулася в Копенгагені і в Стокгольмі, де зустрілися представники 13 держав (в основному західноєвропейських). На конференції було прийнято декларацію, в якій були сформульовані цілі музеїв під відкритим небом. У 1949 р. створено музей «Старий Лінчепінг» в Швеції. Піклуючись про збереження пам'яток архітектури XVII-XIX ст., влада міста ухвалила рішення про перенесення їх з центру міста на околицю. Створення цього музею вплинуло на розвиток багатьох європейських музеїв, особливо в останні десятиліття минулого століття. До числа найбільш прогресивних музеїв розглянутого типу може бути віднесений музей, створений в 1958 р. в Коммерне (Західна Німеччина). Широку популярність він здобув завдяки оригінальній експозиції, що складається з чотирьох архітектурних комплексів. У 1953 р. в Бельгії (Бокрійк) був відкритий фламандський музей під відкритим небом. Для його створення організатори скористалися іконографією XVI ст., в тому числі картинами Пітера Брейгеля. Старовинні зображення послужили основою для реконструкції зовнішнього вигляду перевезених в музей будівель. Спочатку, як і в багатьох країнах, зберігалася тільки сільська дерев'яна архітектура з різних регіонів Фландрії. Пізніше на території музею з'явився міський сектор, який був відновлений з перевезених історичних житлових споруд XV-XVI ст. До групи найбільш примітних музеїв, створених у розглянутий період, слід також віднести музеї в Північній Ірландії. Одним з них був Ольстерський музей під відкритим небом, недалеко від Белфаста. Рішення про його створення було

---

¹ Башкатов Ю. Ю., Терпиловський Р. В. До історії скансенів у Європі. *Археологія і давня історія України: збірник наукових праць*. Вип. № 5. 2011. С. 7–16.

прийнято рішення парламентом в 1958 р., і з самого початку роботи музею його управління здійснюється Радою піклувальників. Намагаючись показати ремісничу діяльність в минулому, в музеї налагодили виготовлення лопат; ковку коней; ткацьке виробництво, зокрема виготовлення скатертин. Серед музеїв, створених в європейських країнах до кінця 1958 р. переважали невеликі локальні музеї, які будувалися безпосередньо в селах або в малих містах самими жителями, при певній підтримці місцевої влади. Характерним прикладом можуть служити музеї Ісландії, де ідея формування системи малих скансенів обговорювалася ще в передвоєнні роки. Як правило, невеликі музеї створювалися на основі історичних садиб XVI ст., які було придбано державою, і потім в них і навколо них створювалася музейна зона. Перший музей такого типу виник в 1943 р. інші пізніше. Єдиним великим музеєм під відкритим небом в Ісландії є скансен в Рейк'явіку. Основою цього музею послужила садиба, історія якої простежено з 1466 р. У 1948 р. її покинули мешканці, і в 1957 р. вона була перетворена в музей. Навколо садиби згодом були встановлені ще 23 будівлі, перевезені з інших районів країни. До завершення другого етапу розвитку цього типу музейних установ в Європі було створено значну кількість музеїв, особливо в Швеції, Норвегії, Фінляндії. Істотно, що саме в цей час було створено музеї під відкритим небом в тих країнах, де їх раніше не було (в Австрії, Бельгії, Болгарії та ін.). У повоєнні роки сформувався цілий ряд музеїв, в яких активно розроблялися і апробувалися нові методи консервації пам'яток, нові напрямки наукових досліджень, нові види музейної діяльності. Сучасний етап розвитку музеїв під відкритим небом відзначений кількісним ростом і поширенням по всій території Європи, а також впровадженням нових принципів створення і функціонування цього типу музеїв, у виробленні яких важлива роль належить конференціям Асоціації європейських музеїв під відкритим небом. У Німеччині багато із створених в останні десятиліття музейних установ, можна поставити в ряд кращих музеїв Європи. Особливістю ряду німецьких музеїв стала орієнтація їх експозицій на демонстрацію пам'яток науки і техніки XIX – початку XX ст., багато з яких були в робочому стані. Такі музеї чи частини їхніх колекцій стали називати «технічними» (або промисловими). В одному з них експонується унікальна трансформаторна станція 1912 р. У музеї, відкритому в 1975 р. в тоді ще Західному Берліні, основна експозиція будується навколо археологічних розкопок поселення, датованого 1200-1220 рр. Тут була проведена реконструкція села, забудованого садибами, що складаються з безлічі житлових і господарських будівель. В музеї експонуються численні археологічні знахідки, в тому числі знаряддя праці, одяг, прикраси, залишки древніх будівель тощо. Говорячи про археологічні розкопки, слід згадати і відомий підземний музей в Йорку (Великобританія). Експозиція житлових будівель ґрунтується на фундаментах, які були виявлені під час сучасного будівництва в центрі міста. Основна концепція будується на ідеї зворотного відліку часу: відвідувач, рухаючись в тунелях

на невеликих вагонетках, потрапляє в «минуле». Відвідувачі можуть ознайомитися з процесом розкопок, що проводяться на цьому місці, а також побачити демонстрацію голографічних експонатів і матеріалів наукових досліджень. Такого ж типу підземний музей можна бачити в Австрії в м. Ретц, де в середньовічному купецькому місті збереглися підземні винні погреби – штольні, які проходять в різних напрямках і не пов'язані зі структурою самого міста. Довжина деяких з них доходить до декількох сотень метрів. спочатку ці штольні реально використовувалися купцями, їх будувала під будинком кожна сім'я¹.

У Франції довгий час не було жодного музею під відкритим небом, хоча ідеї їх створення виникали ще в 1930-і рр., але тільки в 1968 р. автору перших проєктів Жоржу Анрі Рів'єру вдалося реалізувати свою концепцію. Це була для свого часу унікальна ідея екомuzeю – особливої території з розташованими на ній пам'ятниками і людьми, які проживають на ній. Концепція екомuzeю отримала визнання в широких колах французької громадськості. Про це свідчить той факт, що з 1970 по 1986 р. тут було створено ще 22 подібних музею. Найпопулярнішим з них став «Екомuzeй де От-Альзас» в Унгерхайме (Верхній Рейн), відкритий для відвідувачів в 1984 р. Важлива тенденція стала активна співпраця місцевого населення з музеями, робота добровільних помічників музею під керівництвом невеликої групи музейників. Більшість таких музеїв використовували існуючі садиби, або маленькі села (наприклад, Гордія поблизу Авіньйона) з метою пізнання і відновлення хоча б в малих масштабах екологічної і культурної рівноваги в поселенні. Пізніше, вже в наш час, почав створюватися і тепер працює музей-скансен під Ліллем, на півночі Франції, в якому представлені пам'ятки цієї частини країни, а також ряд фламандських споруд. Концепція освіти населення та молоді в галузі будівництва і реставрації стала основним завданням його організаторів. У Північній Ірландії зустрічаються досить своєрідні музеї під відкритим небом – невеликі відтворені комплекси, що зображують старовинні «поселення» і побудовані в новому матеріалі поблизу, наприклад, середньовічних замків. Їх можна назвати «проєктами образів минулого». Спеціально підготовлені співробітники представляють образ життя стародавніх кельтів, демонструють їх знаряддя праці, полювання, виробництво плетених виробів тощо. Театралізована вистава життя і побуту древніх народів, що населяли цю місцевість, на думку проєктувальників, є хорошим доповненням до атмосфери середньовічних пам'яток².

Що стосується України, то наша держава по праву може пишатися своїми музеями просто неба (у нас їх ще називають музеями народної архітектури та побуту). Створені впродовж останніх десятиліть музеї

¹ Норденсон Э. В начале был Скансен. *Museum*. 1993. № 175. С. 25–27.

² Севан О. Г. Музеи под открытым небом Европы. *Обсерватория культуры*. 2006. № 3. С.60–69.

народної архітектури і побуту під відкритим небом (скансени) – у Києві, Переяславі-Хмельницьку, Львові, Ужгороді, Чернівцях – проводять велику і плідну роботу, спрямовану на збирання і вивчення пам'яток народного побуту та культури, надаючи своїм відвідувачам можливість побувати в реконструйованому населеному пункті певного етнографічного регіону нашої країни та отримати загальне уявлення про історію цієї місцевості¹.

Так, неабиякою популярністю серед населення і туристів користуються державні музеї просто неба, серед них: Національний музей народної архітектури та побуту України (с. Пирогів) та Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (Переяслав-Хмельницький) – Київська область; Музей народної архітектури і побуту «Шевченківський гай» (Львів); Закарпатський музей народної архітектури та побуту (Ужгород); Чернівецький обласний музей народної архітектури та побуту; Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття Національного заповідника «Давній Галич» (с. Крилос) та Музей гуцульської культури просто неба «Гуцульське село» Національного природного парку «Гуцульщина» (Косів) – Івано-Франківська область; Музей народної архітектури і побуту Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (с. Пустовійтівка Роменського району) – Сумська область; Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості – філія Донецького обласного художнього музею (с. Прелесне Слов'янського району) тощо. Перший скансен на території України було засновано у 1964 р. в Переяславі-Хмельницькому, що на Київщині. Згодом музеї просто неба з'явилися в Ужгороді (1965 р.), Львові (1966 р.), Києві (1969 р.), Чернівцях (1977 р.)². Кожний український скансен має свою історію і виписані у ній людські долі. Чи не найяскравішим є приклад музею у Переяславі-Хмельницькому, створеного за ініціативи М. Сікорського. Цікаві та майже детективні сторінки історії заснування цілого міста музеїв у Переяславі-Хмельницькому відкриває книга М. Махінчука «Переяславський скарб». Видатний український музеєзнавець, етнограф й етногеограф, автор книги «Українські скансени. Історія виникнення, екологія, проблеми розвитку» А. Данилюк є одним з фундаторів ідеї та розробником концепції організації в Україні великих ансамблевих музеїв, або «живих» музеїв просто неба за етногеографічним принципом. Вчений вважав, що в музеях просто неба важливо за можливості створювати типові історичні ландшафтні куточки (елементи ландшафту та лісонасадження, частково рельєф) і вже у них експонувати пам'ятки народної архітектури. Подібна реконструкція і створення наближених до природних ландшафтів

---

¹ Брич М. Т. Музеї під відкритим небом як вияв комплексного підходу до збереження пам'ятних архітектурних ансамблів України. *Проблеми теорії та історії архітектури України*. 2018. Вип. 18. С.168–173.

² Каднічанський Д. А. Використання історико-культурної спадщини України у туризмі на прикладі скансенів. *Краєзнавство: науковий журнал*. Ніжин: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. Ч. 1(78). С.128–137.

етнографічних підрозділів ведеться, зокрема, в Музеї народної архітектури і побуту у Львові¹. Яскравим прикладом та найбільшою національною скарбницею традиційної культури українського народу є Національний музей народної архітектури та побуту України. Тут розташовано більше 300 автентичних споруд, перевезених з різних куточків нашої батьківщини. На нинішній день музей має високий статус національного і належить не тільки до найбільших, але, за визнанням вітчизняних і зарубіжних фахівців, і до найкращих музеїв світу. Робота над створенням музею розпочалася у 1969 р. на території колишнього села Пирогів, що у давнину належало Печерській лаврі. Ідея створення музею скансенівського типу, тобто комплексного відображення народної культури українців у натуральному або близькому до натурального, природному середовищі, вже у період хрущовської відлиги порушувалась науковою і творчою інтелігенцією України, зокрема такими визначними вченими, письменниками, громадськими і культурними діячами як М. Рильський, О. Гончар, М. Стельмах, В. Василевська, О. Касименко, П. Юрченко, Б. Патон, Г. Логвин, К. Гуслистий, М. Сиваченко, Ф. Шевченко, М. Брайтчевський, О. Силін, Ю. Хохол, В. Самойлович, П. Костирко, І. Гончар та інші². Визначну роль у створенні музею відіграв тодішній заступник Голови Ради Міністрів України, акад. НАН України П. Тронько, який водночас очолював потужну на той час громадську організацію – Українське товариство охорони пам'яток історії і культури³. На фоні інших українських скансенів ідея була цінна тим, що музей у Пирогові мав репрезентувати всю Україну, а не певний окремий регіон. В усіх його експозиціях час зупинився наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме цей період, на думку науковців, є найцікавішим і найпевнішим для реального відтворення в музейній експозиції. Так, традиційний народний побут аж до початку XX ст. змінювався дуже повільно, тому в 1960–80-х роках, коли в Україні активно будувалися державні скансени, ще можна було знайти багато унікальних пам'яток і достовірної інформації від безпосередніх учасників усіх подій – від закінчення весни і проведів русалок до закладання хати й будовання церков. Тогочасні пам'ятки, глибоко традиційні за своєю суттю, можуть ілюструвати життя й побут не лише XIX ст., до якого реально належать, але й значно давніший – адже традиція консервативна. Переконаливим підтвердженням тому є давніші подібні експонати, які пощастило врятувати і зберегти у музейних збірках. Зокрема, музей народної архітектури та побуту України пишається п'ятьма діючими дерев'яними церквами. Деякі експонати, як от найстаріша на території колишнього Радянського Союзу дерев'яна хата 1587 р.,

---

¹ Рутинський М. Наукова етногеографічна спадщина, внесок та підходи до збереження національного етнокультурного різноманіття Архипа Данилюка. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/2008_17/vtraty-17-original.pdf.

² Туристичний портал. URL : <http://26.com.ua/ua/data/show/2619>.

³ Ходаківський М. Роль академіка П. Т. Тронька у створенні київського скансену. URL : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2012_2/15.pdf.

помешкання родичів Т. Шевченка – є особливо цінними пам'ятками світового здчства. Завдяки такому збігові обставин наші етнографічні скансени сьогодні є унікальним у світі, окремим і самоцінним явищем. Адже у більшості країн Європи нині практично не має давніх архітектурних пам'яток народного дерев'яного будівництва і експонують переважно реконструкції, доповнюючи етно-екзотикою, орієнтованою на пересічного туриста. А на наших територіях створено цілісні музеї-середовища на основі якнайбагатшого документального матеріалу. Бо в той самий час, коли закордонні науковці мусили реконструювати пам'ятки за архівними джерелами, український етнограф мав відповіді на будь-які питання мало не в кожному селі. Вигідне розташування Національного музею народної архітектури та побуту України – у Києві, поблизу селища Пирогов, дає змогу відвідувачам не тільки за один-два дні обійти пішки усю розмаїту Україну, але й взяти участь у численних акціях, зокрема, у відродженні автентичних народних свят. Приміром, проводи вівчарів на полонину – традиційне для західних гірських регіонів України дійство – було уперше відтворено на території скансена наприкінці травня 2012 р. Тут, у столичних міні-Карпатах – однойменній експозиції Національного музею в Пирогові – влаштували Дні українських Карпат. За багато кілометрів від своєї малої батьківщини горяни відтворили на наших очах традиційне дійство «мішання» овечих отар перед вигоном їх на полонину. Сільські громади відзначають цю подію як одне з найбільших свят, під час якого запальна музика кидає до танку і малого, і старого. А потім, уже під звуки трембіт, настає час прощання з вівчарами, які на все літо женуть отари на буйні трави високих полонин. Запросивши загал на святкове дійство проводів вівчарів на полонину, представники Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей потурбувалися, щоб його доповнили виступи фольклорних колективів, майстер-класи з приготування гуцульських, угорських, молдовських, румунських та інших страв, із виготовлення ляльок-мотанок, писанкарства, традиційного українського вінка, передбачили навіть змагання косарів. Цікаві свята в скансені відбуваються постійно. На таких заходах важко залишатися пасивним спостерігачем. Бо зазвичай організатори передбачають інтерактивні ігри, майстер-класи з тих, чи інших видів народного ремесла, дегустації національної кухні. У музеї розроблено план заходів, згідно з яким тут практично що вихідних має відбуватися якесь свято. Окрім традиційних Івана Купайла, Масляної, можна буде побачити й нові дійства, наприклад, прадавнє свято Ярила (або першої борозни). Також у планах музею низка виставок народних майстрів як на території музею, так і в приміщенні самих фондів. Розробка стратегії залучення спонсорів, налагодження співпраці із земляцтвами та обласними держадміністраціями – ще одна інновація і завдання, яке поставив перед собою менеджмент музею під відкритим небом у Пирогові. Адже, не зважаючи на успішну практику запровадження нових форм і методів роботи в музеях під відкритим небом з метою залучення коштів на власні програми,

не втрачає своєї актуальності й питання фінансової підтримки цих унікальних музейних закладів з боку держави або меценатів¹. Закарпатський музей народної архітектури та побуту, який став першим в Україні влаштованим просто неба музеєм і по праву вважається візитівкою Ужгорода, сьогодні пишається тим, що за роки свого існування науковці спільно з краєзнавцями й ентузіастами не тільки зберегли свою колекцію у скрутні часи, але й накопичили експонати. Так, 10 років тому музей успішно оновив свою експозицію на кошти спонсорів із села Вільховатий, що на Рахівщині, звідки перевезли стару дерев'яну дзвіницю, якій загрожувала повільне руйнування. Її встановили біля 200-літньої церкви, перевезеної ще раніше із села Шелестів Мукачівського району. Тепер ці дві ошатні споруди стоять поряд, демонструючи неабияку майстерність давніх зодчих. А ще їх використовують за прямим призначенням – щонеділі в музейній церкві відбуваються богослужіння. Нині багате музейне зібрання нараховує понад 16 тисяч одиниць зберігання. З них – близько 4 тисяч пам'яток матеріальної культури, розташованих на території постійно діючої експозиції під відкритим небом, яка складає архітектурний ансамбль музейного села. Подолати фінансові труднощі допомогла музеєві й нова обласна програма, що почала втілюватися у життя 2011 р., згідно з якою на реконструкцію адміністративного корпусу було виділено 2,5 млн. грн. Навколо території площею 3,5 гектара – нова огорожа з відеоспостереженням по її периметру. У приміщенні колишнього охоронного посту, яке стало непотрібним, обладнано нову хімічну майстерню, де обробляють дерево від жуків та інших комах. До фінансування музейних проектів також залучаються власні, зароблені музеєм кошти. На постійній основі тут діють мистецькі виставки: «Твори художньої різьби по дереву з колекції Івана Антоновича Сільвая та Сіона Івановича Сільвая кінця XIX – першої половини XX ст.», «Традиційний народний одяг як прояв матеріальної культури гуцулів Рахівщини». До того ж, музей постійно розвиває свою інфраструктуру, влаштовує цікаві акції, організовує спеціалізовані програми різного виду діяльності для різних категорій відвідувачів. Ще одним місцем для цікавого проведення дозвілля та ознайомлення з українським побутом і культурою став етнографічний комплекс «Українське село», що у селі Бузова Києво-Святошинського району Київської області. Цей приватний музей просто неба створив народний депутат України В. Бондаренко. На території комплексу він побудував церкву, а при ній діє недільна школа, здійснюються обряди вінчання тощо. Тут є шість аутентичних (не відтворених) українських хат, перевезених із різних українських регіонів – Карпат, Полісся, Поділля, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини. До речі, найстарішу хату було збудовано у 1823 р. Хатинки є справжніми

¹ Шлепакова Т.Л. Скандени України як перспективні об'єкти музейного туризму та осередки збереження етнобуття в умовах глобалізації (оглядова довідка за мат-ми преси, Інтернету та неопублікованих документів 2011-2013). Київ, 2013. ДЗК. Вип. 5/6. 17 с. URL : https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_oglyadi/2013/muzei_prostoneba.Pdf

міні-музеями, в яких працюють україно-, російсько-, англо- й навіть франкомовні екскурсоводи. А хати виглядають так, немов у них і зараз живуть люди. Та саме головне, що гості можуть зайти у кожную хату, сісти за стіл, доторкнутися до кожного експонату. Вхід до музею – безкоштовний¹. Перелік приватних музеїв просто неба можуть продовжити музей 10 архітектури і побуту «Старе село», що у селі Колочава Міжгірського району Закарпатської області, етнографічний музей під відкритим небом «Українська Слобода», розташований у селі Писарівка Золочівського району Харківської області та інші скансени – ці заклади користуються незмінним успіхом завдяки дбалому ставленню до експонатів та застосуванню нових форм музейної роботи для популяризації української народної культури серед якнайширшої аудиторії відвідувачів. Новими, перспективними музейними установами можна назвати локальні скансени. Краєзнавці стверджують, що мережа локальних скансенів поступово зростає, їх доцільно створювати при громадських, обласних краєзнавчих музеях, інститутах, школах тощо. В Україні найбільших успіхів у цій справі досягли на Закарпатті, де створено окремі хати-музеї в селах Антонівка Жгородського, Зубівка Мукачівського, Осій Іршавського, Тернове та Наресниця Тячівського, Горінчове Хустського районів. Цікавий скансен – церква і хата XIX ст. – формується у селі Стеблівка (Хустський район). Реконструкції місцевих житлових споруд виконані у селах Бронька та Довге Іршавського району. Цілий комплекс будівель старого угорського села відтворено у с. Петрове Виноградівського району, до нього ввійшли садиби заможного селянина і бідняка, школа, криниця-журавель, водяний млин. Оригінальний музей лісообробки і лісосплаву створено на Чорній Річці і біля озера Синевір у Міжгірському районі. Аналогічні музеї є і в інших областях України. Відомий хуторець із хатою-мазанкою, кузнею і вітряком біля Краснограда, що на Харківщині. За участю працівників краєзнавчих музеїв відтворено садибу початку XIX ст. у селі Калинівка та однокамерну хату з курним опаленням у містечку Сарни на Рівненщині². Доцільним вважають науковці створення в Україні музеїв нового типу – історико-анімаційних скансенів, які б репрезентували світові понад п'ятитисячолітню історико-культурну спадщину нашої країни. Козацькі скансени в Україні вже є, наприклад, Національний заповідник «Хортиця». Їх розвиток триватиме й надалі. Скажімо, в одній лише Донецькій області зусиллями Донського козацтва розроблено проекти двох подібних скансенів – Музею козацького побуту під відкритим небом на Савур-могили та меморіального комплексу «Козацька пристань» в Райгородку Слов'янського району. Що ж

---

¹ Прорывай Е. Село из сказки. *Вечерние вести*. 2012. 10–16 сент. С. 16.

² Афанасьев О. С., Бурлака С. В., Маркіна Ю. М. Скансени України як важливий туристичний ресурс. *Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 6–7 травня 2009 р.)*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. С. 80–84.

до попередніх історичних епох формування українського етносу, проблема її адекватної туристичної репрезентації стоїть набагато гостріше. Нині українська громадськість впритул наблизилася до усвідомлення необхідності початку реалізації проекту історичної реконструкції трипільського протоміста, адже за умови втілення цього проекту у життя й активного інформаційно-рекламного просування нового турпродукту. Існує потреба в організації Скіфського скансена, що репрезентуватиме яскраву сторінку історії нашої країни. Діяльність подібного скансена слід розвивати, на думку спеціалістів, у руслі пропагування активного кінного туризму й анімаційних фестивалів за участю членів українських клубів історичного фехтування. І зрештою, якщо Україна є «дитям» найбільшої середньовічної держави Європи – Київської Русі – існує потреба належним чином знайомити й репрезентувати нашу давньоруську спадщину як іноземним, так і українським туристам. Тож, доцільно організувати щонайменше два давньоруські скансени: Тустань й «Замок князя Володимира Великого». Уся необхідна проектна документація щодо відродження унікальної наскельної давньоруської фортеці Тустань у Карпатах біля села Урич Сколівського району, що на Львівщині, вже розроблено дослідником пам'ятки – археологом М. Рожком. Цей скансен має вигідне транспортне положення, завдяки чому притягуватиме до себе масові туристичні потоки рекреантів, які відпочиватимуть у Карпатах і курортних закладах Трускавця, Моршина й Східниці, а також значну частку українських й іноземних туристів, які приїжджатимуть на кілька днів у Львів. І, певна річ, повноцінний давньоруський скансен з усіма елементами туристичної анімації варто організувати на околиці Києва, зорієнтувавши його як турпродукт на самих киян (віїзди з дітьми на вихідні) та численних гостей столиці України. Оптимально для цієї мети залучити ресурси давньоруського городища літописного Білгорода – одного з найбільших міст Київської Русі X–XI ст., резиденції князя Володимира Великого. Зараз це – село Білогородка Києво-Святошинського району Київської області (22 км. від Києва). Тут над Ірпенем збереглися потужні укріплення – рів і вал заввишки 10–12 м, вздовж гребеня якого тягнулася фортечна стіна-забороло висотою 4–5 м з дерев'яних зрубів, заповнених цеглою-сирцем¹. На жаль, сьогодні багато в чому спостерігається відмова від власних переваг: деякі з вітчизняних науковців вважають, що «європеїзація» скансенів зовсім не йде на користь українській музейній галузі. Розмірковуючи над непростими реаліями музейного життя, можна пригадати створений А. Газелусом у Швеції скансен на базі Музею північних країн. Адже основною метою створення подібного етнопарку було передати повною мірою атмосферу життя та побуту певних етнічних груп шведської імперії. Для більшої достовірності, крім встановлення автентичних будівель, завозився ґрунт з відповідного

---

¹ Петранівський В. Туристичне краєзнавство: сайт «Нова Січ». URL : http://pidruchniki.ws/1543072341953/turizm/rol_muzeyiv_rozvitku_suspilstva

регіону, рослини, свійські тварини, навіть доглядачами були жителі з тієї місцевості, з якої була привезена споруда. У результаті максимально відтворювався «острівець» Лапландії, Південної Швеції, Фінляндії чи інших регіонів.

Щоби зробити українські скансени острівцями живої історії, вочевидь, необхідні певні зміни у нормативно-законодавчій базі, підготовці персоналу та, зрештою, необхідно змінити акценти музейної науки. Тоді можна буде сподіватися, що рано чи пізно у цих тенденціях перемаже практична доцільність і здоровий глузд. До того ж, більшість цих положень успішно апробовано та вже працює у зарубіжних музейних закладах. Величезну кількість обрядів та традицій, зібраних в експедиціях, записано та збережено. Керівникам музеїв необхідно працювати над тим, щоб оживити свої зібрання та повернути нашому народові забуті та напівзабуті традиції. У зв'язку в цим набувають актуальності питання оживлення експозицій та автентичності свят і обрядів. Оживлення експозицій – це не тільки свята і обряди, але й діючі вітряки та водяні млини, кузні і гончарні майстерні, інші ділянки традиційних ремесел і промислів. При наявності різних, часом протилежних, думок, належить концептуально визначитися, що сповідує музей: відродження народних традицій і включення їх у сучасний культурний контекст, сценічний показ свят і обрядів, чи шоу і бізнесові інтереси? Стосовно масових заходів, свят і обрядів, то вони повинні базуватися на народних традиціях, бути пов'язаними із звичаєво-побутовою культурою українців, органічно вплітатися в експозиції музею, доповнювати і оживлювати їх. Можна вигадувати безліч штучних заходів і свят, супроводжувати їх щедрим частуванням, звісно за плату, користі від них музею не буде. Під час проведення свят перш за все музей має сповідувати принципи збереження і відродження народних традицій та включення їх у сучасний культурний контекст, з елементами сценічного показу¹.

Проблема фізичної збереженості пам'яток дерев'яного будівництва, збереження автентичності конструкцій і матеріалів при проведенні реставрації на сьогоднішній день є дуже актуальною і належить до числа першочергових у діяльності музеїв. Необхідно активніше створювати при музейних закладах школи народних майстрів, адже професіоналів, знайомих з традиціями народного будівництва, катастрофічно не вистачає, а з роками їх стає все менше і менше. Такі пам'ятки, як крила вітряків, механізми водяних млинів, деталі зрубів, покрівлі хат, господарських, технічних будівель, хатні печі та ін., що знаходиться в аварійному стані, потребують кваліфікованих ремонтів та реставрацій. Складною вбачається проблема ландшафтного озеленення та належного використання ландшафтних особливостей території музеїв. Належне розв'язання цього

---

¹ Логвінов В. Роздуми про майбутнє минулого: сайт «Історична наука та музейне життя». URL : <http://novasich.org.ua/>.

питання потребує допомоги дуже кваліфікованих фахівців: дендрологів, ландшафтних архітекторів, етнографів, географів, дизайнерів та інших. Важливо водночас зберегти українські музеї як наукові і пам'яткоохоронні установи, не перетворюючи їх, як це відзначають фахівці, на суто розважальні заклади. У цьому аспекті часто доводиться чути про брак коштів, втім, це проблема музейної галузі у всьому світі. Залученню та заробляння коштів доведеться вчитись. Але кошти – це одне, а музейна ідеологія та історична правда – інше. Серед українських музейників розпочати дискусію про вихід з музейної кризи, обмін досвідом з керівниками успішних закладів та закордонними спеціалістами заради цього і було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Музеї просто неба – сучасні інтерпретації традиційної культури та перспективи етнографічних досліджень», що проходила у Києві з 29 листопада по 1 грудня 2012 р. Зокрема, учасники обговорювали стан сучасного музеєзнавства, особливості функціонування традиційно-звичаєвої культури, теоретичні та практичні аспекти методології, їхнє використання в сьогоденні, збереження етнобуття в умовах глобалізації та інші актуальні проблеми галузі. Ініціатором проведення наукового заходу виступило Міністерство культури України та Національний музей народної архітектури та побуту України. Під час роботи круглого столу директори українських скансенів прийняли рішення про створення Асоціації музеїв просто неба¹.

Розгляд процесу історичного розвитку музеїв під відкритим небом дозволяє зробити деякі узагальнення і висновки. З'явившись вперше в Швеції, в Стокгольмі, скансени почали тріумфальний хід по Європі. Сьогодні музеї-скансени – це культурно-розважальні центри, орієнтовані не тільки на роботу з відвідувачем, але і на комерційну складову для отримання додаткового прибутку. В ході розвитку музеїв під відкритим небом початкова ідея перенесення на окремі території унікальних сільських споруд (музеї перевезеного типу – скансени) трансформувалася в збереження дерев'яних споруд в селах або в містах на їх первинному місці - музеї «in situ», або перенесення житлових будівель і культових пам'яток на нову територію. При цьому організовувалися квартали історичної частини міста на сусідній території з сільським музеєм, зберігалися як самостійний комплекс міських будівель всередині міста або ж переносилися на його околицю (Старий Линчепинг і Бокрейк). Нарешті, європейський досвід дає приклад організації музеїв змішаного типу з акцентом на збереження історичного середовища існуючого поселення і впровадження в його структуру «нових», але старих за часом пам'ятників різного періоду будівництва (Великобританія, острів Мен; село Карілатсі в Естонії або

¹ Шлепакова Т.Л. Скансени України як перспективні об'єкти музейного туризму та осередки збереження етнобуття в умовах глобалізації (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованих документів 2011-2013). Київ, 2013. ДЗК. Вип. 5/6. 17 с. (https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2013/muzei_prostoneba.Pdf)

Холлоке в Угорщині). В Україні сьогодні налічується сім великих і середніх музеїв під відкритим небом. Але все це – музеї народної архітектури (Національний музей народної архітектури та побуту в Києві, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у Переяславі-Хмельницькому, Музей народної архітектури та побуту у Львові, Музей народної архітектури та побуту у Чернівцях – найзначніші серед них). Останнім часом з'являються ідеї створення нових музеїв під відкритим небом в Україні. Створення музеїв під відкритим небом сьогодні – дієвий засіб збереження матеріальних і духовних цінностей України, що дозволяє репрезентувати культурну спадщину для громадськості та якісно її інтерпретувати. Комплексний характер музеїв під відкритим небом дозволяє зберігати великі архітектурно-містобудівні, ландшафтні та археологічні пам'ятки, використовувати їх потенціал якнайповніше. Широкий спектр функцій, що виконують музеї цього типу, залучає численну публіку. Популярність подібних музеїв, зазвичай, приваблює спонсорів для збереження пам'яток-експонатів.

1.4. ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА МЕЙСЕНСЬКОГО ФАРФОРУ У XVIII СТОЛІТТІ

Зоя ВОЗНА

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
domar@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3242-3214

***Анотація.** У статті досліджено феномен мейсенського фарфору як самобутнього явища в художній культурі Німеччини XVIII століття. Проаналізовано динаміку розвитку фарфорової пластики, її здатність відповідати суспільним запитам та культурним змінам. Висвітлено вплив майстрів модельмейстрів і живописців на формотворення кераміки, на її видову, стильову та жанрову різноманітність. Показано зв'язок мейсенського фарфору з іншими видами мистецтва – живописом, графікою, ювелірним мистецтвом, що вимагало унікальних здібностей, технічних знань та авторської манери його майстрів. Розкрито вплив просвітницьких ідей на розвиток скульптури, її іконографію та символіку.*

***Ключові слова:** мистецтво малих форм, європейська порцеляна, мейсенський фарфор, м'який фарфор, твердий фарфор, ботанічний фарфор, майстри-модельмейстери, стиль шинуазрі у мейсенській пластичі, стилістична динаміка мейсенського фарфору.*

Глибокі зміни в соціально-політичному та духовному житті Європи, пов'язані із зародженням і становленням буржуазних економічних відносин зумовили основні доміанти культури Нового часу. Особливе місце в культурі XVIII ст. мало Просвітництво, яке сформувало нове ставлення до Бога, держави, суспільства, нове розуміння самої людини. У добу Просвітництва зріс соціальний статус мистецтва як зосередження духовного життя, що зробило його одним з ведучих факторів розвитку суспільства. Мистецтво наблизилося до науки, соціально-філософської думки, політики, активно долучилося до процесу формування суспільних і моральних ідеалів. Як і в інших сферах духовної культури, просвітницький рух у мистецтві також був не однорідним. Постійно точилася бурхлива полеміка з приводу суспільної та виховної ролі мистецтва, естетичних смаків, ідеалів. Актуальними в цьому плані стають такі галузі культури як філософія, література, театр, архітектура. Просвітителі проголосили метою мистецтва наслідувати природу, але природу упорядковану, удосконалену, очищену розумом від згубного впливу рукотворної цивілізації, створеної абсолютистським режимом, суспільною нерівністю, неробством,

розкішно. Фарфор, як частина декоративно-прикладного мистецтва був предметом розкоші, тому не міг виконувати ні соціальної, ні дидактичної функції.

Всупереч означеним тенденціям фарфорове мистецтво виступає художнім феноменом культури Німеччини XVIII ст. Розквіт цього виду декоративно-прикладного мистецтва обумовлений тим, що вироби з порцеляни стали невід'ємною частиною побуту вищої аристократії. Тому довгий час розвиток фарфорових традицій Німеччини та їх стилістична динаміка були актуальними для вузького кола спеціалістів та поціновувачів, і тільки у модерний час стала предметом мистецтвознавчих і наукових студій. Натомість, звернення до історії, образного змісту і художньої мови фарфору залишається актуальною темою історичного, культурологічного, мистецького аналізу, який і пропонується в предметному полі даної розвідки.

Об'єкт дослідження – фарфор, як самобутній феномен в історії європейського декоративно-прикладного мистецтва.

Предмет дослідження – стильова приналежність, художні риси, характер формотворення мейсенської кераміки в історичному розвитку.

Мета статті – розкрити стилістичну, видову та жанрову різноманітність, еволюцію стилів у фарфорі XVIII ст. на прикладі виробів мейсенської мануфактури; виявити вплив соціально-культурного життя на розвиток декоративно-прикладного мистецтва Німеччини.

Термін «декоративно-прикладне» мистецтво характерний для культури Нового часу підкреслює підлегле становище напряму художньої культури по відношенню до інших видів образотворчості, оскільки воно апелює до утилітарних властивостей речей на відміну від витончених мистецтв. У розвідці ми будемо користуватися також терміном, який широко використовується в західній історії мистецтв – *ars minoris* (мистецтво малих форм), який близький до визначення декоративно-прикладного мистецтва, але, натомість, не протиставляє твори різних видів мистецтв, а підкреслює різницю в масштабі творів, свободу запозичення форм і мотивів.

Дослідження історії європейського фарфору розпочалися на рубежі XIX–XX століть, тоді з'явилися праці, які заклали основи подальшого вивчення фарфору. Мистецтвознавчі студії зарубіжних та вітчизняних дослідників групуються за такими напрямками: характеристика стилів у мистецтві малих форм та власне історії розвитку цього виду художньої культури. Серед зарубіжних дослідників XX – XXI ст. назвемо твори К. Берлінга, В. Вайсбаха, К. Гартмана, С. Данієля, Н. Дейвіса Е. Кон-Вінера, Ф. Шміта, у яких з мистецтвознавчої точки зору розглядаються стильова різноманітність кераміки.

Вагомою для контексту розвідки є дослідження Карла Берлінга (1900), у якій, серед іншого, визначена періодизація діяльності мейсенської мануфактури. В основу періодизації покладені персоналії,

внесок яких був непересічним в історії мануфактури. Відтак, перший період пов'язаний із діяльністю Й. Беттгера, другий – Й. Херольдта, третій – Й. Кендлера, четвертий визначений як час від Й. Кендлера до К. Марколіні¹³⁰ Крім названих, серед іноземних авторів варто відзначити працю мистецтвознавців Рут і Макса Зейдевітц, присвячену скарбницям Дрезденської картинної галереї й колекціям предметів прикладного мистецтва та Доона Джекобсона, про поширення в Європі стилю шинуазрі.

До різноманітних проблем історії європейського фарфору XVIII ст. звертаються сучасні науковці: Л. Ляхова, А. Бичкова, Л. Маркіна, Т. Карякіна, О. Корусь, Н. Казакевич, Т. Пархоменко, О. Прохорова. Серед проблем, які піднімають дослідники і дослідниці – відображення стилів бароко, рококо і класицизму у порцеляні, виявлення їх іконографічної та семантичної специфіки; зв'язок фарфору з іншими видами мистецтва; розвиток різних шкіл порцеляни; дослідження творчості провідних майстрів фарфору; вплив суспільних тенденцій на розвиток скульптури тощо. Грунтовним є дослідження Т. Карякіної, яка звернулася до стилістичної еволюції європейського фарфору в цілому, й виробів майстрів мейсенської мануфактури, зокрема.

Окремо варто сказати про наукові публікації Г. Решетньої, присвячені українським колекціонерам мейсенської порцеляни. Самодостатнім джерелом виступають путівники по виставках.

У Європі, починаючи з XIII ст., фарфор був групою артефактів, які імпортувалися з Китаю. Через складності доставки його вартість була високою, тому власниками фарфору ставали заможні аристократи та вінченосні особи. Поступово відбулося налагодження власного виробництва в Європі. В Італії його називали – фарфор Медічі, оскільки виробництво фарфору розпочалося за правління у Флоренції Франческо ді Медічі у 1575 р. Екземпляри фарфору Медічі зібрані у Музеї Фарфору, що розміщується у флорентійському палаці Пітті² Це був так званий м'який фарфор, який має у складі 25–40% каоліну, 45% кварцу і 30% польового шпату. Температура випалу не перевищує 1300–1350°C. М'який фарфор використовується переважно для виготовлення художніх виробів, його так і називають – художній. За два століття попит на фарфор зріс, відтак, XVIII ст. стало золотим віком фарфору у Європі. Фарфорові мануфактури були у Відні, Каподімонті, Севрі та інших містах Європи. Близько 80 фаянсових мануфактур налічувалося тоді в одній тільки Німеччині – від маленьких сімейних підприємств до солідних фабрик. Як правило, вони відкривалися за наказом німецьких князів і перебували під їх заступництвом. Перша німецька фаянсова мануфактура запрацювала в

---

¹ Berling Karl Das Meissner Porzellan und seine geschichte, 1900. URL: https://archive.org/stream/meissnerporzella00doenuoft/meissnerporzella00doenuoft_djvu.txt

² Гуэрра Костантино. Флоренция. Флоренция, 1997. С.92.

1653 р. у вестфальському місті Ахаус, що неподалік від голландського кордону.

Заснував її князь-єпископ Мюнстерський Крістоф-Бернгард фон Гален. Через шість років фабрика з виробництва фаянсу з'явилася в Касселі, а потім – в Ханау (1661), Гойзенштамі (1662), Франкфурті-на-Майні (1666), Берліні (1678), а також в інших німецьких містах. Згодом центрами виробництва виробів з фаянсу в Німеччині стали Аугсбург та Нюрнберг¹.

У 1709 році в німецькому місті Мейсен, розташованому в окрузі Дрезден, було віднайдено секрет технології китайської порцеляни (твердого фарфору). Твердий фарфор, до складу якого входить 47–66% каоліну, 25% кварцу і 25% польового шпату, багатший каоліном (глиноземом) і біднішими флюсами. Для отримання необхідної просвічуваності і щільності він вимагає більш високої температури випалу (від 1400°C до 1460°C). Це відкриття ознаменувало переворот в історії європейської кераміки.

Отримання твердого білого фарфору стало можливим завдяки дослідженням Еренфріда Вальтера фон Чирнгауза (1651 – 1708) – німецького математика, фізика, філософа, лікаря. Він народився в Кіслінгсвальді (нині Славніковіце в Західній Польщі).

Еренфрід Чирнгауз навчався в гімназії в Горліці. Як член Королівської Академії в Парижі був знайомий із Б. Спінозою, І. Ньютоном, Г. Лейбніцем. Плідно працював як математик, фізик. Він створив різноманітні види лінз і дзеркал, які потім стали у нагоді під час експериментування із пошуку рецепту фарфору. Про досліди Чирнгауза М. Ломоносов, який теж займався дослідженнями скла і фарфору, писав так: «Пан фон Чирнгауз налагодив досліди великими запальними дзеркалами і склом. Від жару цих дзеркал і скла тверде і водою намочений дерево негайно полум'ям зайнялося, вода в невеличкій посудині кипіла, метали розтопилися, цегла, морська пінка (камінь), голландський фарфор, камінь азбест в скло плавився. Сірка, колофонія, смола і інші цим подібні матеріали під водою розтопилися, дерево, кілька разів на воді будучи, в вугілля перетліло. Попіл, що залишився від згорілих дров і інших речей в скло звернувся, дорогі камені свій колір втратили...»²⁹

Граф Еренфрід Вальтер фон Чирнгауз проводить обширні геологічні дослідження в Саксонії. Його метою було знайти сировину для твердого фарфору і матеріал для склоплавильної печі. Систематичні експерименти впродовж 1704–1707 рр. завершилися удачею, після застосування каоліну і алебастру.

Йому «...вдалося на початку XVIII ст. знайти фарфорову глину (каолін) та інші складові частини фарфору, а також підняти температуру в

¹ История Германии: в 3 т. Т. 1: С древнейших времен до создания Германской империи / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. С.125

² Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. URL : <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08-02/978-5-91373-038>

печі для випалювання до рівня необхідного для виробництва фарфору»^{1.11} За таких обставин саксонський курфюрст Август II призначив його директором порцелянової фабрики, яку мав намір заснувати. Він наказав виплатити Чірінгаузу винагороду, але майстер попросив відкласти виплату до того моменту, коли фабрика почне виробництво. Несподівана смерть вченого у 1708 р. призвела до призупинення проекту.

Справу Й. Чірінгауза продовжив алхімік Йоган Фрідріх Беттгер, дослідження якого відбувалися спочатку в Берліні, а з 1704 р. у Дрездені під наглядом графа. Плідна спільна робота старого досвідченого вченого і здатного молодого дослідника, призводить до вирішення питання про потрібний склад твердої фарфорової маси. Уже в 1705 р. Вальтеру фон Чірінгаузу і Йогану Фрідріху Беттгеру вдалося отримати червоний яшмовий фарфор – непрозору, але тверду непористу кераміку, яка витримувала високі температури. Істотний прогрес був досягнутий, коли після тривалих експериментів були виявлені три найважливіших для виробництва порцеляни мінерали: каолін, польовий шпат і алебастр, а також встановлені оптимальний склад вихідних сумішей і умови випалу. У 1709 р. Йоган Беттгер повідомив курфюрстові, що може виробляти білий фарфор з вишуканою глазур'ю. У січні 1710 р. в порожньому мейсенському замку Альбрехтсбург була закладена перша європейська мануфактура твердого фарфору. Курфюрст Август II Сильний передав Й. Беттгеру керівництво порцелянової мануфактури^{2.31}

Порцелянове мистецтво є феноменом у розвитку світової кераміки і заслуговує не тільки загального опису історії його становлення, але й визначення еволюції його стильового різноманіття. Фарфорова пластика – це різновид художнього виробу, виготовлений з фарфору: твердого, м'якого або бісквіту, що являє собою декоративну скульптуру (і ліплений декор на посуді), створена за тими ж загальними законами формотворення, шляхом ліплення та нарощування об'єму, що й монументальна та станкова скульптура, виготовлення методом лиття³.

У фарфорі відображена стилістика часу, а прочитання його образної мови дозволяє виразити ті ж теми, які виражаються засобами монументального і станкового мистецтва. Серед інших видів мистецтва воно відрізняється ємністю, у його сфері – скульптура малих форм, живопис на фарфорі, орнаментация тощо. У фарфорі якнайкраще проявляється синтез мистецтв.

---

¹ Западноевропейский фарфор XVIII–XIX веков: путеводитель по выставке / под общ. ред. М. И. Артамонова ; сост. Р. С. Соловейчик. Москва : Искусство, 1956. С.7.

² Schuster B. The Porcelain Museum of Porzellan-Manufaktur Meissen. 256 Leipzig: Ed. «Leipzig» in der Seemann Henschel, 2008. 128 p. : ill.

³ Корусь О. П. Фарфорова пластика України кінця XIX – початку XXI століття (тенденції, художні особливості, митці): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. Київ, 2019. С. 12.

Щоб виявити палітру видової та жанрової різноманітності порцелянових виробів у XVIII ст. звернемося до опису найбільшого зібрання фарфору в Європі, а саме колекції саксонського курфюрста Августа II Сильного, який навіть придбав для свого зібрання окремий замок. У палац, перейменованій на Японський, було звезено увесь фарфор саксонського курфюрста, для якого було виділено 11 кімнат, розміщених за тематичним принципом і колористичними характеристиками¹.

У першій кімнаті були фарфорові зображення звірів та посуд, азійського і мейсенського виробництва, у другій розміщувався фарфор із позолотою. В інших чотирьох кімнатах фарфор вирізнявся кольорами – жовтого, золотистого, темно-синього, пурпурового. У шостій кімнаті «знаходився балдахін, під яким розміщувався годинник із курантами з фарфорових дзвоників, а також трон із трьома східцями. Навколо трону височіли колони зі скла, дзеркала та порцелянові меблі. У сьомій кімнаті було зібрано фарфор сірого кольору і також із позолотою. У восьмій залі, яка слугувала за їдальню, було зібрано фарфор блакитного кольору з золотом. Дев'ята кімната призначалася для буфету, а фарфор там був – зеленого кольору із золотом. Десята була «пуховою» кімнатою (спальнею) з ліжком під пологом, прикрашеним пір'ям індійських птахів. У ній розміщувався фарфор персикового кольору із золотом. Одинадцята слугувала за каплицю, в якій усе було зроблено з білого із золотом фарфору: кафедра, труби органу, вітвар та інші предмети, а також фігури дванадцяти апостолів у натуральну величину. Стіни було прикрашено барельєфом також з білого фарфору»².

Така палітра виробів засвідчує високий професіоналізм художників-фарфористів, які творили впродовж XVIII ст. славу мейсенського фарфору. Видатними майстрами-модельєстерами були: Й. Беттгер, Я. Ідермейер, Й. Кендлер, Й. Кірхнер, А. Лювенфінк, К. Люке, І. Прейслер, Й. Херольдт, В. Хойер, Й. Штадлер та ін.³

Становлення і роботу мануфактури за часів Йогана Беттгера умовно прийнято вважати часом спроб та пошуків, барокового пориву та характерного йому протистояння: відваги, зухвалості та сумнівів⁴. Уже в 1711 р. на пасхальній ярмарці у Лейпцігу продавався посуд із «яшмового» фарфору. Період пошуків формули твердого фарфору та керівництва

¹ Пархоменко Т. С. З історії колекціонування фарфору в Європі. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. Маріуполь, 2014. Вип. 7. С. 111–112.

² Зейдевитц Р., Зейдевитц М. Дрезденская галерея: пер. с нем. Москва: Искусство, 1965. С. 132–133.

³ Маркина Л. Г. Meißener porzellan мейсенский фарфор. Культура Германии: лингвострановедческий словарь / под общей ред. проф. Н. В. Муравлёвой. Москва: АСТ, 2006. С. 636.

⁴ Бутлер К. Мейсенская фарфоровая пластика XVIII века в собрании Эрмитажа: каталог. Ленинград: Аврора, 1977. 33 [158] с.

мануфактурою Й. Беттгером до 1719 р. називають першим періодом розвитку мейсенського фарфору.

Другий, так званий «живописний період», тривав з 1720 по 1735 р. Це час власних пошуків, коли технологічні аспекти більш-менш врегульовані. Майстри мейсенської мануфактури «починають займатися малярськими пробами, пошуками кольорових відтінків. Контрасти й водночас тонкі нюанси «проникають» у розпис та корелюються з пластикою деталей: грою світла й тіні, яку обов'язково слід було враховувати. Порцеляна як вид декоративно-прикладного мистецтва поєднала пластичні та живописні елементи, тож лише їх гармонійне узгодження дало змогу створити першокласні твори»¹.

Керівництво на заводі з 1720 р. було покладено на живописця і знатока хімії кольору Йоганна Херольдта (1696–1775), якого запросили на мануфактуру для оновлення та розширення барв палітри розписів. У Мейсені йому вдалося розробити нові кольори емалі, які по сьогоднішній день використовуються при розписі порцеляни. До цього часу технологія виробництва порцеляни перебувала вже на високому рівні: вироби були рівного білого кольору і правильної форми. Йоганн Херольдт став розробляти стійкі глазурні пігменти для розпису виробів. У результаті дослідів художника з'явилися пурпурна, залізно-червона і жовта барви, а також сформувалася нова манера квіткового розпису, так званих «німецьких квітів». Він володів художніми прийомами використання кобальтового фону, підглазурного розпису, орнаментатії золотом. Навколо Йоганна Херольдта об'єдналися талановиті майстри-живописці Адам Фрідріх фон Лювенфінк, Йоганн Еренфрід Штадлер, скульптор Йоганн Готліб Кірхнер. У 1728 р. майстром з моделювання на фарфоровій мануфактурі Мейсена став Йоганн Крістіан Людвіг фон Люке (1703–1780). Розквіт мейсенського фарфору середини XVIII ст. завдячує й іншим художникам, а саме: І. Хейптце, В. Хойеру, І. Прейслеру, які розвивали складний батальний жанр².

Сучасні мистецтвознавці зазначають, що багато художників цього періоду мали свій індивідуальний стиль. Так, Йоганн Херольд був одночасно художником-графіком і живописцем. Йоганн Штадлер (1701–1741) був експресіоністом у декорванні. Композиції Ернеста Шиндлера Старшого (1695–1765) привертала увагу розгорнутим сюжетом і сюрреалістичними деталями. Адам Фрідріх фон Левенфінк (1714–1754) комбінував європейські і далекосхідні пейзажі з вигаданими

---

¹ Решетньова Г. О. Мейсенська порцеляна в українських колекціях. До питань термінології та періодизації. *Art and design*. 2019. №2. С. 99.

² Карякина Т. Д. Западноєвропейский фарфор в контексте культуры XVIII века и проблемы стилистической эволюции: дис. доктора искусствоведения: 17.00.04. Москва, 2011. С.12.

аніمالістичними сюжетами, Крістіан Фрідріх Херольдт (1700–1779рр.) спеціалізувався на сценах «у гавані»^{1, 2, 3}.

За часів роботи Й. Беттгера і Й. Херольдта мистецтво фарфору було під впливом китайських майстрів. Використання східних мотивів у мистецтві пізніше отримав назву «шинуазрі» і матиме дещо зневажливий акцент у його розумінні, як псевдостилю. Проте дослідники стилю шинуазрі у мейсенському фарфорі зазначають, що у сюжети та зображення над якими працював Й. Херольдт та інші мейсенські живописці – Ф. Шиндлер, Й. Штадлер, А. Льовенфінк та ін. у 1730–1745 рр., були залучені не тільки китайські, але японські, індійські та навіть африканські мотиви².

Крім того, у мейсенських виробів у цей час панував стиль бароко, а майстри у цей період були зайняті технічними пошуками твердого фарфору. Стиль шинуазрі з'явиться пізніше, коли європейські майстри об'єднують китайські мотиви із особливостями стилю рококо. Такі тенденції притаманній французькій порцеляні, зокрема, Севрській, де, як вважають дослідники порцеляни «вже будуть не потрібні пошуки правильної маси (звісно винаходи були) та температури випалу, де залишиться тільки гра, експерименти з кольорами, формою, сюжетом»³. З огляду на це ми погоджуємося з дослідницею Г. Решетньовою в тому, що використання терміну «шинуазрі» по відношенню до мейсенського фарфору є не коректним.

Східні й, відповідно, китайські мотиви у мейсенській порцеляні першої половини XVIII ст. доцільніше називати терміном «орієнталізм», що має ширше значення і складає комплекс ідей, образів і технік, складених під впливом нових тенденцій у мистецтві і моди на все китайське. Якщо рання Беттгерівська кераміка копіювала китайські предмети, то за часів Й. Херольдта на мейсенській мануфактурі були здійснені власні оригінальні відкриття.

Так, ботанічні китайські розписи у виконанні європейських майстрів набули особливого художнього вираження. До прикладу стане так званий «рельєф Брюля». Так називається рельєфний орнамент, який йшов по краю виробу (наприклад блюда), куди входили елементи плетива, рослинних завитків і квітковий поліхромний розпис. Мейсенський ботанічний фарфор прикрашався рисунками, які робилися по спеціально закупленому виданні Йоганна Вайманна, в якому у 8 томах були зразки тисяч кольорових гравюр рослин. Прикладом є сервіз «Всяка всячина Брюля», створеного для

---

¹ Мейсенский фарфор. [Текст: электронный] Искусствовед.ру – сетевой ресурс об искусстве и культуре: [сайт]. 2017. URL : <https://iskusstvoed.ru/2017/08/20/mejsenskij-farfor/>

² Решетньова Г. О. Стилистичні особливості європейської порцеляни XVIII – початку XX століття з приватних колекцій України: Дис. канд. мист-ва: 17.00.05. Київ, 2020. С.137

³ Там само.

першого міністра польсько-саксонського двору Августа III Генріха фон Брюля¹

Іншим оригінальним відкриттям мейсенських майстрів став синій фірмовий цибулинний орнамент. У 1739 р. розроблена технологія розпису кобальтом. Це умовно ботанічний орнамент, який являв собою оригінальний ручний розпис яскраво-синього кольору. Автором «цибулинного декору» вважається художник мейсенської мануфактури Йоганн Кретшмар. До основних елементів цього унікального розпису відносяться лотос, бамбук, півонія, хризантема, персик і гранат. Свою назву отримав від гранату, який у Й. Кретшмара був більш схожий на цибулю (майстер просто не знав, як насправді виглядає цей дивовижний фрукт). Саме тому розпис жартома і назвали «цибулинний»²

Зазначимо ще один оригінальний винахід мейсенських художників – стиль «трюмплей» (обман очей), який набув поширення в добу бароко у мистецтві декорування столу для парадних обідів. Посуд у формі так званих «обманок» дуже натурально повторювали форми овочів, букетів квітів, комах тощо. Зазначене вище свідчить, що в другому періоді розвитку мейсенської мануфактури майстри були під впливом східної культури розпису фарфору. Проте Й. Херольдт не тільки використовував поширені азійських сюжети, але й збирав та модифікував графічні відбитки, які йому зустрічалися. За часів Й. Херольдта було створено своєрідну книгу шаблонів з варіаціями екзотичних сюжетів, яка наразі в мистецьких колах відома під назвою «Кодекс Шульца».

Ще у Беттгерівський період був віднайдений спосіб прикрашання посуду ліпниною із квітів. Розробив цю технологію Йоганн Якоб Ірмінгер. Він був талановитим скульптором, який працював разом із Й. Беттгером. Ірмінгер шукав спосіб виконати прохання короля Августа II про те, щоб пластика була не тільки зразком китайської чи японської. Як скульптор він залишив після себе численні форми для посуду, підсвічників, рельєфних зображень, чаш, книг, бюстів тощо. Як майстер полірування, шліфування, гравіювання створив трьохвимірні декорації посуду. Разом із Йоганном Ірмінгером над оригінальними творами із мейсенського фарфору працювали золотар Йоганн Карл Бар, художник Йоганн Шеффлер, лакувальник Мартін Шнел³.

Отже, у XVIII ст. захоплення і копіювання китайських взірців було поширеною практикою, показником смаку, проте, як свідчить історія,

---

¹ Ботанический фарфор. Часть I: pailish – LiveJournal. URL : <https://pailish.livejournal.com/1020401.html>

² Государственные коллекции предметов искусства Дрезден. Коллекция фарфора Путеводитель по постоянной коллекции в Дрезденском Цвингере. 1998 г. URL : http://en.wikipedia.org/wiki/DBCrer%27s_Rhinoceros

³ Berling Karl Das Meissner Porzellan und seine geschichte, 1900 URL: https://archive.org/stream/meissnerporzella00doenuoft/meissnerporzella00doenuoft_djvu.txt

німецькі майстри вносили в цю художню практику нове, що робить їх вироби явищем унікальним і самодостатнім.

У пластиці малих форм другого періоду розвитку мейсенської порцеляни дуже сильно виявився вплив бароко. Мистецтво в епоху бароко розвивалося в двох напрямках – релігійному і світському. Світський напрям пов'язаний з придворною культурою. Яскрава святковість стала нормою життя аристократії, а дорогі вироби із фарфору стали маркером соціального стану. Визначимо фактори, які впливали на розвиток стилю бароко в порцеляні. Великий вплив мала скульптура, особливо італійська, зокрема, твори Берніні. Майстри фарфору брали за взірці також паркову скульптуру Версалю. Великий вплив мав живопис XVII–XVIII ст. (через гравюру, пейзажі та натюрморти голландської школи), які потім лягли в основу флорального розпису кераміки. Особливу роль в становленні стилістики європейської порцелянової пластики належала мистецтву різьблення слонової кістки. Ранні твори мейсенської мануфактури пов'язані з іменами чудових майстрів різьби по слонової кістці – Б. Пермозера і П. Хеєрмана. Підґрунтям для живопису по фарфору стало мистецтво розпису по емалі, майстри якого були в кожній порцеляновій мануфактурі. Названі фактори вплинули на розвиток фарфорової пластики, у якій найбільш повно проявилися особливості образної системи бароко.

Фарфорова пластика використовувала і християнські сюжети, у яких була поширена тема страждань Христа. До прикладу стане багатофігурна композиція «Розп'яття», виконана на мейсенській мануфактурі скульпторами Б. Пермозером і Б. Томе. Як уже зазначалося, у колекції Августа Сильного із фарфору був виконаний інтер'єр церкви, у якій все було зроблено із порцеляни у натуральну величину. Ще одним зразком сакральної пластики є скульптура апостола Петра роботи Й. Кірхнера, яка стала популярною у світлі контрреформації. Замовлення Августом Сильним сакральних виробів було пов'язано з показом своєї прихильності до релігійних поглядів Папи Римського, для здобуття польського престолу монарх навіть навернувся до католицизму¹.

Створення об'ємної пластики на мейсенській мануфактурі почалося з 1730 р. з приходом на виробництво скульптора Йоганна Йоахіма Кендлера. Разом із головним скульптором Йоганном Кірхнером він почав працювати над королівським замовленням по наповненню Японського палацу в Дрездені великими скульптурами тварин з мейсенської порцеляни. При Йоганну Кендлеру почалося створення об'ємного посуду і тривимірних фігур з порцеляни. Це третій період у розвитку мейсенської мануфактури. Його називають «скульптурним» або «пластичним»². Творчість цього майстра заслужено лягла в основу періодизації історії мейсенського

¹ Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С.676.

² Решетньова Г. О. Мейсенська порцеляна в українських колекціях. До питань термінології та періодизації. *Art and design*. 2019. №2. С. 102.

фарфору, вироби мейсенської порцеляни стали витворами мистецтва, які не мали нічого спільного із китайськими та японськими зразками.

Своїй класичній освіті, розумінню природних, наукових явищ, іконографії, релігії Й. Кендлер завдячував батькові – пастору при церкві Фішбах, що під Дрезденом. Його пращури були каменерізами і зодчими, що вплинуло на його професійний вибір. Європейську славу скульптора він набув, коли став працювати на мейсенській фарфоровій мануфактурі. Незважаючи на те, що з 1731 р. він стає провідним модельєром мануфактури, своє визнання він має розділити з багатьма майстрами. Так, на початку кар'єри він навчався працював під впливом таких знаних скульпторів Саксонії як Йоганна Файга і Бенджаміна Томе. Творче суперництво із Йоганом Якобом Кірхнером, з яким він виконував завдання Августа Сильного по створенню Японського палацу з цілим зоопарком фарфорових фігур, також шліфувало його талант.

Не останню роль зіграла і протекція молодому майстру від самого курфюрста. Й. Кендлер був дуже продуктивним майстром. Як відомо з історії Август Сильний замовив в 1731 р. в Мейсені 132 фігури тварин і 120 фігур птахів для свого дрезденського палацу¹. Уже через три роки Й. Кендлер створив колекцію зооморфної кераміки, у складі якої було 50 великих звірів і птахів². У роботі над Японським палацом формувався стиль зодчого. Він, на відміну від Кірхнера унікав у своїх моделях символізму та статичного анімалізму, що було притаманно бароко. Він прагнув до натуралістичному зображенню живої природи. Прагнення надати мистецтву фарфору інше спрямування (зокрема творити анімалістичний жанр скульптури) призвело до конфлікту з Й. Херольдом, який притримувався східних взірців.

Впродовж довгого творчого шляху він став майстром різноманітної за жанрами і розмірами скульптури, відмінною ознакою якої була свобода і динамічність форм. Майстер надавав значення тематичній і сюжетній різноманітності. По собі він залишив більше 2000 моделей звірів, птахів, жанрових композицій, форм для квітів, окремих фігур, фарфорових аксесуарів. Крім того, Й. Кендлер постійно розширяв можливості використання фарфору у якості матеріалу, тому створював дзвони, годинники, лампи, гудзики, шахмати і б. ін. з цього матеріалу^{3,2}.

Й. Кендлер в 1739 р. виготовив першу форму декоративної вазы унікального виду, всю обліплена дрібними порцеляновими квітками калини – декор «Буль-де-неж» («снігова куля»). Великі вазы «Буль-де-неж» були

---

¹ Карякина Т. Д. Западноевропейский фарфор в контексте культуры XVIII века и проблемы стилистической эволюции: дис. доктора искусствоведения: 17.00.04. Москва, 2011. С.20

² Ботанический фарфор. Часть I: pailish – LiveJournal. URL : <https://pailish.livejournal.com/1020401.html>

³ Ботанический фарфор. Часть II: pailish – LiveJournal. URL : <https://pailish.livejournal.com/1020401.html>

дуже трудомісткими (адже кожна квіточка ліпився вручну і після випалу розписувався), виглядали розкішно, коштували дорого, служили дипломатичними подарунками, охоче замовлялися знатними багатіями для оздоблення інтер'єрів своїх палаців¹. Звичайно, треба брати до уваги той факт, що Кендлер не міг би зробити всі ці моделі без підтримки і реальної допомоги з боку своїх колег. Ряд кваліфікованих помічників були набрані для роботи з головним скульптором в 1739 р. Серед них – Йоганн Фрідріх Еберляйн, Йоганн Фрідріх Луці, Йоганн Готтліб Едер, Пітер Райнек, Фрідріх Еліас Мейер².

Поряд з великими скульптурами з порцеляни створювалися й дрібна пластика, на якій варто зупинити увагу, оскільки теми сюжетів відображали пануючі стильові та суспільні ідеї. Так звані «кринолінові групи» Й. Кендлера 1736–1737 рр. стали однією з вершин в історії європейської порцеляни XVIII ст. Й. Кендлер впродовж півстолітньої роботи головним скульптором мейсенської мануфактури зумів зрозуміти й використати чудові пластичні і декоративні якості порцеляни у відповідності із запитами епохи та нового стилю рококо. Об'єктами його творів малих форм постають: придворні дами і кавалери, ремісники, вуличні торговці, селяни, солдати, міфологічні персонажі, італійські комедіанти, птахи і тварини, алегоричні композиції і пасторалі.

Так, у квітні 1737 р. Й. Кендлером була створена порцелянова скульптура «Дама, кавалер, цілючий їй руку, і хлопчик-негр».

Дана скульптура є однією з кринолінових груп Кендлера, в яких знайшла відображення придворна культура, смаки і ідеали аристократії. Названа скульптура представляє сцену з життя вищого світу, де дама домінує і керує. Й. Кендлер використовує театральний прийом ситуаційної мізансцени. Тримавши в руці чашку кави, дама звертається до слуги-негра, в цей час кавалер, що опустився на одне коліно, цілує їй руку^{3, 16}.

Неповторні риси авторської манери Й. Кендлера найяскравішим чином проявилися в скульптурі «Кравець графа Брюля» (1737). Для естетики барокко і рококо особливо важливою є дотепність, вільна гра образами. Ігрове начало в цій скульптурі проявилось в тому, що при наявності жартівливого антуража тут фактично створено узагальнений образ ідеального аристократа. Історія появи статуетки «Кравець графа Брюля» незвичайна. Граф Моріц Брюль, будучи директором знаменитого

¹ Некрасова-Каратеева О. Л. Трёхсотлетняя слава мейсенского фарфора <https://cyberleninka.ru/article/n/tryohsotletnyaya-slava-meysenskogo-farfora/viewer>

² Ермолова В. Б. Мелкая фарфоровая пластика кон. XVIII – нач. XX вв. в собрании ГМЗ «Ростовский кремль». с. 80. URL : <https://www.rostmuseum.ru/museum/biblioteka/istoriya-i-kultura-rostovskoy-zemli/materialy-konferentsii-2005g-rostov-2006/istoriya-muzeynogo-dela-muzeynye-kollektzii>

³ Карякина Т. Д. Аллегорический и символический смысл произведений западноевропейского фарфора XVIII века. *Исторический журнал: научные исследования*. 2020. № 2. С. 30–37.

фарфорового заводу в Саксонії, був пристрасним збирачем порцеляни. Якось Фрідріх Гаук, будучи на той момент особистим кравцем графа, зауважив, що заздрить останньому в тому, що він буде присутній на черговому прийомі у короля. Тоді Брюль пообіцяв Гауку зробити так, щоб і кравець був присутній на королівському обіді. Цю ідею граф здійснив у такий спосіб: Скульптор Й. Кендлер виготовив в порцеляні композицію, яка зображувала козла і сидячому на ньому верхи графського кравця в строкатому парадному костюмі з усіма належними йому атрибутами: ножицями, праскою, подушкою для шпильок, сумкою із зразками матерії, ґудзиками і т.п. Ця скульптура була виставлена на обідньому столі у короля і мала великий успіх. Таким шляхом, не порушуючи етикету, кравець Фрідріх Гаук отримав доступ до королівського столу¹.

Під впливом монументальної скульптури і живопису в часи Й. Кендлера творився жанр портрету у порцеляні. Таким є скульптурне зображення Єлизавети Петрівни на коні, поруч з якою – арапча, виконане Кендлером у 1748 р. Показовим у цьому жанрі є інший твір – «Дама і кавалер», який зображує Августа III і його дружину (1744). Автор показує сцену з придворного життя; пара представлена в позиції, з якої починаючись менуєт. Отже, 1740–1750 рр. – це період неповторних маленьких скульптур, що створювалися з порцеляни Й. Кендлером у Мейсені. У цій серії: діти-садівники, торгівці, музиканти, мисливці і солдати, фігурки масонів, фігурки пастухів, придворні сцени, зображення домашніх тварин тощо. Поширеними у фарфоровій пластичі були і театральні сюжети.

Названі твори та сюжети показують, як на зміну бароко приходить стиль рококо, який панує у мейсенській порцеляні у 1745–1774 рр. Рококо – мистецький стиль, який виник ще в першій половині XVIII ст. у Франції і невдовзі був поширений на всю Західну Європу. У добу рококо набули широкого розвитку декоративні ремесла такі, як ткацтво, ювелірна справа, виготовлення меблів, гобеленів і особливо – порцеляни.

У мистецтві рококо прослідковується прагнення до мініатюрних, невивагливих форм, які унікалі контрастів, домагаючись гармонійної колористики та елегантної тональності. Мистецтво цього стилю визначається легкими, ніжними та химерними формами. У темах живопису рококо переважали ідеї гедонізму – зображення свят і театральних вистав, закоханих пар, міфологічних істот, штучних пейзажів, флірту, танців, шляхетного і легковажного дозвілля. Особливо поширеним став жанр пасторалі.

Про гідність простої людини говорить нам назви скульптурних композицій «Пастушка і кавалер, який цілує їй руку» (1738), «Пастух і пастушка» (1744) роботи Й. Кендлера. Вік Просвітництва з його ідеалом освіченої людини вплинув на сюжети скульптур. Показовою в цьому плані

---

¹ Там же.

є скульптура «Кавалер за письмовим столом», сюжет якої узагальнює модну тенденцію – прагнення людей вищого світу долучатися до освіти. Новим в добу рококо було відображення у творах мистецтва життя людей третього стану. Героями фарфорової пластики стають продавці овочів, карт, чоботарі, столярі, відтак, побутовий жанр стає більш популярним. У сюжетах скульптур зустрічаються і сатиричні образи, які теж навіяні ідеями Просвітництва. У 1748 р. Й. Кендлер звернувся до цієї тематики, утворивши фігуру «Адвокат». Символічно автор одягнув на адвоката чорну маску (символ обману посадовців), яка допомагає не бачити правди.

У 60–х роках XVIII ст. у декоративно-прикладне мистецтво проникає класицизм. Особливо популярними були ідеї Й. Вінкельмана, який апелював у мистецтві звернення до античних взірців. Й. Вінкельман визначив основи давньогрецької естетики – принципи шляхетної простоти й спокійної величі. Теоретик підтримував у мистецтві принцип «різноманітності єдиного», як одну з передумов формування краси. На його думку – «краса полягає в досконалому узгодженні витвору з його призначенням, частин між собою і цілого з частинами»^{1,4}.

У цей час, після Семирічної війни (1756–1763 рр.), яка значно похитнула становище Мейсена, відбувається реорганізація мануфактури. Художнім керівником підприємства стає дрезденський придворний художник Крістіан Вільгельм Ернст Дітріх. Провідником класицизму на мейсенській мануфактурі став запрошений у 1762 р. паризький скульптор Мішель-Віктор Асьє (1736–1795). У 1764 р. він замінив Й. Кендлера на посаді головного скульптора мануфактури². Саме М. Асьє поширив так званий стиль Людовіка XVI та рокайльні тенденції, які знайшли відображення у мейсенській пластичі другої половини XVIII ст.³ Це є умовний четвертий період роботи мануфактури (1763–1774 рр.), який називають «академічним»⁴.

Мішель-Віктор Асьє разом з Йоганном Кендлером створили колекцію фігурних композицій, названих «Велике російське замовлення» для Катерини II. Катерина Велика побажала, щоб у декоративному оформленні одного з павільйонів палацово-паркового ансамблю Оранієнбаума (нині Ломоносово) були присутні 40 фігурних композицій і фігур з порцеляни. Катерина Велика прагнула до того, щоб ці групові композиції прославляли її досягнення, силу і міць її імперії за допомогою алегорій і міфологічних сюжетів. Ця робота об'єднала двох майстрів, незважаючи на те, що на відміну від Й. Кендлера Мішель Асьє працював у стилі, перехідному від

¹ Вінкельман Й. Й. Про художній ідеал прекрасного: *Збірник*: Пер. з нім. / Упоряд., вступ, ст. та приміт. Ф. С. Уманцева. К.: Мистецтво, 1990. С.12

² Джекобсен Доон. Китайський стиль. М.: Искусство – XXI век, 2004. 239 с.

³ Решетньова Г. О. Стилістичні особливості європейської порцеляни XVIII – початку XX століття з приватних колекцій України: Дис. канд. мист-ва: 17.00.05. Київ, 2020. С.124.

⁴ Западноевропейский фарфор XVIII–XIX веков: путеводитель по выставке / под общ. ред. М. И. Артамонова; сост. Р. С. Соловейчик. Москва : Искусство, 1956. С.9.

рококо до класицизму. В цей час звернення до античності та алегорій стає переважними у творах скульпторів, звернення до моральних тем стає більш формальне, як декор на виробах використовують елементи античної архітектури. Починаючи зі скульптури «Хороша мати» (1774) М. Асьє вводить у свої твори мотиви сентименталізму та буржуазних чеснот.

Варто зазначити, що особливе місце у творчості Мішеля – Віктора Асьє займала дитяча тематика, яка пізніше стала обов'язковою приналежністю мейсенського асортименту. Однією з популярних скульптурних серій майстра є «Діти з девізами» або «Купідони з девізами». Вперше серія скульптурних композицій з авторських моделей Мішеля Асьє була випущена в 1775 р. Ці твори належать до найулюбленіших і найвідоміших у творчості скульптора. До прикладу стане фігура «Амур із гірляндами квітів». Зображений в образі дитини, давньогрецький бог кохання Амур, постає в цій серії хранителем моральних якостей закоханих, обережно застерігаючи їх девізами про швидкоплинність почуттів і сталості. Подібні написи безумовно говорять про сильний вплив стилю класицизм на фарфорову пластику Мейсена.

Поєднання академічного та рокайльного стилю майстра демонструє колекція М. Фрадкіна, що зберігається в Харківському художньому музеї. Це поліхромна мала пластика мейсенського фарфору із серії купідонів з девізами 1775 року. Як і в більшості робіт М. Асьє колір виробу, овальна форма під девіз та постать амурів відсилають до рококо. Проте наявність самого девізу «Prix de la constance» (музейний переклад «Винагорода за сталість») як поняття, та класичні форми архітектурних елементів з ритмічним орнаментом – вказують на класицизм^{1, 28}

Особливого поширення у неокласицизмі отримав жанр портрету. Портретні медальйони стали ознакою часу. На них зображали діячів Просвітництва – ученого І. Ньютона, засновника Британського музею Г. Слоуна, астронома В. Гершеля, мандрівника Дж. Кука та ін.

У 1774 р. директором мануфактури став граф Камілло Марколіні (1739–1814). Цей пост він утримував 40 років. Він підняв мануфактуру із занепаду, якою вона зазнала після Семилітньої війни. Важливим кроком для відродження фарфорового мистецтва Саксонії і відновлення мануфактури стало створення в Дрездені Академії Мистецтв в 1764 р. під керівництвом Крістіана Людвіга Хагедорна^{2, 17}. Метою було зберегти і примножити славу мейсенської мануфактури. Це прагнення поділяв і курфюрст Фрідріх Август III, що дозволило К. Марколіні боротися із фінансовою кризою на виробництві.

---

¹ Решетньова Г. Порцеляна з колекції М. З. Фрадкіна у Харківському художньому музеї. *Шості Платонівські читання: тези доп. Міжнар. наук. конф.* Київ: НАОМА, 2019. С. 39–40.

² Карякина Т. Д. Произведения фарфора И. И. Кендлера в связи с архивными данными. *Золотая палитра*. 2019. № 2 (19). URL : <http://www.zolotayapalitra.ru/Article/305>.

Вироби епохи К. Марколіні створені у стилі неокласицизм. Назвемо характерні зміни, привнесені класицизмом у вироби мейсенського фарфору. Так, посуд під впливом античності став простіший, без лишніх деталей; на вимогу публіки з'явилася сувенірна продукція (чашки); поширилися репродукції античних скульптур із безквітного фарфору; з'явився стрічковий (спіралевидний) декор, яким прикрашали вироби; поширився прийом розфарбовування сірою фарбою (відхід від колористики рококо); з'явилася звернення в скульптурі до образів людей середнього класу тощо¹.¹⁷ Але, як зазначають дослідники, з падінням стилю рококо Мейсен втратив художню перевагу в галузі фарфорової скульптури. Пальму першості вибрали мануфактури у Севрі і Відні². Мейсенський фарфор XVIII ст. зберігається в багатьох приватних колекціях світу і України, зокрема.

Так, у колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва зберігається фарфорова чашка, виконана на мейсенській порцеляновій мануфактурі. В описі мистецтвознавців музею читаємо таке: «чашка – конічної форми, з хвилястим краєм вінця (форма «лотос») та витончено вигнутою ручкою, прикрашеною завитками. Поверхня поділена на чотири частини («вікна»). На одній з бічних зображено родовий герб саксонських королів під короною. Щит – чотиричасний, червоного кольору, з малим щитком усередині. У верхній правій і нижній лівій частинах – зображення білого орла; у верхній лівій і нижній правій – лицар на коні, з мечем у правій руці. Малий щиток – двочасний. Його права частина, розділена навпіл, білого та чорного кольорів із зображенням двох перехрещених червоних мечів, ліва – чорного кольору з горизонтальними світло-жовтими смужками, перекресленими згори донизу світло-зеленою смугою. На лицьових сторонах тулуба чашки зображені так звані «сцени у гаванях»: пейзажі з кораблями, які стоять на рейді, палацем, баштою, руїнами і постатями європеїзованих китайців на березі. Розпис виконано в коричневих, зелених, блакитних та червоних кольорах. Друга бічна частина корпусу оздоблена поліхромним букетом квітів на бірюзовому тлі. Рамки навколо «вікон» утворені складним бароковим золотистим орнаментом. На денці – підглазурна синя марка: два перехрещені мечі... Чашка виконана з якісної білосніжної фарфорової маси, має тонкий черепок, декорована надглазурним поліхромним розписом та золоченням»³. Мистецтвознавці припускають, що автором могли бути художники – Іоганн Грегор Херольдт або Крістіан Фрідріх Херольдт.

¹ Там же.

² Berling Karl Das Meissner Porzellan und seine geschichte, 1900 URL : https://archive.org/stream/meissnerporzella00doenuoft/meissnerporzella00doenuoft_djvu.txt

³ Нечипоренко Т. Скарби музейної колекції Національний музей українського народного декоративного мистецтва. URL : <https://www.facebook.com/617456761747782/posts/1545988152227967/> (23.04.2020).

Цікава фарфорова фігурка «Пагода» зберігається й у колекції Миколаївського обласного художнього музею ім. В. В. Верещагіна. Вона надійшла до музею після другої світової війни з Київського музею Західного і Східного мистецтва. У музейній колекції представлена жіноча статуетка висотою 17,5 см. У неї рухомі, голова та руки, а при нахилі голови висовується язик. Одяг розписаний рослинним візерунком з золотими контурами.

Такі порцелянові фігурки, що випускалися мейсенською мануфактурою, були створені у 1731 р. й мали умовну назву («Пагода»). Вибір назви був пов'язаний зі східною скульптурою Будди. На мейсенській мануфактурі за основу узяли модель «усміненого Будди». Переробили її, але зберегли головні риси: положення тіла, перехрещені ноги, широка посмішка. Мейсенські статуетки мають оригінальну металеву конструкцію, руки та голова фігурки закріплені на металевих стрижнях, і гойдаються, ніби погоджуючись з тим, що відбувається. В побуті за нею закріпилася назва «Китайський бовдур»¹.

Твори зі східною тематикою доби Й. Херольдта присутні у приватних колекціях О. Блещунова, Д. Попова, родини Ханенків, що нині увійшли до музейних збірок України^{2, 27}.

Проведений узагальнений аналіз проблеми приводить нас до висновку, що виробництво європейського фарфору є унікальним культурним феноменом. Як показує дослідження, фарфор – це документальне свідчення своєрідності художнього простору Німеччини XVIII ст. Фарфор, як мистецтво малих форм відображає еволюцію художніх стилів (бароко, рококо, класицизм) так, як і монументальне, і станкове мистецтво, але не тільки. Мейсенський фарфор, залишаючись частиною культурного спадку, відповідав на суспільні ідеали та запити.

Іншою особливістю фарфору є приналежність його до придворної культури. Незважаючи на те, що в слід за Саксонією виробництво було налагоджене в інших германських землях, а також у Чехії, Англії, Франції, фарфор залишався предметом розкоші й прирівнювався до фамільних цінностей. Цей факт сприяв тому, що виробництво фарфору розвивалося на високому художньому рівні, творило власну своєрідність найкращими майстрами – модельмейстрами і живописцями того часу.

Виробництво фарфору є унікальним феноменом в історії декоративно-прикладного мистецтва, оскільки «легко і широко поєднує з волі художника у своїх виробках пластичний об'єм і колір, ліплення із

---

¹ Кардаш Л. «Китайський бовдур» – яскравий приклад стилю шинуазрі у мейсенському фарфорі. Миколаївський обласний художній музей імені В. В. Верещагіна. URL : <https://vereschagin.com.ua/uk/zhittya-muzeyu/publkacz/691-2020-05-18-07-46-56.html> (18.05.2020)

² Решетньова Г. О. Майсенська порцеляна в українських колекціях. До питань термінології та періодизації. *Art and design*. 2019. №2. С. 97–106.

різноманітною палітрою фарб, розписом, малюнком»¹. Історія мейсенського фарфору показує його зв'язок з іншими видами мистецтва – скульптурою, живописом, графікою, художнім сріблом, декоративною бронзою, емалями, ювелірним мистецтвом, що вимагало унікальних здібностей, технічних знань та авторської манери його майстрів.

Окремим явищем в культурі є мейсенська фарфорова скульптура, майстри якої поборили монолітність форми, яка властива глині, і виявили багаті художні можливості матеріалу, а саме, здатність фарфору до складної деталізації скульптурного об'єму. Як наслідок постають численні твори малих форм таких майстрів як Й. Кірхнер, Й. Кендлер, М. Асьє та ін.

Як будь-яке мистецтво, мейсенський фарфор у ході свого становлення і розвитку зазнавав впливів, зокрема стилю шинуазрі. Проте саме скульптура дозволила майстрам повністю відійти від китайських зразків і створити цілком оригінальні твори, високий художній рівень яких засвідчує наявність виробів у колекціях королівських осіб та еліти суспільства. Колекції виробів фарфору досі є престижними для музеїв та приватних зібрань.

---

¹ Лансере А. К. Советский фарфор. Искусство Ленинградского государственного фарфорового завода им. М. В. Ломоносова. Л., 1974. 89 с.

1.5. КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ ВИДАНЬ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Наталія ЧЕРГІК

старший науковий співробітник відділу
науково-експозиційної роботи
Національного заповідника «Хортиця»
cherhik.n@gmail.com
orcid.org/0000-0003-4597-7184

***Анотація.** На підставі аналізу змісту та структури каталогів, путівників, описів, альбомів колекцій українських музеїв та приватних збірок кінця ХІХ – початку ХХ століття автором статті встановлено дві особливості української музеографії зазначеного періоду. По-перше, наявність термінологічного плюралізму щодо назв музейних видань: «каталоги» подано як «списи» (списки) предметів; «огляди» фігурують під титулами «описання», «опись»; «путівники» означені також як «провідники» або «вказівники». По-друге, змішаний характер більшості публікацій, а саме: тяжіння деяких каталогів та описів за стилістикою або структурою до путівників чи альбомів. Зважаючи на це, автором статті встановлено елементи подібності, а також представлено еталонні або домінуючі риси кожного виду видань. З'ясовано, що каталоги визначає наявність переліку-опису предметів колекції та розміщена окремим додатком рівноцінна ілюстративна частина. Описам притаманна комбінація оповідного тексту із переліком-описом та ілюстраціями (якщо вони є) на другорядному місці або у формі супроводжуючого матеріалу. Альбоми акцентують увагу на ілюстрацію. Путівники відзначаються наявністю фраз-орієнтирів у експозиційному просторі. З урахуванням класифікаційних рис запропоновано варіант систематизації названої частини музеографічних джерел за змістом і структурою подачі інформації в такий версії: каталоги повної колекції, каталоги частини колекції (постійних експозицій, тимчасових виставок, персональних виставок, виставок на археологічних з'їздів); описи-каталоги, описи-путівники; альбоми еталонного типу, альбоми-описи, анотовані альбоми; путівники мистецькими експозиціями, путівники по залах з етнографічними та археологічними колекціями, путівники експозиціями просто неба.*

***Ключові слова:** музеографія, каталог, путівник, огляд, альбом.*

Музейні видання представлені потужним арсеналом публікацій. Найбільш поширеними друкованими формами популяризації музейної колекції вважаються каталоги, описи, альбоми, путівники. Як носії вторинної інформації про рукописні, друковані, візуальні, речові джерела

вони допомагають зорієнтуватися у накопиченому музеями та приватними колекціонерами масиві матеріальних проявів різних культур та епох.

Сучасні дослідники музеографічного доробку відзначають наявність, так би мовити, перехресних варіантів публікацій та поліфонію щодо їх назв. Наприклад, Є. Г. Щуріна в статті «Каталогізація музейного зібрання. Система музейних каталогів. Підготовка до видання каталогів музейних зібрань», відзначила наявність таких змішаних типів видань як «каталог-путівник», «альбом каталог», «каталог-довідник». Крім того, указала на рівнозначне використання понять «опис», «описання», «розпис», «каталог» для позначення одного й того ж формату друкованої презентації колекції у XVIII – XIX століттях. Автор охарактеризувала такий факт як прояв свободи вибору щодо форми музейних видань¹. Більш категоричний погляд на відсутність загальних принципів щодо найменувань та методики укладання музейних видань висловили українські науковці В. В. Шевченко та І. М. Ломачинська в навчальному посібнику «Музеєзнавство». На підставі аналізу українських музейних путівників другої половини XX століття вони відзначили відсутність стандарту щодо формування їх структури, розмірів, формату, об'єму, подачі ілюстративного матеріалу. Указали також на безсистемність щодо назв цієї категорії видань (наприклад, «путівники» названо «буклетами» і навпаки)².

Аналіз публікацій українських музейних колекцій кінця XIX – початку XX століття дійсно показав наявність «симбіозних» варіантів видань та свободу у виборі назви публікації (каталог – список; опис – описання – огляд; путівник – провідник – вказівник). Таке становище формує необхідність виявлення домінантних рис різних видів музейних видань, особливо змішаного типу. Актуальність озвученого завдання пояснюється тим, що музейні видання доволі активно залучаються до баз наукових досліджень історичного, музеологічного, мистецтвознавчого профілів. Тож, виведення їх класифікаційних ознак сприятиме кращому джерелознавчому аналізу музеографії.

Об'єктом дослідження даної статті є каталоги, описи, путівники, альбоми українських музеїв кінця XIX – початку XX століття. *Предметом* дослідження – їх зміст та структура. Оскільки обрані публікації за природою інформації поєднують риси текстового та ілюстративного видання, ми зосередимо увагу на співвідношенні та співвідпорядкованості цих способів подачі інформації одна другій. *Мета* даної роботи – виділити типові риси кожної категорії музейних видань, провести їх систематизацію.

---

¹ Щуріна Е.Г. Каталогизация музейного собрания. Система музейных каталогов. Подготовка к изданию каталогов музейных собраний. [Электронный вариант статьи. Извлечено из] *Вестник Кирилло-Белозерского музея*. 2011. Выпуск 21 (Июнь). URL : <http://www.kirmuseum.ru/issue/guide/detail.php?ID=48699> (дата звернення 27.10.2020).

² Шевченко В.В., Ломачинська І.М. Музеєзнавство: навч. посібник для дистанційного навчання. Київ: Університет «Україна», 2007. С. 126–131.

Перед усім відзначимо, що запропонована нижче класифікація певною мірою збігається із уже наявними концепціями систематизації музейних видань. В деяких аспектах представлено авторський погляд на виділення певної їх категорії. Так, абсолютно безсумнівним є розподіл каталогів (а в нашому випадку й інших видів музейних видань) за аудиторним спрямуванням на наукові та науково-популярні; за ступенем охоплення колекції на «повні» та «короткі», «загальні каталоги» та «каталоги експозицій / виставок». Погоджуємося із виділенням окремою групою каталогів персональних виставок, каталогів-путівників, каталогів тимчасових виставок¹. Однак, «анотований каталог», під якими розуміють публікацію частини колекції з описом у вигляді короткої анотації², вважаємо більш належними до групи «альбом» у випадку активного застосування ілюстрацій (в цьому погоджуємося із Л. Н. Сак, яка віднесла подібні видання до альбомів і означила їх як «анотовані альбоми»³); або до групи «путівник», якщо ілюстрація не присутня (і в цьому погоджуємося із укладачами «Словника-довідника термінології музейництва» у визначенні «анотований покажчик»⁴). Щодо «путівників» по музеях: вважаємо їх суттєвою ознакою наявності фраз, які орієнтують відвідувача у експозиційному просторі, а не «наявність вступної статті, що присвячена конкретному музею і передбачає висвітлення історії створення, форм та методів науково-пошукової роботи музею, його структури»⁵. Як буде продемонстровано нижче, етикет музейної публікації зазвичай передбачав такий вступ не залежно від виду видання. Хоча існують і виключення, які переважно стосуються публікацій, розрахованих на вузьких спеціалістів. Наприклад, огляди монет нумізматичного кабінету при університеті Святого Володимира, складені В.Б. Антоновичем; анотований альбом колекції хрестиків, образків, енкалпійонів Б.І. та В.М. Ханенків; путівники по виставках на Археологічних з'їздах – позбавлені розлого вступу.

Каталоги являють собою сформовані у вигляді переліків описи предметів. В повному обсязі каталожна інформація містить такі данні: назва предмета, автор (для творів мистецтва, фотографій, креслень), датування, місце виготовлення або побутування предмета / твору, порядковий та / або інвентарний номер, матеріал, техніка виконання, розміри, шлях

---

¹ Шурина Е.Г. Каталогизация музейного собрания...; Словник-довідник термінології музейництва / автори Р. Микульчик, П. Слободян, Є. Діденко, Т. Рак. Львів: видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2012. С. 48. (Термінологічна серія. Слово Світ. № 15).

² Там само. С. 15.

³ Сак Л.Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). *Очерки истории музейного дела в СССР*. Вып. V. Москва. 1963. С. 382.

⁴ Словник-довідник термінології ... С. 15.

⁵ Шевченко В.В., Ломачинська І.М. Музезнаство... С. 128.

надходження до збірки музею, іноді подано додаткові роз'яснення про мистецьку школу, автора твору, сферу та спосіб застосування предмета.

За діапазоном охоплення колекції каталоги українських музеїв кінця XIX – початку XX століття можна розподілити на дві групи. Перша – *каталоги повної колекції*, націлені на усе розмаїття музейної збірки. Вони упорядковані комбіновано: за хронологічним принципом (історичними періодами), за типом збірки (монети, зброя, одяг і тому подібне), за матеріалом (кераміка, камінь, тканини і так далі). Особливістю повних каталогів є розміщення після описів/переліків окремим додатком таблиць з ілюстраціями предметів, на які знаходимо посилання в основному тексті.

До таких каталогів належать «Каталог українських старожитностей колекції В.В. Тарновського»¹ і «Каталог колекції старожитностей О.М. Поля»². Що правда, в даному випадку повнота колекції умовна, оскільки представлено тільки перші випуски каталогів, які замислювались як продовжувальні.

Друга група – *каталоги частини колекції*, зазвичай представленої для огляду. Їх можна розподілити на блоки.

1. *Каталоги розділів стаціонарних експозицій* відзначаються адаптованістю до презентаційної функції музею. Описам предметів передують інформаційні довідки. Частина представленої в описі колекції проілюстрована в окремих додатках. Зазвичай це найбільш яскраві або показові експонати. Структура каталогів залежить від їх тематики. Наприклад, каталог³ Музею архітектури «Стара Одеса» укладений «залами». Вступна стаття містить фрази: «ліворуч від», «праворуч», «на цій же стіні», «на протилежній стіні» – що є характерним елементом путівника. Власне каталогом видання є через наявність таких частин: 1) представлений залами «Спис предметів»; 2) алфавітний покажчик авторів творів; 3) додаток із фотографіями частини колекції⁴.

«Каталог картин» Музею мистецтв структурований не залами, а за школами живопису (італійське, нідерландське, іспанське, французьке малярство і так далі). Однак, у вступній статті указано, що порядкова нумерація речей у каталозі є водночас нумерацією експозиційною. На початку кожного розділу подано коротку історичну довідку про особливості мистецької школи. Довідки продовжують описи предметів. Каталог містить додаток з ілюстраціями⁵.

¹ Каталогъ украинскихъ древностей колекції В.В. Тарновскаго, съ приложениемъ 16-ти таблицъ фототипныхъ снимковъ. Киевъ: типографія К.Н. Милевскаго, 1898. 86 с.

² Каталогъ колекції древностей А.Н. Поль, въ Екатеринославѣ. Составила К. Мельникъ. Киевъ. типографія С. В. Кульженко, 1893. Выпускъ I. 218 с.

³ «Каталогом» видання названо не в титулі, а в тексті на сторінках 13 і 48.

⁴ Стара Одеса: архітектура Причорномор'я. Одеса: Видання Одеського державного художнього музею, 1927. 55 с.

⁵ Каталог картин / склав С.О. Гіляров. Музей мистецтв Всеукраїнської Академії Наук. Київ: Видання Всеукраїнської Академії Наук, 1931. XX с, 74 с.

2. *Каталоги тимчасових виставок* за структурою подібні до каталогів стаціонарних експозицій, однак вони не містять топографічних вказівок. Наприклад, каталог¹ «Виставки картин Музейного фонду» подає лаконічну загальну інформацію про виставку; далі слідує перелік творів за алфавітом авторів. Подано репродукції лише кількох творів і не усіх зазначених художників².

Більш складну структуру має каталог «Виставка тканини», виданий Музеєм мистецтва. Колекція згрупована за географічним принципом: єгипетські, перські, візантійські, європейські тканини. На початку кожного розділу подано типовий або найбільш атрактивний зразок виробу (фотографія). Далі розміщено довідки про особливості технології та орнаментативні виробів. За довідкою слідує опис предметів³.

3. *Каталоги персональних виставок* можна виділити окремим блоком, оскільки вони показують однакові підходи щодо структури публікації. Вступні статті роз'яснюють мету виставки, ретроспективу її підготовки, подають відомості про героя виставки. Далі розміщено власне каталог – перелік / опис меморіальних предметів, згрупованих тематично. Ілюстрацій не багато, вони розміщені по тексту. Прикладом таких видань є каталог⁴ посмертної виставки творів Г. Нарбута⁵; та каталог виставки, присвяченої роковинам народження та смерті М. Лисенка⁶.

4. *Каталоги виставок на Археологічних з'їздах* являють собою звід колекцій, запропонованих для показу. Ми розглядаємо їх окремим блоком, через специфіку події, для якої вони створювались. Ці каталоги не відзначаються єдиним підходом щодо оформлення та структури. Наприклад, в основу будови «Каталогу виставки XI-го археологічного з'їзду в Києві» покладена тематика колекцій: археологічні старожитності, церковні речі, твори мистецтва, картографія, рукописи, книги старого друку. В названих групах предмети представлені за колекціями власників (університет, музей, товариство, приватна особа). Кожний розділ, в залежності від тематики, представлений за хронологічним принципом, мистецькою школою або іншим принципом. Місце знаходження предметів в експозиції не вказано. Каталог не проілюстрований⁷. Інший підхід використаний укладачами

¹ Видання не позначено як «каталог», однак є каталогом за структурою і по суті.

² Виставка картин Музейного фонду. Одеса: типографія «Известия» имени тов. Зиновьева, 1926. 16 с.

³ Виставка тканини: каталог / Музей мистецтва Української Академії Наук. Київ: Держ. Трест «Київ-Друк», 1927. 40 с.

⁴ «Каталогом» видання названо не в титулі, а у вступній статті на сторінці 8.

⁵ Георгій Нарбут: посмертна вист. творів / Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Київ: Державне видавництво України, Трест «Київ-Друк», 1926. 168 с.

⁶ Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові: з нагоди 85-ліття з дня його народження і 15-ліття з дня смерті: 1842–1912–1927 / Українська Академія Наук, Музей українських діячів науки та мистецтва. Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1927. 40 с.

⁷ Каталог виставки XI-го Археологического съезда въ Киевѣ (въ зданіи Университета св. Владимира). Киевъ: Типо-литографія Товарищества И. И. Кушнеревъ и К^о, 1899. 288 с.

«Каталогу виставки археологічного з'їзду в Москві», де також були представлені українські колекції. Видання структуроване по залах та відзначається чіткою (у заголовках) пропискою предметів по «стінах», «вітринах», «шафах», «щитах», в межах яких колекції презентовані за власниками (музеї, товариства, заклади, приватні особи). Видання не ілюстроване¹. Для порівняння, «Каталог X археологічного з'їзду в Ризі» не прив'язаний до експозиційного простору; структурований тематично (археологія, рукописи, печатки, метали, монети і так далі) та за власниками колекції; однак чудово проілюстрований таблицями в додатку наприкінці публікації².

Описи (інші варіанти назв «описання», «опись», «огляд») за обсягом охоплення колекції, подібно до каталогів, можна поділити на описи усієї колекції та описи частини колекції.

За стилем та формою подачі інформації можна виділити описи, які тяжіють до каталогів і такі, що тяжіють до путівників.

«*Описи-каталоги*» містять каталожний перелік предметів в якості ключового елементу видання, розміщеного після вступної статті. Наприклад, «Опис колекції народних писанок» Лубенського музею являє собою поєднання кількох складових: а) наукове дослідження щодо розвитку писанкарства; б) «список» предметів, структурований за типом орнаменталізації; в) «каталог», укладений за географічним принципом з акцентом на орнаменталізацію; г) альбом із чорно-білих та кольорових таблиць, ілюстрації яких співвіднесені із текстом цифровими позначками³.

«Опис музею Ставропигійського інституту у Львові» після вступної статті про формування збірки та її основні групи, містить об'ємний опис колекції структурований за типом зібрання (рукописи, стародруки, живопис, тканини і так далі). Колекція не проілюстрована⁴.

Три випуски «Описи монет та медалей» нумізматичного музею університету Святого Володимира в Києві містять короткі вступні інструкції про улаштування описів, розшифрування скорочень, перелік використаної літератури. Описи не проілюстровані⁵.

¹ Каталогъ выставки Археологическаго съѣзда въ Москвѣ. Москва: Типографія Л. и А. Снегиревихъ, 1890. 773 с.

² Katalog der Ausstellung zun X Archaeologischen Kongress in Riga 1896. Riga: Druck von W. F. Hacker, 1896.255 p. 34 tafel.

³ Описаніе колекціи народныхъ писанок. Выпускъ 1. Съ альбомомъ изъ 33 хронолитографированныхъ 12 черныхъ таблицъ (всего 2219 рисунковъ). Составилъ С.К. Кулжинскій, Дѣйствительный членъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Лубенскій Музей Е.Н. Скаржинской, Этнографическій отдѣлъ. Москва: Поставщикъ Высочайшаго Двора Т-во Скоропечатни А.А. Левенсонъ, 1899. 176 с.

⁴ Опись музея Ставропигійскаго института во Львовѣ: по порученію Совѣта составилъ И.С. Свѣнцицкій. Львовъ: Типографія Ставропигійскаго Института, 1908. 248 с.

⁵ Описаніе монетъ и медалей, хранящихся въ нумизматическомъ музеѣ Университета Св. Владиміра. Составилъ проф. В. Антоновичъ. Киевъ: Тип. Императорскаго Университета Св. Владиміра, В.І. Завадскаго, 1896. Выпускъ I. Монеты древняго міра. 283 с.; Описаніе

«Описи»-путівники» структуровані по залах-розділах експозиції, або містять посилання на розділ експозиції; при цьому окремий каталожний опис відсутній, уявлення про колекцію подане фоном, в структурі основного тексту. Наприклад, опис археолого-бібліографічної виставки Ставропігійського інституту¹ подає детальні відомості про особливості виконання і зовнішнього вигляду того чи іншого виду виробів різних мистецьких шкіл та напрямків; текст містить посилання на те, в якій вітрині і під яким номером можна побачити подібний зразок: «тканини розміщені переважно в залах I, II і III...», «в залі I фелон під числом 13...». Видання без ілюстрацій².

В огляді³ колекції археологічного відділу Полтавського музею предмети також представлені в контексті повідомлення про археологічні дослідження та їх результати. Матеріал викладено за розділами експозиції, в хронологічному порядку (палеоліт, мезоліт, неоліт і так далі). Збірка проілюстрована в таблицях, розміснених не окремим додатком, а в структурі основного тексту, відповідно до хронологічного розділу⁴.

Альбоми музейних колекцій за природою інформації представлені трьома типами: 1) *образотворчі видання* популярного характеру – так би мовити «альбом-еталон»; 2) нетипові для дефініції «альбом» – *текстові видання*, наукові за змістом, назвемо їх «альбом-опис»; 3) *анотований альбом* – своєрідний симбіоз перших двох видів.

Прикладами першого варіанту є альбоми: «Українські узори XVIII століття» – два випуски, в кожному по 8 кольорових ілюстрацій, без текстового супроводу⁵; «Українська народна творчість», основний об'єм якого займають фотографії виробів з дерева в колекції Полтавського

монетъ и медалей, хранящихся въ нумизматическомъ музеѣ Университета Св. Владимира. Составилъ проф. В.Антоновичъ. Кіевъ: Тип. Императорскаго Университета Св. Владимира, Н.Т.Корчакъ-Новицкаго, 1900. Выпускъ II. Монеты Римской Республики. 365 с.; Описаніе монетъ и медалей, хранящихся въ нумизматическомъ музеѣ Университета Св. Владимира. Составилъ проф. В.Антоновичъ. Кіевъ: Тип. Императорскаго Университета Св. Владимира, В.І. Завадскаго, 1904-1905. Выпускъ III. Монеты римскихъ императоровъ. 363 с.

¹ «описом» видання названо не в титулі, а у вступному тексті на сторінці 3.

² Археологическо-библиографическая выставка Ставропігійского Института. Перепечатано изъ «Червоной Руси». Львовъ: Типомъ и накладомъ Ставропігійского Института, 1889. 64 с.

³ автор охарактеризував свою роботу «короткий огляд складу колекції та наукових дослідів» на сторінці 32.

⁴ Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського державного музею. Полтава: 1-ша Раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. 36 с.

⁵ Українські взори XVIII віку. Вид. П. Семенцова. Ред. Г. Павловича. Вип I-й. Санкт-Петербург: Невская хромолітографія, 1909. 8 л.; Українські узори XVIII вѣка. Изданіе Кіевскаго кустарнаго общества. Выпускъ II-й. Кіевъ: Лито-Типографія С.В.Кульженко, 1912. 8 арк.

земського музею (130 ілюстрацій і лише 4 сторінки тексту)¹. Варто відзначити альбомний розворот аркушів названих видань.

Другий варіант – альбоми подібні до описів або каталогів колекцій, в яких текст займає не другорядне місце. Наприклад, «Альбом пам'яток Церковно-археологічного музею при Імператорській Київській духовній академії» розпочинає історико-культурологічний екскурс, на фоні якого представлено колекцію; за ним розміщено 40 таблиць із майже 300 ілюстраціями предметів². Подібним чином улаштований уже проаналізований вище «Опис колекції народних писанок» Лубенського музею. Відзначимо тільки, що власне альбом містить 12 чорно-білих таблиць із 2114 малюнками та 33 таблиці із 528 кольоровими малюнками³. Не дивно, що в об'яві про продаж цей «Огляд» названий «Альбомом»⁴.

В основу структури анотованих альбомів покладено таблиці з ілюстраціями предметів. Прикладом такого варіанту роботи є видання Богдана і Варвари Ханенків із серії «Старожитності Придніпров'я»⁵. Публікації містять вступні статті – історичні довідки. Далі розташовано опис предметів, підпорядкований таблицям з ілюстраціями⁶.

Представлений вище аналіз виводить на поверхню питання: Чим відрізняються альбоми від щедро ілюстрованих каталогів та описів? Порівняння задіяних в даному дослідженні видань на предмет

---

¹ Украинское народное творчество: Рѣзьба по дереву. Предметы домашнего и хозяйственного обихода. Полтава: издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1912. Серия IV. Выпуск 2. 32 с.

² Альбомъ достопримѣчательностейъ Церковно-археологическаго музея при Императорскойъ Киевскойъ духовной академіи. Киевъ: фото-лито-топографія С.В.Кульженко, 1915, Выпускъ IV–V. 62 с.

³ Описаніе колекціи народныхъ писанок ...

⁴ Украинское народное творчество... С.29.

⁵ видання не названо «альбомом», однак так цю серію Л. Н. Сак називає «анотовані альбоми» в роботі: Сак Л. Н. Из истории возникновения и развития Киевского государственного музея западного и восточного искусства (1883–1945 гг.). Очерки истории музейного дела в СССР. Вып. V. Москва. 1963. С. 373–405.

⁶ Древности Русскія. Кресы и Образки. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Киевъ: Фототипія и Типографія С.В.Кульженко, 1899. 25 с.; Древности Приднѣровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Выпускъ I. Киевъ. Типографія и фотогравюра С.В.Кульженко, 1899. 15 с. XII табл.; Древности Приднѣровья. Эпоха предшествующая великому переселению народовъ. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Выпускъ II. Киевъ. Фототипія и Типографія С.В.Кульженко, 1899. 44 с. XXXVII табл.; Древности Приднѣровья. Эпоха предшествующая великому переселению народовъ. Часть II. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Выпускъ III. Киевъ. Типографія и Фотогравюра С.В.Кульженко, 1900. 22 с. LXIII табл.; Древности Приднѣровья. Эпоха великаго переселения народовъ. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Выпускъ IV. Киевъ. Фото-Типографія С.В.Кульженко, 1901. 30 с. XX табл.; Древности Приднѣровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Выпускъ V. Киевъ. Фото-Типографія С.В.Кульженко, 1902. 64 с. XL табл.; Древности Приднѣровья побережя Чернаго моря. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. Выпускъ VI. Киевъ. Фото-Типографія С.В.Кульженко, 1907. 44 с. XLII табл.

співвіднесення текстового матеріалу з ілюстративним показало, що в альбомах переважає ілюстрація відносно тексту, а в каталогах та описах значно більшу (або дещо більшу) долю займає текстова частина. Наприклад: «Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» на 100 сторінок основного тексту має 16 таблиць із близько 200 ілюстраціями; «Каталог колекції старожитностей О. М. Поля» містить 218 сторінок тексту, 14 таблиць для 300 предметів; в «Каталозі картин» Музею мистецтв 72 сторінки основного тексту та 48 ілюстрацій; Огляд колекції археологічної збірки Полтавського музею має 36 сторінок тексту, 8 таблиць із 35 зображеннями; «Опис колекції народних писанок» містить 176 сторінок тексту та альбом на 33 таблиці із 528 кольоровими малюнками та 12 таблиць для 2114 чорно-білих ілюстрацій; альбом «Українська народна творчість» має 4 сторінки тексту, 20 таблиць із 130 ілюстраціями; «Альбом пам'яток Церковно-археологічного музею при Імператорській Київській духовній академії» має 61 сторінку тексту, 40 таблиць із 292 ілюстраціями. Отже, альбоми, структура яких та стиль подачі інформації тяжіє до описів або каталогів, ставлять акцент на зображеннях музейних предметів. Крім того, в каталогах та описах ілюстрація, як що вона присутня, підпорядкована тексту, а в альбомах – навпаки, виступає опорним пунктом інформації.

Путівники («провідники», «вказівники») українських музеїв ХІХ – початку ХХ ст. сфокусовані на експозиційний простір, в зв'язку із чим містять вказівки на місцезонаження предметів. Однак, ступінь деталізації топографії різний, що залежить не тільки від об'єму та структури експозиції, а й від її тематики.

Наприклад, *путівники по експозиціях мистецьких колекцій* пропонують огляд, так би мовити, «широкими мазками» – залами, стінами. Так орієнтують відвідувача путівники: «Музей Мистецтва»¹; «Галерея стародавнього живопису» Одеського державного художнього музею²; «Виставка українського народного мистецтва» Державного українського музею в Києві³; «Путівник по Музею західного мистецтва»⁴.

Путівники по експозиціях археологічних та етнографічних колекцій пропонують оглядати колекцію за дрібною топографією – зосереджують глядача на вітринах, шафах, полицках, щитах, міжвітринному просторі. Прикладами таких видань є путівник по музею «Херсонес Таврійський»⁵;

¹ Музей Мистецтв б. ім. Б.І. та В. М. Ханенків Української Академії Наук. Провідник. Склад Микола Макаренко. Київ: «Червоний шлях», 1924. 142 с.

² Галерея старинной живописи. Одесский государственный художественный музей. Одесса: Первая Государственная типография им. К. Маркса, 1924. 24 с.

³ Виставка українського народного мистецтва: короткий путівник / Народний комісаріат освіти УСРР за участю Укопромради, Державний український музей. Київ: Друкарня в-ва «Пр. Пр.», 1936. 32 с.: іл.

⁴ Путівник по музею західного мистецтва / Музей західного мистецтва. Київ: Державне видавництво «Мистецтво», 1938. 49 с.

⁵ Гриневич К. Э. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому: История. Руины. Музей. / Государственный Херсонесский музей и площадь раскопок.

«Провідник по музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка»¹; «Короткий вказівник музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей»².

Особно відзначимо «Вказівник виставки при третьому археологічному з'їзді в Києві». Публікація являє собою серію таблиць тематичного профілю (церковні старожитності, археологічні пам'ятки, рукописи, стародруки і так далі). Інформація розподілена у три колонки: 1) *місце положення предмета в залі* (вітрина, стіна, шафа) та порядкові номери; 2) описи предметів (подекуди доволі детальні); 3) інвентарні номери та власник колекції³. Очевидно, така специфіка путівника продиктована складною, комплексною експозицією, орієнтуватися по якій можна було лише за чітко структурованим текстом. Путівник не обтяжений додатковою інформацією – без вступу, оповідних текстів та ілюстрацій. На нашу думку, такий варіант путівника можна віднести до «анотованих покажчиків», для яких характерне подання основних атрибутивних даних про предмет (анотацій)⁴.

Окремої уваги заслуговує *путівник по плерерній експозиції* – руїнами Херсонесу. Текст написаний від першої особи («я веду», «починаю вести», «ми йдемо») звертаючись до другої особи («звідси ви бачите», «ви бачите перед собою», «подивіться на запропонований план»). Інформація про архітектурні об'єкти вплетена в маршрутний монолог⁵.

Відносно структури тексту путівника можна поділити на такі, що тяжіють до каталогів, і путівники описового характеру. До перших відносимо, наприклад, «Путівник по Музею західного мистецтва», «Вказівник виставки при третьому археологічному з'їзді в Києві» та путівник по музею «Херсонес Таврійський» – вони оснащені деталізованими описами предметів. Інші, із щойно названих, відносимо до другої групи – вони подають інформацію про предмети в межах маршрутної оповіді.

Ілюстрації, розміщені в путівниках, зазвичай презентують найбільш цікаві або відомі твори, експонати, споруди. Вони супроводжують розповідь, додатково візуалізують розповідь роз'яснювальними рисунками (схемами, планами, кресленнями), служать орієнтирами.

Висновки. Аналіз українських музейних каталогів, путівників, оглядів, альбомів кінця XIX – початку XX ст. показав, що вони переважно носять

Севастополь: Издание Херсонесского музея, 2-я Гостинография «Крымполитграфтреста», 1926. С. 87–154.

¹ Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села: (село Старосілля). / Всеукраїнська Академія Наук, Провідник по музеї антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Київ: УПО Шк. ФЗУ. Київ Міськліт, 1930. 78 с.

² Краткий указатель Музея Императорскаго Одесскаго общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: Типография Т-ва «Братья Кульбергъ», 1916. 112 с.

³ Указатель выставки при третьемъ археологическомъ съездѣ въ Кіѣвѣ 1874 г., 2–22 августа. Київ: Въ Типографіи Е.Я. Федорова, 1874. 152 с.

⁴ Словник-довідник термінології музейництва ... С.15.

⁵ Гриневич К.Э. Иллюстрированный путеводитель ... С. 28–86.

змішаний характер: каталоги та описи, насичені фразами-орієнтирами, тяжіють до путівників; путівники з переліком-описом предметів нагадують каталоги або описи експозицій; альбоми, оснащені розлогими текстовими матеріалами, близькі до каталогів та описів; каталоги та описи, багато обдаровані ілюстраціями, схожі на альбоми. І все ж, можна виділити *еталонні риси* названих видів публікацій, які дозволяють відносити видання «змішаного» типу до того чи іншого виду. А саме.

Основу музейного «каталогу» складає перелік-опис музейних предметів. Певне тяжіння до «альбомів» простежується у каталогів повних колекцій та стаціонарних експозицій, оскільки вони багато ілюстровані фотографіями музейних предметів, розміщеними в додатках у кінці книги. Ілюстрації в таких каталогах рівноцінно доповнюють текст. Каталоги тимчасових виставок проілюстровані слабше, часто – по тексту, а не в додатку. В будь-якому варіанті ілюстративна частина каталогу підпорядкована тексту.

Домінантною рисою музейного «опису» є його текстова складова, побудована або у вигляді списку / переліку, або у вигляді оповіді про колекцію. Зазвичай «описи» не оснащені ілюстраціями і цим вони відрізняються від каталогів та альбомів. Як що ж ілюстративна частина присутня, вона розміщена не окремим блоком (як у більшості каталогів та альбомів), а сполучена із текстом в якості другорядного, супроводжуючого елемента.

Для «альбомів» характерний акцент на ілюстрацію. Еталонний альбом – образотворче видання, яке показує, а не описує колекцію. Між тим, і в текстових варіантах альбомів ілюстрація служить відправним пунктом. В таких виданнях вона (а не текст) є базою, переважає за об'ємом або грає лідируючу роль в презентації колекції.

Відмінна особливість музейного «путівника» — топографічність, наявність фраз, які орієнтують читача / відвідувача в просторі експозиції не залежно від її тематики та об'ємів.

Майже усі друковані презентації українських музейних колекцій кінця XIX – початку XX століття, оснащені передмовою та / або вступною статтею з інформацією про музей та / або власника колекції, з роз'ясненням змісту і мети виставки, експозиції і самого видання. Структура і характер викладу матеріалу, деталізація описів, ілюстративна складова сформовані залежно від складу та об'єму охоплення колекції, цільової аудиторії (для продажу колекції, з нагоди певної події, для відвідувача). В цілому ж, можна відзначити поєднання відпрацьованих канонів опису предметів з творчим, індивідуальним підходом до актуалізації колекції.

РОЗДІЛ 2 ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. УРБАНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП

Лариса ФИЦИК

кандидат історичних наук,
доцент кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
larysa_fytsyk@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5953-2018

Ігор ФИЦИК,

кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціальних і правових дисциплін
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
fytsykigor@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0035-6376

***Анотація.** У публікації на основі аналізу праць дореволюційних, радянських та сучасних російських істориків досліджені особливості першого етапу урбанізації в Російській імперії, який хронологічно охоплював період з останньої третини XVIII до кінця XIX ст., фактори, які були пов'язані з його перебігом, їх вплив на демографічні та соціально-економічні процеси в російських містах. Показано динаміку урбанізаційних процесів та вплив держави з її регулюючим впливом на формування та розвиток міської мережі. Встановлено, що ступінь розвитку та логіка урбанізації в Росії значно відставали від західно-європейських країн, а позитивні зрушення, які спостерігалися у розвитку міст і міського населення, були пов'язані з процесами індустріалізації та модернізації останньої третини XIX ст.*

***Ключові слова:** урбанізація, початковий етап російської урбанізації, урбанізаційні процеси, модернізація, міста, міське населення, Російська імперія.*

До ключових суспільних змін XIX ст. належали демографічні трансформації. Модернізаційні процеси, які відбувалися в Росії у кінці XIX – на початку XX ст. сприяли поступовому переходу від традиційного суспільства до сучасного, від аграрного до індустріального, а їх наслідком стала активізація урбанізаційних процесів, суть яких полягала в переході від

сільського до міського співтовариства, у зростанні чисельності міст та їх населення.

Найважливішими показниками урбанізаційних процесів, які відбувалися у Росії впродовж другої половини XIX і у XX ст., були радикальні зміни місця і ролі міст у суспільстві, насамперед в економічному житті, та розповсюдження поселень міського типу. Вони характеризувалися швидкими темпами та кардинальними перетвореннями усіх сторін суспільного життя на міських засадах: виробничої, соціально-демографічної і соціальної структур, стосувалися зміни якісного складу населення, структури його зайнятості, способу життя, менталітету та ін. Темпи урбанізації мали прямий вплив на швидкість історичного процесу.

У широкому плані урбанізація була основним вектором розвитку Росії у XX ст., складаючи фундаментальну, базову для суспільства частину історичних змін. Саме соціальні зрушення, якість населення мали визначальний вплив на історичний процес, і у цьому сенсі урбанізація виступає своєрідним інтегратором різнорідних впливів всіх цих змін, формуючи, у кінцевому рахунку, саму нову людину, її спосіб життя, відповідну їй культуру. Тому ступінь урбанізації суспільства стає однією з головних характеристик його якісного стану і представляє так звану «людську сторону» модернізації.

Слід зазначити, що історичний аспект проблеми урбанізації, особливо стосовно Росії, практично ще не вивчений. З огляду на це, розгляд загальноросійської історії через призму урбанізаційних процесів дозволяє відобразити різноманітність загальноісторичного процесу та збагатити історичну науку новими конкретними фактами і подіями.

Актуальність вивчення особливостей урбанізації в Росії пов'язана не тільки з комплексом її сучасних складних соціально-економічних та демографічних проблем, але й їх витокami, пов'язаними з деформованими процесами модернізації країни у XIX – на початку XX ст., які стали об'єктом дослідження істориків-урбаністів та фахівців у галузі історичної демографії.

Витоки російської урбанізації слід шукати у тих змінах, які переживало середньовічне місто. У різних країнах цей процес мав свої особливості, які визначалися темпами і характером індустріалізації, особливостями політичного режиму, місцем держави у процесах модернізації суспільства. Відрізнялися і часові характеристики початкового етапу урбанізаційного процесу, особливо у порівнянні із західноєвропейськими аналогами.

У російській історичній науці сформувалися свої підходи до вивчення урбанізації як особливого етапу в історії міст і російського суспільства у цілому. Початок вивчення урбанізації у дореволюційній російській історіографії пов'язаний з іменем В. П. Семенова-Тян-Шанського, який провів аналіз існуючої системи розселення, приділивши особливу увагу характеристиці та генезі російських міст. У праці дослідника «Город и деревня в европейской России» були проведені спостереження, які стосувалися початкового етапу урбанізації країни. Зокрема, він звернув

увагу на таке характерне для тогочасної Росії явище, як наявність так званих «уявних міст», які тільки називалися містами, а фактично залишалися сільськими поселеннями¹.

Урбанізаційному процесу в Росії у XIX – на початку XX ст., його теоретичному аналізу було присвячено ґрунтовну працю радянського дослідника А. Рашина, який продовжив кращі традиції російської статистичної науки дореволюційного періоду².

У пострадянський період з'явилися праці, у яких проблеми урбанізації складають предмет спеціального дослідження, дається оцінка рівню урбанізаційного процесу в країні до кінця XIX ст. Особливості російської урбанізації та її роль в історичному процесі розглядалися у працях сучасних російських дослідників О. Ахієзера³, В. Глазичева⁴, О.Сенявського⁵, Г. Лаппо⁶, Л. Кошман⁷, Б. Миронова⁸, Л. Мазур⁹.

Проте слід зазначити, що у російській історіографії на усіх етапах її розвитку міська тематика не стала пріоритетною, і це особливо стосується капіталістичного періоду історії країни, з 1861 до 1917 р. Частково подібну ситуацію можна пояснити тим, що Росія не була високоурбанізованою

---

¹ Семенов-Тянь-Шанский В. П. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии. СПб., 1910. С. 40.

² Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 99.

³ Ахиезер А. С. Город – фокус урбанизационного процесса. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С. 21–29.

⁴ Глазичев В. Л. Город России на пороге урбанизации. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С. 137–144.

⁵ Сенявский А. С. Экономические основы российского урбанизационного процесса: теоретический анализ (структурные и институциональные аспекты). *ВТЭ*. 2019. №1. С.133-146; Сенявский А. С. Особенности российской урбанизации. *Опыт российских модернизаций XVIII–XX века* / Под ред. В. В. Алексеева. М.: Наука, 2000. С.72–88; Сенявский. А. С. Урбанизационный переход России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты. *Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший*. М.: Наука, 2000. С. 216 –237; Сенявский. А. С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. 258 с.

⁶Лаппо Г.М., Полян П.М. Особенности российской урбанизации. *Мир России: социология, этнология*, 1999. Т. 8. №4. С.35–46.

⁷ Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЕН, 2008. 448 с.

⁸ Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*. 2012. №2. С.259–276; Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Монография. Л.: Наука, 1990. 271 с.

⁹ Мазур Л. Н. На пути к городскому обществу: предпосылки и особенности урбанизации в России в конце XVIII – первой половине XIX вв. *Проблемы истории России* / за ред. Л. Н. Мазур. Екатеринбург: Волот, 2011. Вып. 9. Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени. С.286–305; Мазур Л. Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX–XX вв.). Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2012. 472 с.

країною, на відміну від країн Західної Європи та США, і більша частина її жителів проживала у сільській місцевості.

Урбанізація – один із показників розвитку міста як європейського, так і російського. Це – універсальний термін, який застосовується для визначення утворення, розвитку і функціонування міст, їх розповсюдження в історичному часі і просторі, а стосовно до останніх двох-трьох століть – все частіше для характеристики зростання ролі міст у суспільстві. Вона супроводжується розширенням діяльності міських жителів, що відділяються від старої аграрної економічної та соціальної основи, набуваючи глобального характеру. Як наслідок – міська поселенська структура спирається на індустріальну основу, її соціально-економічні, політичні, ідеологічні, психологічні взаємозв'язки та взаємовпливи, і створює нову соціально-економічну організацію суспільства.

Саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: воно пов'язується не тільки, і не стільки зі зростанням розмірів, чисельності міст та збільшенням кількості зосередженого в них населення, стільки з формуванням та поширенням міського способу життя.

Вивчення особливостей урбанізації неможливе без аналізу категорії урбанізаційного процесу, яка є значно ширшою за поняття урбанізації. Відомий російський історик А.Сенявський, який ґрунтовно досліджував процеси урбанізації в Росії у ХХ ст. та її ролі в історичному процесі, дав визначення урбанізаційного процесу як «... динамізму та історичної спадкоємності міського освоєння простору в рамках одного соціуму або території на протязі тривалого часу»¹.

Спираючись на попередні дослідження, слід дати уточнене визначення поняття «урбанізаційного процесу» як складової історичного процесу, сукупності множинних складних і різнопланових процесів, які супроводжуються підвищенням ролі міст та освоєнням міського простору на території певного регіону, країни, світу в цілому.

Хронологічно світовий урбанізаційний процес поділяється на 3 етапи: перший охоплював останню третину XVIII – кінець XIX ст., другий – першу половину ХХ ст., третій – другу половину ХХ – початок ХХІ століття, коли відбувся різкий перелом у динаміці процесу урбанізації².

Принциповий поворот в історичній долі міст, та й усієї світової урбанізації відбувся на першому етапі світового урбанізаційного процесу, на протязі XVIII, і особливо у XIX ст., коли був запущений процес, який радикально змінював роль міста у суспільстві. Саме початковий, найбільш тривалий етап урбанізації, отримав назву «міської революції».

---

¹ Сенявский А. С. Экономические основы российского урбанизационного процесса: теоретический анализ (структурные и институциональные аспекты). ВТЭ. 2019. №1. С.135.

² Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. К.: Знання, 2000. С. 187–188.

Якою ж була специфіка урбанізаційних процесів у Російській імперії на початковому етапі урбанізації та чи відповідав її рівень урбанізації динаміці світових процесів розвитку міст?

Специфіка російської урбанізації визначалася комплексом історичних, географічних, природно-кліматичних, геополітичних, цивілізаційних та ін. факторів. Проте переважно колонізаційний характер освоєння території, який проявлявся у розширенні державних кордонів, визначив особливу роль держави у містоутворенні: величезна кількість російських міст виростала із військово-адміністративних поселень, поступово розширюючи містоутворюючі функції, але зазвичай зберігала у якості основних функції, пов'язані з «государевою службою».

Основна мережа російських міст формувалася століттями. Разом з тим, закладена у кінці XVIII ст. структура міської мережі на території Російської імперії після змін і доповнень, у цілому зберігалася до революції 1917 р. Єдина абсолютистська держава визначала універсальні принципи міського розвитку на усій території, втілюючи свою політику в ініційованні державою містоутворення і залежності від нього функцій міст. Як правило, в утворенні міст провідною була адміністративна функція: чим вищим був адміністративний статус, тим відповідно більшим було місто.

Адміністративний підхід, який сформувався у XVIII ст., багато у чому відображав ще традиційні уявлення про місце і роль міст у суспільстві. У XX ст. він дещо трансформується: розвиток міської системи проходить в адміністративній площині, але з врахуванням економічних факторів і тенденцій розвитку індустріального суспільства, що підвищувало ефективність управлінських рішень.

Безпосередня «присутність держави у житті більшості міст імперії через адміністративні міські структури визначальним чином впливало на міський розвиток, формувало структуру міських поселень, їх функції, вигляд та спосіб життя їх жителів.

Зі становленням капіталістичного ринку і початком індустріалізації роль адміністративних функцій в урбанізаційних процесах поступово, хоча й повільно, знижується, і зростає значення економічних, зокрема, промислових функцій.

Таким чином, якщо у Західній Європі міста виростали з економічних інтересів міської території, то в Росії – виходячи з інтересів імперії, яка розширялася.

Вивчаючи в історичному плані урбанізаційні процеси в Росії, перш за все зіштовхуємося з проблемою її періодизації, питаннями про початок, відправну точку урбанізаційних змін. На теперішній час можна констатувати, що в історичних та соціально-культурних дослідженнях склалися два основні методологічні підходи до періодизації урбанізаційних процесів: світо-системний і модернізаційний.

Світо-системний підхід до урбанізації як до всезагального єдиного історичного процесу набув поширення у 70-х рр. ХХ ст. і був пов'язаний із західними дослідниками І. Валлерстайном, А. Г. Франком, С. Аміном та ін.¹

У контексті модернізаційної теорії урбанізація розглядається як глобальна кардинальна перебудова суспільства на міських засадах, яка співвідноситься з певною стадією історичного розвитку – переходом від аграрного суспільства до індустріального. Точкою відліку взаємозв'язаних процесів індустріалізації і урбанізації нерідко називають Промислову революцію кінця ХVІІІ ст.²

Модернізаційний підхід викликав найбільший інтерес у сучасних російських дослідників. Зокрема, досить близькою до модернізаційної теорії є позиція Б. М. Миронова, який приклав багато зусиль вивченню історії російських міст. Він, зокрема, доводить, що до середини ХVІІ ст. російські місто і село ще були єдиним соціальним, економічним та культурним простором, а процес диференціації між ними досягає свого логічного завершення у 1861 р. у зв'язку з економічним розмежуванням міського та сільського середовища³.

У рамках цього процесу розмежування дослідник виділяє дуже важливий для розуміння специфіки російської урбанізації період – 1775-1785 рр., коли відбувся офіційний розподіл міста та села з визначенням критеріїв, статусу поселення та надання нових функцій містам: не тільки адміністративних, але й культурних, інформаційних та ін.

Виходячи з логіки взаємовідносин між містом і селом Б. Н. Миронов виділяє такі стадії урбанізації російського суспільства:

- початкова (до ХVІІ ст.) – відсутність принципової різниці між містом та селом у правовому, соціальному, культурному, економічному відношенні, що властиво традиційному суспільству;

- стадія диференціації міста та села (ХVІІ – середина ХІХ ст.) як наслідок спочатку адміністративних рішень, а потім соціальних, економічних, політичних, та культурних процесів модернізації. У цих умовах усі фактори розвитку концентруються в містах і створюються передумови для трансформації та модернізації міського середовища, сприяючи поглибленню відмінностей з селом;

---

¹ Мазур Л. Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина ХІХ–ХХ вв.). Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2012. С. 22.

² Там же. С. 25; Мазур Л. Н. На пути к городскому обществу: предпосылки и особенности урбанизации в России в конце ХVІІІ - первой половине ХІХ вв. *Проблемы истории России* / за ред. Л. Н. Мазур. Екатеринбург: Волот, 2011. Вып. 9: *Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*. С. 286.

³ Миронов Б. Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Монография. Л: Наука, 1990. С. 211.

- стадія інтеграції (друга половина XIX – початок XX ст.), коли під впливом міста урбанізаційна перебудова починає захоплювати сільську місцевість і спосіб життя, транслуючи міські стандарти і норми життя¹.

Таким чином, в рамках даної періодизації друга і третя стадії співвідносяться безпосередньо з урбанізацією.

Своєрідний синтез світо-системного та модернізаційного підходів до розуміння процесів урбанізації в Росії характерні для робіт відомого російського історика О. С. Сенявського, який запропонував наступну схему:

- перша стадія, або протоурбанізація – період, пов'язаний з виникненням і розвитком міської мережі в традиційному суспільстві (до середини XIX ст.), коли були закладені основи сучасної мережі міських поселень та сформовані механізми і традиції містоутворення і міського життя, відмінні від сільської місцевості;

- друга стадія – урбанізаційних перехід – «якісно виділена вища стадія урбанізаційного процесу, яка призводить до радикальних перетворень усього суспільства на «міських началах»². Початок цьому етапу, на думку О.Сенявського, поклали перетворення 1860-1870-х рр. і перш за все відміна кріпосного права³.

Процеси урбанізації на території Російської імперії були проявом західноєвропейських тенденцій урбанізаційних процесів, хоча і мали певні особливості у часі реалізації та результативності. Розпочалися вони, як і в країнах Західної Європи, у XIX ст., та особливо прискорилися після скасування кріпосного права у 1861 р. і завершенням промислового перевороту.

Щодо самого процесу урбанізації та її результатів у Росії думки науковців суттєво відрізняються: від виділення великих досягнень і аж до заперечення у самому праві називатися урбанізацією. Парадокс полягає у тому, що обидві аж надто полярні позиції не позбавлені підстав, адже порівняння шляхів розвитку європейських і російських міст у XVIII і XIX ст. виявляє досить велику різницю, особливо щодо стосунків між містом і його сільською периферією⁴.

Так, навіть у кінці XIX – на початку XX ст. дослідники констатували досить низький рівень урбанізованості та невисокі темпи урбанізаційного процесу в країні, а у функціональній структурі міст – збереження

---

¹ Город и деревня в Европейской России. Сто лет перемен: Памяти Вениамина Петровича Семенова-Тянь-Шанского: Монографический сборник. М.: ОГИ, 2001. С.111.

² Сенявский А. С. Особенности российской урбанизации. *Опыт российских модернизаций XVIII–XX века* / Под ред. В. В. Алексеева. М.: Наука, 2000. С.72–88.

³ Сенявский А. С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. С.21.

⁴ Лаппо Г.М., Полян П.М. Особенности российской урбанизации. *Мир России: социология, этнология*, 1999. Т. 8. №4. С. 36; Ахизер А. С. Город – фокус урбанизационного процесса. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С.21–22; Глазычев В. Л. Город России на пороге урбанизации. *Город как социокультурное явление исторического процесса*. М.: Наука, 1995. С. 137.

пріоритетності не економічних, а адміністративних функцій, що не відповідало класичним традиціям містоутворення¹.

Адміністративні чинники залишалися домінуючими на протязі усієї історії російських міст, що наклало відбиток і на урбанізаційні процеси. Головною особливістю російської урбанізації, яка кардинально відрізнялася від логіки західно-європейського урбанізаційного процесу, було те, що у формуванні та розвитку міської мережі значну роль відігравала держава з її регулюючим впливом, і це суттєво позначилося на функціях міст. Географічно ж вектор містоутворення був спрямований із «центру» на південь шляхом заселення території переважно військово-адміністративними методами.

Історично склалося так, що власне адміністративна функція і визначала статус міста. Більше того: у результаті губернських реформ XVIII ст., особливо реформи 1775 р., коли міста фактично отримали офіційний статус, адміністративний принцип містоутворення стає основним, визначаючи особливості розвитку міської мережі в умовах урбанізації.

Адміністративний підхід у XVIII столітті відображав ще традиційні уявлення про місце і роль міст у суспільстві. Процес відділення міста від сільського поселення був завершений прийняттям у 1785 р. «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи», яка закріплювала особливий статус міського поселення, а також права міщан і особливу систему управління. Міські спільноти отримали можливість участі у справах управління, причому не тільки дворяни, але й міщани, і навіть люди з нижчих верств.

Загалом, у ході реформи місцевого самоврядування 1775-1796 рр. 271 сільське поселення було перетворене у місто, а загальна їх чисельність досягла 673. До середини XIX ст. міська мережа Росії нараховувала 519 повітових та губернських міст, 122 неповітових, і 50 посадів. Та враховуючи розміри країни, вона була надзвичайно слабо розвиненою у порівнянні з іншими європейськими країнами. Так, за даними Б. Миронова, в 1857 р. середня відстань між найближчими містами і посадами в Європейській Росії складала біля 87 км., в Сибіру – 516 км.²

Поміж тим європейській континент, за виключенням його східної частини, уже в XV ст. був оповитий густою мережею міських поселень, які знаходилися один від одного у середньому на відстані 20-30 км. Так, для прикладу, до середини XIX ст. середня відстань між містами в Австро-Угорщині, Іспанії, і Франції складала від 10 до 28 км.³

---

¹ Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЕН, 2008. С. 177–178.

² Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*. 2012. №2. С.270.

³ Муравьев А. В., Самаркин В. В. Историческая география эпохи феодализма: (Западная Европа и Россия в V – XVII вв.): учебное пособие для студентов исторических факультетов. Москва: Просвещение, 1973. С. 26–27.

Розвиток російського міського життя залежав безпосередньо від місця, яке займали міські населені пункти в структурі економіки та державного управління. За економічною ознакою найактивніше розвивалися столиці та губернські міста, які демонстрували достатньо високі показники розвитку промисловості та торгівлі. Натомість повітові міста, створені штучно, виявилися «слабкою ланкою» урбанізації, оскільки виконання адміністративних функцій центру території не гарантувала формування необхідних предумов для створення міського середовища і нового способу життя. Саме вони стали основою так званих «уявних міст», на які звернув увагу на початку ХХ ст. відомий урбагеограф В. П. Семенов-Тян-Шанський. У своїй монографії «Місто і село європейської Росії» він назвав кількість міст в Росії – 376 і 37 посадів, у яких проживало 13% населення¹.

Л. Мазур вважає, що диференціація російських міст на «уявні» та «справжні» стала очевидною уже до середини ХІХ століття і суттєво обмежила можливі темпи російської урбанізації, надаючи їй специфічних рис².

Як показав історичний досвід, у кінцевому результаті більша частина таких міст виявилася на узбіччі магістральних шляхів урбанізації.

У цілому аналіз регіональної системи розселення у ХVІІІ – середині ХІХ ст. дозволяє проілюструвати особливості початкового етапу урбанізації. У Російській імперії він був пов'язаний з промисловим розвитком та губернською реформою Катерини ІІ, яка офіційно визначила склад міст і відповідно заклала основи міського розселення, створивши необхідні стартові умов для розвитку урбанізації.

Як не парадоксально, принципово важливий процес урбанізації на протязі другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст. проходив на фоні зменшення частки міського населення. За підрахунками Б. Миронова протягом періоду з 1742 до 1856 років вона скоротилася з 13 до 9%³. «Деурбанізація» була повсюдною, розрізнялися лише темпи.

У чому ж причини такого явища? Перша полягала у тому, що міська смерність перевищувала сільську. Скупченість населення призводила до розповсюдження інфекційних захворювань, та й у місті санітарно-гігієнічні умови того часу були гіршими за сільські, а умови праці важчими.

Другою причиною зниження ролі міського населення була слабка міграція селянства. У ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст. у зв'язку зі сприятливою кон'юнктурою ринку в аграрній сфері, ведення сільського господарства

---

¹ Семенов-Тян-Шанский В. П. Город и деревня в европейской России: очерк по экономической географии. СПб., 1910. С.40.

² Мазур Л. Н. На пути к городскому обществу: предпосылки и особенности урбанизации в России в конце ХVІІІ - первой половине ХІХ вв. *Проблемы истории России* / за ред. Л. Н. Мазур. Екатеринбург: Волот, 2011. Вып. 9. *Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*. С. 298.

³ Миронов Б. Город из деревни: четыреста лет российской урбанизации. *Отечественные записки*. 2012. №2. С.269.

було більш прибутковим заняттям за торгово-промислову діяльність. Ціни на сільськогосподарську продукцію зростали швидше, ніж на промислову, доходи городян не встигали за зростанням цін, внаслідок чого притік селян у місто сповільнювався, а у ряді регіонів спостерігався навіть відтік у сільську місцевість. Стримувала переселення у міста також і інтенсивна колонізація Новоросії, Північного Кавказу, Нижнього Поволжя, Південного Приуралля, яка набула грандіозних масштабів після виходу Росії до Чорного моря та зміцненням кордонів на Каспійському узбережжі у кінці XVIII ст. Так, за підрахунками С. Брука та С. Кабузана, тільки за 1782-1858 рр. у ці регіони мігрувало близько 3,6 млн. осіб¹.

Потік колоністів забирав із центральних районів потенційних мігрантів у міста та сповільнював урбанізацію. Приклад Росії у цьому відношенні не був унікальним: наприклад, у північноамериканських колоніях Англії (майбутніх США) під впливом сільськогосподарського освоєння території частка сільського населення скорочувався ще у більших масштабах – з 9-10% у 1709 р. до 4-5% у 1790 р.²

Не призводило до стабільного зростання міського зростання і так зване відхідництво (масовий тимчасовий відхід селян з місць постійного проживання на заробітки в райони з розвинутою промисловістю, де був завжди сезонний попит на робочу силу). У Росії в 1860-ті рр. ним займалося близько 1,3 млн. селян.

Крім того, в Російській імперії з великим запізненням у порівнянні з західноєвропейськими країнами відбулася промислова революція, а доіндустріальні міста, природньо, не могли надати роботу значній кількості переселенців через слабкий розвиток промисловості та торгівлі, які, до того ж, у той час далеко не завжди концентрувалися у містах.

Нарешті, зростання міст до середини XIX ст. стримувався урядовою політикою. Та найважливішим фактором, який стримував перехід селянства у міста, було кріпосне право.

Отже, у першій половині XIX ст. урбанізаційні процеси в Російській імперії проходили дуже повільно. Певні корективи, пов'язані зі зміною чисельності, соціальної структури міського населення, демографічних показників вніс початок лише промислового перевороту в 1830-х рр.

Однак, незважаючи на слабкий перебіг урбанізаційних процесів, абсолютна чисельність міських жителів Росії у цей період збільшилася. Такий висновок підтверджується, зокрема, і розрахунками радянського статиста А.Рашина на прикладі Європейської Росії (без Польщі) (табл.1.)³.

---

¹Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения России в XVIII – начале XX века. *История СССР*. 1984. №4. С.41.

²Харитонов В. М. Урбанизация в США. М., 1983. С. 8.

³Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С.86.

Таблиця 1

**Динаміка чисельності міського населення Європейської Росії
за 1811-1863 рр.**

Роки	Чисельність міського населення	
	у тис.	у % до 1811 р.
1811	2765	100
1825	3329	120,4
1840	4666	168,8
1856	5684	205,6
1863	6105	220,8

Як видно з таблиці, за 52 роки (1811-1863 рр.) чисельність міського населення Європейської Росії зросла на 3340 тис. осіб, або на 120,8%.

Поряд із загальними даними про чисельність міського населення Європейської Росії, слід акцентувати увагу на динаміці зростання населення російських міст. Дослідник звернув увагу на те, що при середньому збільшенні усього міського населення (без Польщі) з 1811 до 1863 рр. у 2, 2 рази, окремі міста в значній мірі відрізнялися за темпами зростання. Так, за цей період чисельність Миколаєва зросла у 15, 4 рази, Одеси – в 10, 8 рази, Ростова-на Дону – у 7, 3 рази. Разом з тим, за ті ж роки чисельність населення Казані, Ярославля, Астрахані та Тули збільшилася менше ніж на 20%¹.

Проте навіть після Великих реформ урбанізація проходила досить мляво: з 1856 року і до початку Першої світової війни частка міського населення збільшилася лише на 6 % (з 9 до 15, 3%). На початку ХХ ст. Росія поступалася Заходу за чисельністю міських жителів у 2-3 рази, і лише через 20 років, після війн і революцій, розпочався міський бум².

Більш швидкі темпи зростання чисельності населення Європейської Росії (без Польщі) у пореформенний період простежуються у табл. 2³.

Таблиця 2

**Динаміка чисельності міського населення Європейської Росії
за 1863-1897 рр.**

Роки	Чисельність міського населення
------	--------------------------------

¹ Там же. С. 92.

² Город и деревня в Европейской России. Сто лет перемен: Памяти Вениамина Петровича Семенова-Тянь-Шанского: Монографический сборник. М.: ОГИ, 2001. С.177.

³ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 87.

	в тис.	в процентах до 1863 р.
1863	6105	100
1885	9964, 8	163
1897	12064, 8	198

За розрахунками А. Рашина, чисельність міського населення Європейської Росії зросла майже в останній третині XIX ст. майже вдвічі.

Позитивна динаміка чисельності міського населення підтверджується і регіональному вимірі у табл. 3¹.

Таблиця 3

Динаміка чисельності міського населення Росії за 1867-1897 рр.

	Чисельність населення в тисячах			Приріст населення в процентах з 1867 до 1897 рр.
	1867 р.	1885 р.	1897 р.	
50 губерній Європейської Росії	6543,4	9964,8	12064,8	84,4
Кавказ	424,9	669,1	1200,2	182,5
Сибір	244,5	345,1	496,6	103,1
Середня Азія	182,5	651,8	934,4	412,8
Всього	7395	11630,8	14696,0	98,6

Статистичні дані, наведені у таблиці, свідчать про те, що за 30 років (1867-1897 рр.) чисельність міського населення регіонів Росії зросла з 7395,3 тис. до 14696 тис. осіб, або на 98,6%. Темпи зростання міського населення в Росії були більш високими у порівнянні зі зростанням чисельності усього населення країни.

Високий приріст населення у досліджуваній період спостерігався у великих торгово-промислових центрах країни – Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Ризі, Катеринославі та ін. Так, за період з 1863 до 1897 рр.

¹ Там же. С.88.

найбільше зросла чисельність населення Катеринослава – у 5, 7 рази, Ростова-на Дону – у 4, 1 рази, Києва та Одеси – у 3, 6 та 3, 4 рази відповідно¹.

Позитивна динаміка процесу урбанізації у розрізі регіонів Царської Росії, яка простежувалася з 60-х рр. XIX ст., підтверджується і даними енциклопедії Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона (табл. 4)².

Таблиця 4

Міське населення Росії у 1860-х рр. і 1897 р.

Територія	1860-і рр.		1897р.	
	жителів у містах	частка міського населення на 100 осіб населення	жителів у містах	частка міського населення на 100 осіб населення
Європейська Росія	6087070	10,0	12027038	12,8
Царско Польське	1348325	25,3	2055892	21,7
Велике князівство Фінляндське	119641	6,6	281216	11,0
Кавказ	349912	8,4	1010615	10,9
Сибір	228634	7,8	473796	9,3
Середня Азія	23880	1,6	936655	12,0
Всього	8157462	10,6	16785212	13,0

Із приведених даних видно, що за пореформенний період міське населення Російської імперії зросло з 8, 1 до 16, 1 млн. осіб, тобто удвічі. Основна частина міських жителів проживала в Європейській Росії, зокрема найбільш урбанізованим районом було Царство Польське. Із показників таблиці випливає, що відбулося і стрімке збільшення міського населення Середньої Азії, однак тут слід враховувати входження нових територій у склад Росії у результаті військових дій у цьому регіоні.

У другій половині XIX ст. частка міського населення Росії і надалі залишалася низькою: в 1860-х рр. – 10, 6 осіб на 1000 жителів, коефіцієнт

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 93.

² Россия: Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Л., 1991. С. 82.

урбанізації у більшості російських губерній за даними Всеросійського перепису 1897 р. становив лише 12, 9%, а у 1913 р. – 15,27 %¹.

Щодо процесів урбанізації на українських теренах, то у містах підросійської України за матеріалами перепису 1897 р. проживало 12,42 % населення. Рівень урбанізації українських регіонів за підрахунками Т.Водотика виглядав таким чином: Правобережжя – 9,56%, Лівобережжя – 11, 48%, Південь – 17, 76%. Південний регіон випереджав середній рівень урбанізації у 1, 4 рази. Лівобережжя займало серединну позицію (93, 5 % від середнього показника), Правобережжя суттєво відставало (на 21, 2%), або на 1/5) від середніх показників².

На повільні темпи урбанізації Правобережної України звернула увагу О. Прищепа. Так, за її даними, у Волинській губернії на 1897 р. нараховувалося офіційно 12 міст (з них 5 перебували у приватній власності) та 148 містечок (з яких лише 16 мали характерні ознаки міського способу життя).³

Дослідниця дійшла висновку, що питома вага міського населення у Правобережній Україні у 1860-х рр. становила 9,1%, а у 1897 р. – 9,6%,⁴ тобто ці показники були одними з найнижчих по імперії в цілому. Цей висновок підтверджує і Т. Водотика: «Правобережжю був притаманний, поперше, найменший рівень урбанізації (9,56% проти 12,42% усієї підросійської України). При цьому Київщина перевищувала середній рівень (12,90%), на відміну від Волині (7,82%) та Поділля (7,35%). Мешканці Правобережжя, по-друге, відзначалися малою мобільністю»⁵.

Правобережна Україна на початку XIX ст. була найменш урбанізованим українським регіоном. Висновок Д. Бовуа про те, що «людину із Заходу – навіть тогочасну – вражала неймовірна слабкість, щоб не сказати відсутність, урбанізації», підтверджено наведеними ним даними, за якими «міське» населення 12 міст Київщини включно з Києвом у 1806 р. сумарно налічувало 22676 чол.

У кожній з трьох заснованих на Правобережжі губерній належало створити по 12 повітів, тому повітовими центрами з назвами «міст» ставали невеличкі містечка, які за західними критеріями заслугоували б лише назви села. Не становили винятку і приватні містечка – приміром, у Київській

---

¹ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913). Статистические очерки. М.: Госиздат, 1956. С. 98-99.

² Водотика Т. С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. 2013. №5. С.137.

³ Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 42, 49.

⁴ Там само. С.39

⁵ Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України... С. 132.

губернії повітовими центрами стали Богуслав – маєток Браницьких, а також Умань, Махнівка й Липовець, що належали Потоцьким.

Саме тому проблема інтеграції Правобережжя до складу Російської імперії виявилася такою складною. Чіткої межі між містами і містечками в Україні не було, хоч вважалося, що у 547 містечках в середині XIX ст. проживало 1,3 млн. осіб – 52% всього міського населення¹.

Якщо спробувати з'ясувати причини таких низьких показників темпів зростання міського населення і в цілому урбанізації в регіоні, то, насамперед, на наш погляд, слід звернути увагу на політичні, етнODEMOграфічні та соціально-економічні особливості розвитку регіону.

Серед чинників, які стримували урбанізаційні процеси у підросійській Україні, варто назвати і дискримінаційну політику царизму щодо євреїв, традиційно схильних до підприємництва і міського способу життя. Нова міграційна хвиля єврейського населення, пов'язана із поділами Польщі, налякала царський уряд настільки, що він постійно вводив обмеження на єврейське розселення.

«Смуга єврейської осілості» в Російській імперії час від часу змінювала свої обриси, але існувала постійно, починаючи з кінця XVIII ст. У період царювання Миколи I обмеження прав євреїв стосувалися насамперед розселення їх у містах. 1827 р. київський магістрат виселив євреїв за межі міста, через два роки євреїв виселили з Миколаєва та Севастополя.

1835 рік став рубіжним у політиці царизму щодо євреїв - від цього часу проживання євреїв поза смугою осілості каралося в адміністративному порядку. Заборона залишати території, що перебували у цій зоні, не поширювалися лише на євреїв-купців I гільдії, осіб з вищою освітою, середній медичний персонал, ремісників певних спеціальностей.

З початку 40-х рр. в містах з'являються «гетто» – квартали, спеціально призначені для єврейського розселення. Тоді ж євреям було заборонено селитися поблизу західного державного кордону. Внаслідок постійних дискримінаційних заходів зростала концентрація єврейського населення у містах і містечках Правобережної України (до 39% мешканців міст і 53% – містечок). У Бердичеві євреї становили 86% усього населення².

Загалом, до початку XX ст. країна значно відставала від провідних країн світу за всіма основними показниками урбанізації, що особливо наочно видно, порівнюючи їх з аналогічними показниками Західної Європи. Так, для прикладу, у 1890 р. частка міського населення в Англії складала 72%, в Німеччині – 48, 5%, у Франції – 37, 4%³.

За оцінкою Ф. Броделя, російська урбанізація 1897 р. була «найскромнішою цифрою в Європі», яка була тотожною рівню США часів

¹ Верменич Я. В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С.187.

² Там само. С. 189-190.

³ Вебер А. Рост городов в 19-м столетии. Пер. с англ. А.Н. Котельникова. Санкт-Петербург: Типография Е.Д. Кускова, 1903. С.47, 65, 79.

колоніальної залежності. Аналіз величезного обсягу статистики дозволив Ф.Броделю зважено підкреслити, що рівень 10% урбанізації означав досягнення «первісного рівня ефективності», а наступний щабель у поступі модернізації становить 40-50%¹.

Його на теренах уже колишньої Російської імперії буде досягнуто наприкінці 1950-х рр. (за переписом 1959 р. у містах СРСР проживало 48% населення)².

Щодо чисельності російських міст у кінці XIX ст., то дані офіційної статистики за різними джерелами суттєво відрізняються. У «переписному» 1897 р. під час обробки матеріалів було враховано 865 міст, у той час як за списками МВС і даними губернських статистичних комітетів – 945. Але при цьому слід враховувати особливості російських реалій та статистики, враховуючи той факт, що багато досить великих населених пунктів з розвинутою промисловістю, торгівлею, та значною кількістю населення статусу міста не мали. Радянський історик П. І. Риндзюньський використовував для таких поселень термін «виділені пункти»³.

У європейській частині їх було біля 3 тисяч з 9, 4 мн. осіб. В.Скубневський виділяє серед них такі великі, як Іжевський (21,5 тис. осіб.), Нижньо – Тагільський (30 тис.), заводи на Уралі, Юзівка (нині Донецьк) (32 тис.), фабричні села Орехово-Зуєво (33 тис.) і т.д.⁴

Об'єктивна картина щодо міського розселення була відсутня, адже як правило, офіційні дані не враховували до городян жителів передмість, які жили у слободах, промислових селищах, приміських селах.

Одночасно російська статистика вперто рахувала містами багато населених пунктів, віддаючи данину старій традиції. Так, за даними перепису 1897 р. було зафіксовано 18 міст з населенням менше 1 тис. осіб⁵.

Одним з наочних проявів урбанізації була концентрація населення у великих містах. У 60-ті роки XIX ст. лише чотири міста Росії мали чисельність жителів більшу 100 тис. осіб – Санкт-Петербург, Москва, Варшава і Одеса. У 1897 р. таких міст було вже 19, а і чисельність населення Петербурга і Москви перевищувала 1 млн. осіб (табл. 5)⁶.

Таблиця 5

**Населення великих міст Росії
з чисельністю жителів більше 100 тис. осіб у 1897 р.**

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка, капіталізм. XV – XVIII ст.: у 3 т. К: Основи, 1995. Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. С.416.

² Численность и состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1979 г.: Статистический сборник. Москва, 1984. С.26-28.

³ Риндзюньский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (Взаимоотношение города и деревни в соц.-экон. строе России). М.: Наука, 1983. С. 260.

⁴ Скубневский В. А. Города России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. Барнаул, 2012. С. 18.

⁵ Там же. С. 19.

⁶ Россия. *Энциклопедический словарь* / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Л., 1991. С. 81-83.

Місто	жителів, осіб	
	в 1897 р.	в 60- хх. рр.
Санкт-Петербург	1267023	539471
Москва	1035664	351609
Варшава	638208	180657
Одеса	405041	118970
Лодзь	315209	32437
Рига	282943	77468
Київ	247432	68424
Харків	174846	52016
Тифліс	160645	60776
Вільно	159568	69464
Ташкент	156414	80000
Саратов	137109	84391
Казань	131508	63084
Катеринослав	121216	19908
Ростов-на-Дону	119889	29261
Астрахань	113391	42832
Баку	112253	13992
Тула	111048	53739
Кишинів	108796	94124

Найбільші міста країни були розміщені насамперед у західних регіонах: Польщі (Варшава, Лодзь), Прибалтиці (Рига, Вільно), на Півдні – (Одеса, Харків, Катеринослав, Ростов-на Дону, Кишинів), Кавказі – (Тифліс, Баку) та Поволжі (Саратов, Казань, Астрахань).

У Центральному Промисловому районі окрім Москви не було міст з населенням вище 100 тис. осіб, але була група міст з чисельністю жителів від 50 до 100 тис. (Ярославль, Твер, Іваново-Вознесенськ). У ЦПР найбільш значною за чисельністю жителів була Тула (111 тис.). За нею слідував Воронеж (84 тис.), Курськ (52,9 тис.) і Тамбов (48 тис.). У Середній Азії єдиним великим містом був Ташкент (156 тис.). У ряді регіонів зовсім не було міст з числом жителів понад 100 тис. осіб - це Європейська Північ,

Північний Кавказ, Урал, Сибір, Казахстан (Степовий край) і Далекий Схід. Так, на Уралі найбільш значними містами були Єкатеринбург (55,5 тис.), Перм (45,4 тис.), в Сибіру - Томськ і Іркутськ (кожен по 50 з лишком тисяч жителів), на Далекому Сході - Благовещенськ (32 тис.).

Наведені показники наочно відображають рівень урбанізації в різних районах країни. У тих районах, де було більше великих міст, вищими були і темпи урбанізації в цілому. Якщо в 1897 р міське населення Європейської Росії становило 13%, то в столичних губерніях – 57%, в країнах Балтії – 26%, в Польщі – 23%, в ЦПР – 22%¹.

У другій половині XIX ст. вже частіше не адміністративний статус, а саме розвиток економіки визначав зростання кожного конкретного міста. Якщо у феодальний період, як правило, саме губернські центри були і найбільшими містами за кількістю жителів у своїй губернії, то в другій половині XIX ст. нерідко повітові і навіть неповітові міста могли перевершувати за чисельністю жителів свої адміністративні центри. Так, 400 - тисячна Одеса перебувала у Херсонській губернії, населення ж Херсона в 1897 р. становило близько 60 тис., 300-тисячний Лодзь в Польщі був в десять разів більшим за свій губернський центр Петрокова. Іваново - Вознесенськ (54 тис.) був майже в два рази більшим за старовинний Володимир, який і був губернським центром, а його населення становило лише 28 тис. чол. І все ж зазвичай саме губернські центри залишалися у своїй губернії найбільшими містами².

Урбанізаційні процеси з другої половини XIX ст. стають все більше залежати від економічного розвитку. Важливими факторами, які сприяли посиленню урбанізації на теренах Російської імперії, слід назвати створення нових підприємств та індустріалізацію. На нашу думку, початкова стадія урбанізаційного переходу в Росії прийшла на дореволюційний період і безпосередньо була пов'язана саме з успіхами індустріалізації. Її економічні аспекти, які проявилися у зміні структури господарства у кінці XIX – на початку XX ст., визначили і своєрідність урбанізаційних процесів.

Особливістю індустріалізації в Росії було те, що вона розпочалася значно пізніше, ніж у Західній Європі, проте, як і у країнах Європейської цивілізації, для розвитку промисловості, переважно важкої, характерним був високий рівень концентрації виробництва. Так, на підприємствах з чисельністю робітників понад 500 осіб працювало близько 50% їхньої загальної кількості, 30,9% робітників було зосереджено на заводах і фабриках з кількістю працюючих понад 1000 робітників.

Одними з найбільш великих промислових міст країни була Москва, яка стала промисловим центром імперії ще до відміни кріпосного права. У 1853 р. у місті було 443 фабрики з 46 тис. робітників. Місто було оточене кільцем

---

¹ Скубневский В. А. Города России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. Барнаул, 2012. С. 20.

² Там же. С.21.

фабричних сіл, таких як Ізмайово і Черкізово, і невеликих промислових містечок, зокрема таких як Богородськ (нинішній Ногінськ).

Великим центром текстильної промисловості ЦПР було місто Іваново-Вознесенськ Володимирської губернії. У 1890 р. тут функціонувало 62 фабрики з 15, 3 тис. робітників. Ярославська промисловість була представлена в 1890 р. 47 підприємствами з 10 тис. робітників. Не поступалася Іваново-Вознесенську і знаменита Нікольська мануфактура Морозових у с. Нікольському (сучасне м. Орехово-Зуєво), на якій уже в 1869 р. було зайнято 10 тис. робітників та 25,7 тис. надомників¹.

У Південному регіоні у промислові центри перетворювалися старі міста, виникали й нові центри. Найбільшого рівня концентрація виробництва досягла в таких промислових центрах Півдня Росії, таких як Луганськ, Харків, Миколаїв, Юзівка, Одеса, Катеринослав².

У Північно-Західному районі головним промисловим центром був Санкт-Петербург.

У містах концентрувалися практично усі великі підприємства провідних галузей. Причому в українських губерніях, на відміну від інших територій Росії, були досить розвинуті у промислового відношенні повітові міста, частка яких становила більше 50% промислової продукції усіх міст.

Щодо губернських міст, прискорені темпи зростання населення, у першу чергу завдяки розвитку металургійної промисловості на початку 80-х рр. демонстрував Катеринослав, який зі своїми околицями набув надрегіонального значення. Перетворення міста, до того типово провінційного містечка в потужний промисловий осередок і центр управління всієї гірничодобувної промисловості Півдня України було пов'язане з розробкою рудних покладів Криворізького басейну та вугільних шахт Донбасу. Динаміка його розвитку нагадувала типову схему розвитку промислового міста – визначальними факторами містоутворення стали приплив населення та розвиток великих промислових підприємств.

Про темпи розвитку промисловості в місті свідчать дані, які наводять Т.Портнова: якщо у 1880 р. тут нараховувалося 49 фабрик і заводів з обсягом виробництва у 1, 5 млн. крб. і з чисельністю робітників 572 особи, то у 1903 р. їх було вже 194, сумарний обсяг виробництва складав 21, 5 млн. крб., а чисельність робітників досягла 10649 осіб³.

---

¹ Скубневский В. А. Города России во второй половине XIX века: Учебное пособие к спецкурсу. Барнаул, 2012. С. 37.

² Романюк Н. Й. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX - початок XX століття). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008 №11 (129). С. 204.

³ Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XXст. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st> (20. 02. 2021).

Промисловість, переважно важка, стала головним фактором урбанізації, і саме завдяки їй стрімко зростали молоді міста. Зв'язок зростання чисельності населення та індустріалізації не мав одностороннього характеру: так само як індустріалізація спонукала до припливу населення в міста, наявність значної кількості населення і вільної робочої сили створювала сприятливі умови для розвитку підприємств. Відповідно, процеси урбанізації були побічним продуктом індустріалізації, яка розпочалася на території Російської імперії у другій половині XIX ст.

Як приклад взаємозв'язку цих процесів – постійно зростаюча урбанізація на Донбасі. Завдяки реформам Олександра II у 1860–1870-х рр. тут виникла низка робітничих селищ, збільшилася концентрація промислового населення в містах. Так, на межі століть тут виникли такі індустріальні центри як Бахмут, Горлівка, Луганськ, Лисичанськ, Юзівка, які в подальшому визначали соціально-економічний розвиток як регіону, так і країни в цілому.

Прихильники швидкої індустріалізації Російської імперії пов'язували з Донбасом особливі сподівання. Я. Грицак влучно підмітив, що за їхніми уявленнями цей промисловий регіон мав стати великим плавильним казаном, у якому під впливом капіталістичної індустріалізації мало цивілізуватися новоприбуле населення, насамперед селяни з навколишніх російських, і меншою мірою, українських губерній¹.

Бурхливий розвиток промисловості регіону та його бурхлива урбанізація яскраво простежується на прикладі заводського поселення Юзівки (нині Донецьк). Воно виникло досить пізно, навіть як на східноєвропейські мірки, в 1869 році. Селище приваблювало до себе населення з віддалених територій: громадян Британії, до яких належав засновник міста Джон Юз, інженерів та кваліфікованих робітників з Європи, селян та євреїв із сусідніх губерній².

Заселення території Юзівського заводу проводилося доволі швидко. Уже в 1870 р. тут мешкало 42 родини, або 164 жителі, у 1875 – 63 родини, або 207 жителів, у 1878 р. – відповідно 100 і 303³, а до 1884 р. чисельність жителів селища налічувала 5494 осіб⁴.

Донецьк став зразком модернізації, центром великого індустріального регіону на Південному Заході Російської імперії, що на межі XIX – XX ст.

---

¹ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі. *Україна модерна*. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Львів- Київ, 2007. С. 34.

² Довжук І. В. Джон Юз та «Новоросійське товариство». *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 9. С.176.

³ Довжук І. Міста Донбасу: урбанізаційний і індустріальний стрибок. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – п очаток XX ст.)* / за ред. О. П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С.158)

⁴ Там само. С.159.

за обсягами виробництва поступався лише Москві, Санкт-Петербургу, та польським провінціям.

Хоча процеси урбанізації Донбасу й Криворіжжя значно відставали від темпів індустріалізації, останні здатні були вразити будь-чию увагу: якщо на Уралі виробництво залізної руди зросло за 30 років (1870–1900) удвоєно, то на території українських губерній – у 158 разів. Створюються монополістичні об'єднання промисловців у формі синдикатів, біржі, що стимулюють комерційні операції. Поряд з філіями загальноімперських банків виникає мережа приватних банків, система кредитної кооперації. Підсумовуючи результати російської урбанізаційної хвилі на українських теренах, сучасний український дослідник І. Кононов вбачає у виникненні Донбасу як нової металургійної та паливної бази Російської імперії появу «острівця індустріального суспільства»¹.

На Південному Сході імперії спостерігалася нові, незвичні для європейських країн, та й для більшості території Росії включно з українськими землями, процеси, – урбанізація була мало пов'язана з індустріалізацією (міста зазвичай виникали та розвивалися головним чином не як адміністративні, а промислові центри).

Ще однією особливістю урбанізації був величезний розрив у розвитку кількох великих промислових міст і маси населених пунктів, що не порипали в орбіту індустріальних перетворень. Так, модернізація Донбасу і Півдня мала досить суперечливий характер: індустріальна модернізація не тільки не супроводилася політичною і культурною, але й перебувала у гострому конфлікті з останніми. Іноземним капіталістам було не вигідно вкладати кошти у міську інфраструктуру, і тому Юзівка, не кажучи вже про інші нововиниклі осередки індустріалізації, офіційного статусу міста аж до падіння імперії так і не здобула. І за суто зовнішніми прикметами, і за станом культури вона не піднялася вище рівня занедбаного робітничого селища.

Суперечливий характер російської урбанізації відобразився у слабкому розвитку закладів культури у містах регіону, та складних умовах життя і праці міського населення. Так, для прикладу, численні заводські й шахтарські селища мали тенденцію до перетворення в міські населені пункти, але, як правило, ще довго були позбавлені рис нормального міського середовища і будь-яких ознак культурної інфраструктури. На важку низькооплачувану працю погоджувалися лише вчорашні селяни, здебільшого із дальніх, російських губерній. Приміром, у 1886 р. 56% рудничних робітників Слов'яносербського повіту були вихідцями з інших губерній, в основному з Тульської і Орловської. Переважно місцеві робітники, що жили в умовах неймовірної тісноти, часто у нелюдських

¹ Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація: Донбас в етнокультурних координатах України. Луганськ, 1999. С.113, 120.

умовах бараків, швидко засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади і власності, виявляючи схильність до стихійних руйнівних бунтів. Відірвавшись від землі, вчорашні селяни опинилися в становищі маргіналів, в системі цінностей яких превалювали культ грубої сили і сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денационалізувалися, втрачаючи цілісне світосприйняття селянина і не набуваючи навичок міського жителя¹.

Щодо старого промислового району Уралу, то у пореформенний період він значно відставав від Півдня Росії. Урбанізаційні процеси в регіоні були пов'язані з промисловим освоєнням краю та губернською реформою Катерини II, яка офіційно визначила статус міст та заклала основи міського розселення. Але оскільки вибір міських поселень був заснований на формальних принципах, не брав до уваги реальні перспективи та економічний потенціал створених міст, враховуючи тільки їх відповідність критеріям адміністративного центра, то не дивно, що в умовах промислової революції відбулася диференціація уральських міст на «справжні» та «несправжні». Як показує історичний досвід, значна кількість міст виявилася на узбіччі магістральних напрямів урбанізації. Натомість, ті поселення (заводські селища), які в умовах індустріалізації об'єктивно включалися у цей процес, не могли у повному обсязі реалізувати свої можливості, так як були офіційно позбавлені міського статусу².

Важливим наслідком урбанізації стали зміни у соціальній структурі населення, які проявлялися у розмиванні традиційних соціальних страт. В масштабах Російської імперії доволі вдало відповідний ракурс досліджував О.Сенявський. Вивчаючи процес маргіналізації міського середовища, він дає його трактування як перетворення цілих груп населення в так звані «пограничні верстви», неадаптовані до існуючих реалій життя, та умовно поділяє маргіналізацію на «базову» і «ситуативну»³.

Паралельно спостерігався і процес маргіналізації сільського населення, що прямо був пов'язаний як із селянською реформою, так і з урбанізацією. Йдеться перш за все про відходництво і переселення селян до міст.

Станова точніше соціально-становою структурою міського населення Росії свідчила про те, що міста перебували на перехідному етапі від традиційного до індустріального типу – вони остаточно втратили традиційне обличчя, але ще не набули всіх «критично необхідних» рис модерного. Саме таку двійстість зафіксував Всеросійський перепис 1897 р. щодо становища основної станово-соціальної групи міської людності – міщан, купців, почесних і спадкових громадян. Наявність у міських центрах, передусім

¹ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011 С. 202.

² Мазур Л. Н. Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX – XX вв.). Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2012. С.36.

³ Сенявский. А. С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. М.: Наука, 2003. С.65-66.

Надніпрянської України, значної частини вихідців із сільської місцевості свідчило про поступове посилення модернізаційного потенціалу міст (у першу чергу за рахунок селян-мігрантів). Саме завдяки їм посилювалися урбанізаційні процеси, а міська економіка набувала індустріальних рис.

Економічні аспекти індустріальної модернізації та урбанізаційні процеси стали важливим джерелом демографічних змін, зокрема, посиленню урбанізації сприяли міграційні процеси, які особливо яскраво простежуються на прикладі Південного регіону Російської імперії, який став безумовним лідером міграційного потенціалу. Інші регіони країни відзначалися низькою мобільністю населення.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні України досить чітко простежувалися такі ключові ознаки урбанізації, як збільшення частки і концентрація міського населення. При цьому Південь суттєво випереджав інші українські регіони за рівнем урбанізації¹.

На думку В. Константиної, двома головними чинниками зростання міського населення регіону були природний приріст і міграція².

Оцінити належним чином масштаби і сутність соціальних змін, спричинених промисловим освоєнням Півдня, надзвичайно складно внаслідок недостатньої кількості статистичних даних на кінець XIX ст. про співвідношення міського і сільського населення. Єдине джерело, що заслуговує на довіру – матеріали першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Так, за результатами перепису 1897 р. корінні жителі міст Таврійської губернії становили 64% наявного населення³.

Але за традицією, що склалася, до числа міського під час перепису було зараховано багато сільських мешканців. Приміром, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища (71782 чол.), у Херсонській - 108 пригородів (104132 чол.). За підрахунками Я. Бойка та Н. Данилової, з 948,8 тис. новоприбулих у південний регіон у пореформний період 66,1% (627,3 тис.) поповнили ряди сільського і лише 33,9% – міського населення (321,5 тис.). Чимало робітників, навіть тих, що працювали на підприємствах воєнного відомства, володіли земельними наділами, що дає підставу

---

¹ Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 406.

² Там само. С. 484.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. СПб, 1904. -С.42-43), Херсонської – 53% (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.47. Херсонская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. СПб, 1904.- С.36-38), Катеринославської 48% (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.13. Екатеринославская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. СПб, 1904. С.38-39).

фахівцям говорити про дивовижний гібрид сільської і міської культур навіть стосовно початку ХХ ст.¹

З огляду на цей незаперечний факт, багатьом російським містам слід ще було привести у відповідність свою містоутворюючу базу до нових умов, розширити її та урізноманітнити, розвинути ринкову інфраструктуру, поліпшити якість міського середовища, підняти рівень життя своїх мешканців та зробити їх справжніми городянами.

Ряд важливих заходів у цьому напрямі було реалізовано. Так, на території Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. відбувся сплеск розвитку міського благоустрою – 90-і рр. (для Одеси – 70-і рр.) це період, коли великі міста впорядковують водогін і каналізацію, вулиці вкривають бруківкою, центр міст забудовується кам'яними будинками: готелями, адміністративними, навчальними і культурними закладами, банками, лікарнями. Особливо вражаючою була розбудова Києва – якщо врахувати, що у 30-і рр. університет довелося будувати ледь не на порожньому місті серед старих руїн, а Хрещатик тоді зводився вздовж лісового яру, у якому полюбили полювати. Розвивається міський транспорт: перший трамвай Наддніпрянщини проїхав Києвом у 1892 р., другий – Катеринославою – 1897 р. (для порівняння, у Львові цей вид транспорту з'явився у 1894 р.).

Значні зміни в обігові інформації спричинило запровадження телеграфу (важливою рисою якого стало раніше неможливе відокремлення інформації від її носія) і телефону (із поширенням використання якого з'являються застороги батькам молодих панянок, щодо того, що молодь за допомогою телефону здобула винятково загрозливу для батьківського авторитету можливість – розмовляти з чоловіками, з якими їхні батьки навіть не були знайомі).

Міста, попри всі наявні складності, пов'язані з перенаселенням, вдосконалюють санітарно-медичне обслуговування мешканців – так, на 1900р. в Одесі число лікарняних ліжок складало близько 2 тисяч (найкращий показник на території майбутньої України). Для дітей, покинутих батьками, калік та немічних кращі шанси на порятунок склалися в містах, у яких у другій половині ХІХ ст. з'являються численні добротні заклади.

На початку ХХ ст., за загальними підрахунками, у Російській імперії кожне третє місто мало театр, кожне друге – клуб, кожне десяте – музей, 60% міст мали друкарні, 49% – бібліотеки, у 4,5% міст мешканці могли користуватися трамваєм, у 2,6% – телеграфом і телефоном².

¹ Бойко Я. В., Данилова Н. О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1992. №9. С. 58-59.

² Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ століть в світлі модернізаційної теорії. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (30. 01. 2021)

Та попри очевидний прогрес, найновішими досягненнями могла користуватися незначна частина городян – заможних і тих, що мешкали в центрі міста. Основна ж частина міського населення, особливо у невеличких і середніх містах, на початок ХХ ст. мала той самий рівень комфорту, що і у ХІХ ст.

У цілому аналіз регіональної системи розселення в останній третині ХVІІІ– кінці ХІХ ст. дозволяє проілюструвати особливості початкового етапу урбанізації. У Російській імперії він був пов'язаний з промисловим розвитком та губернською реформою Катерини ІІ, яка офіційно визначила склад міст і відповідно заклала основи міського розселення, створивши необхідні стартові умов для розвитку урбанізації.

Загалом, кінець ХVІІІ століття (1775 – 1795 рр.) став дуже важливим для розуміння специфіки російської урбанізації періодом, коли відбулося офіційне розмежування міста і села з визначенням критеріїв статусу поселення, надання нових функцій містам – не тільки адміністративних, але й культурних, інформаційних та ін. У цей час були закладені основи сучасної мережі міських поселень, сформовані механізми і традиції містоутворення і міського жия, відмінні від сільських.

До другої половини ХІХ ст. спостерігалось стрімке оновлення складу і мережі російських міст. Однак, новостворені міські населені пункти так і не встигли стати справжніми містами ні за характером економічного розвитку, ні, тим більше, за якістю міського середовища). Багатьом з них у майбутньому ще доведеться привести свою містоутворюючу базу у відповідність до нових умов, розширити її і зробити більш різноманітною: розвинути ринкову інфраструктуру, ширше використовувати своє економіко-географічне становище, покращити міське середовище, підняти рівень життя своїх жителів і зробити їх справжніми городянами.

Щодо динаміки урбанізації в Російській імперії, то вона характеризувалася негативними показниками: запізнілий початок порівняно з країнами Західної Європи та Північної Америки, повільні темпи та інша специфіка містоутворення. Так, зокрема, якщо у Західній Європі міста виростали з економічних інтересів, то в Росії – з інтересів імперії, яка розширялася. Оскільки вибір міських територій був заснований на формальних принципах, не бралися до уваги реальні перспективи та економічний потенціал створюваних міст, а враховувалися лише їх відповідність критеріям адміністративного центру. Як наслідок – спостерігалася величезна нерівномірність у розподілі міських поселень.

Історичний досвід свідчив про те, що в умовах промислової революції відбулася чітка диференціація міст на «справжні» та «уявні». Обабіч магістрального напрямку урбанізації опинилася велика частина повітових міст. І, навпаки, ті поселення (заводські селища), які в умовах індустріалізації об'єктивно включилися у цей процес, не могли у повній мірі реалізувати свої можливості, оскільки були позбавлені міського статусу.

Таким чином, головною особливістю першого етапу російської урбанізації, яка кардинально відрізнялася від логіки західно-європейського урбанізаційного процесу, було те, що у формуванні та розвитку міської мережі значну роль відігравала держава з її регулюючим впливом, і це суттєво позначилося на функціях міст.

Урбанізаційні процеси в Російській імперії у цей період мали незакончений, односторонній характер, що було наслідком формування урбанізації як побічного продукту індустріалізації, зневажання потребами людей у місті, соціальній сфері. При цьому якість міського середовища була низькою. Незавершеність культурної модернізації призвела до створення проміжного типу особистості з багатьма архаїчними рисами традиційного суспільства, зокрема частково консервування рис сільського менталітету у нового міського населення.

Певні корективи, пов'язані зі зміною чисельності, соціальної структури міського населення, демографічних показників вніс лише початок промислового перевороту в 1830-х рр. та індустріалізація. Саме з її успіхами, які проявилися у зміні структури господарства у кінці XIX – на початку XX ст., була пов'язана і своєрідність перебігу російського урбанізаційного процесу. У цей період в російських містах концентрувалися фактори розвитку і створювалися передумови для трансформації та модернізації міського середовища, сприятиві для поглиблення відмінностей між містом і селом.

До позитивних результатів початкового етапу урбанізації слід віднести і формування великих міст (більше 100 тис. жителів) – багатофункціональних центрів, які мали великий потенціал розвитку та були здатні виступити у якості осередків економічного зростання. Позитивною стає і динаміка зростання населення міст Європейської Росії.

Важливим наслідком урбанізації стало формування нової системи соціокультурних відносин, відмінних від традиційних (общинних, станових) та орієнтованих на самостійну особистість – індивідуума, права й інтереси якого стають пріоритетними. У результаті змінювалися традиційні, суспільні, політичні, освітні культурні інститути, створювалися нові, побудовані на безстановому принципі, громадянських правах і свободах, і саме вони почали визначати характер, зміст міського середовища та міського способу життя.

Незважаючи на те, що до початку XX ст. країна значно відставала від провідних країн світу за всіма основними показниками урбанізації, що особливо наочно видно, порівнюючи їх з аналогічними показниками Західної Європи, російську урбанізацію слід сприймати як одну з ключових суспільних трансформацій XIX ст., яка призвела до принципових змін у структурі зайнятості, способі життя, характері соціальних зв'язків.

Загалом, початковий етап урбанізаційного процесу в Російській імперії став основою майбутнього процесу переходу від суспільства сільського до міського, який відбувся в нових історичних умовах у другій половині XX ст.

2.2. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО УПРАВЛІННЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 60 – 70-Х РР. ХІХ СТ.

Юрій НІКІТІН

доктор історичних наук, доцент,
ректор Сумського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
nikitin_63@ukr.net
orcid.org/0000-0002-5566-8943

***Анотація.** У публікації на основі широкого спектру архівних матеріалів досліджено процес формування, основні напрями діяльності та рівень ефективності органів селянського управління та самоврядування на теренах Київської та Чернігівської губернії у перші два десятиріччя після запровадження селянської реформи 1861 р. Встановлено, що створені органи селянського управління всіх рівнів у Київській та Чернігівській губерніях практично не виконували більшість передбачених функцій. Члени губернських по селянських справах присутствій головну увагу приділяли контролю за діями мирових селянських установ та селянських управлінь. Діяльність більшості селянських установ та посадових осіб викликала скарги. Хабарництво, некомпетентність, низький рівень освіти, затягування справ були характерними рисами новостворених установ. Діяльність сільських старост, волосних старшин і писарів викликала численні скарги з боку селян та негативні оцінки з боку адміністрації. Порушення з їх боку формували апатію і недовіру селян до органів селянського управління і питань самоврядування. У реальному житті новостворені органи селянського управління більше виконували поліцейські функції відстоюючи інтереси поміщиків та паразитуючих чиновників.*

***Ключові слова:** Київська, Чернігівська губернії, селянська реформа, губернські у селянських справах присутствія, селяни, мирові з їзди, волосні та сільські збори, писарі, старости.*

На початку ХХІ ст. українська держава переживає важливі зміни, які впливають на усі сфери життя сучасного українського суспільства. Серед реформ, які реалізує влада важливе місце займає реформа місцевого самоврядування. Передбачається, що її реалізація буде сприяти подальшій розбудові української державності. Законодавство передбачає, що в результаті реалізації реформи будуть створені ефективні органи місцевого самоврядування. В той же час актуальність дослідження зумовлюється тим, що успішна реалізація сформульованих урядом завдань значною

мірою залежить від вивчення історичного досвіду державотворчих процесів на українських землях. Зокрема, бурхливе обговорення в суспільстві викликали питання щодо змісту та шляхів реалізації децентралізації в наш час. Історичний досвід у вирішенні питання щодо створення ефективних органів місцевого самоврядування може дати неоціненну інформацію, яка допоможе більш якісному проведенню сучасних реформ.

Доленосність сучасних перетворень за своїм значенням нагадують «Великі реформи» 60–70 рр. XIX ст., які сприяли утвердженню ринкових відносин на теренах Російської імперії. Реалізація земельної реформи, як і місцевого самоврядування мали свої особливості в окремих українських губерніях. Використання маловідомих архівних джерел дозволить більш повно простежити хід і наслідки вищезгаданих реформ у різних регіонах, які мали свої історичні, економічні та культурні особливості свого розвитку.

Проблема селянського управління та самоврядування після реформи 1861 р., в тому числі й у межах України, загалом не нова. Її вивчення, як і вивчення історії селянства та самоврядних інституцій в цілому, пройшли у своїй еволюції складний і тривалий шлях розвитку. Зокрема, в науковій літературі вже висвітлювалися окремі аспекти теми. Так, в роботах О. Реєнта¹ аналізується стан наукової розробки основних процесів в аграрній сфері за часів селянської реформи. У праці В. Бондара² робиться спроба нових методологічних підходів у дослідженні селянства пореформеного періоду. Публікація Т. Шаравари³ присвячена аналізу історіографічних досліджень другої половини XIX ст. з питань соціально-економічних наслідків аграрних реформ. Чисельні публікації В. Шевченка⁴ присвячені наслідкам перетворень в аграрній сфері, особливості формування земельного ринку землі у другій половині XIX – на початку XX ст. Правовий аспект розбудови органів селянського управління висвітлюється

---

¹ Реєнт О. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст. (стан наукової розробки). *Український селянин*. 2001. Вип. 2.

² Бондар В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженні українського селянства пореформеного періоду. *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ, 2008.

³ Шаравара Т. О. Доряднянська історіографія соціально-економічних наслідків аграрних реформ другої половини XIX ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12.

⁴ Шевченка В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. 96 с. Його ж. Реформи 1860-1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 117–123.

у публікаціях А. Ващенко¹ та В. Головченка². І. Верховцева³ у цілій низці публікацій аналізувала проблему стану селянського самоврядування аналізуючи матеріали комісії М. Каханова, ревізії волосних правлінь В. Мещерським 1863 р., рівня ефективності волосних судів.

Переважаюча більшість робіт присвячена підготовці реформ, аналізу законодавчих ініціатив та актів, реалізації її окремих положень, стану селянського землеволодіння, наслідків реформи. Також дається детальна характеристика історичних джерел: звітів місцевих комісій, звітів місцевих адміністрацій, спогадів, журналів засідань земств тощо. Проте регіональний аспект діяльності органів селянського управління та самоврядування все ще залишається недостатньо дослідженим. Саме тому актуальним видається спроба аналізу створення та діяльності зазначених установ у Київській та Чернігівській губерніях, що мали свої історичні, економічні особливості розвитку.

Метою дослідження є на основі широкого кола джерел показати особливості утворення, коло питань, які вирішували на місцях органи селянського управління та самоврядування у перші два десятиріччя після реформи 1861 р. встановити рівень ефективності їх роботи та довіри з боку селян.

Питанням селянського управління на теренах Російської імперії опікувалися губернські у селянських справах присутствія, які були створені у 1876 р. До складу цього органу, як правило, входили: губернатор, предводитель дворянства, управитель державного майна, прокурор і два представники уряду. Особливістю Київської губернії було те, що в ній були відсутні губернські дворянські збори, що зменшувало кількість виборних від дворянства на дві особи.

Передбачалося, що дана установа повинна була вирішувати два питання: земельний устрій селян; розглядати скарги на мирових посередників і

---

¹ Ващенко А. В. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект). *Український селянин*. 2001. Вип. 2.

² Головченко В. В. Сільське самоврядування на Україні (1869 – 1916 рр.). *Право України*. 1992. № 3. С. 36.

³ Верховцева І. Г. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць*. К. : ВІР УАН, 2013. Вип. 72 (№ 5). С. 65–69; Її ж. Становлення селянського самоврядування в Росії (за матеріалами ревізії волосних правлінь у 1863 р. В. П. Мещерським). *Інтелекція і влада* : зб. наук. праць. Серія: Історія. Одеса : Астропринт, 2013. Вип. 29. С. 109–118; Її ж. «Волосні суди у нас усюди не вдалися»: селянське правосуддя в Росії пореформеної доби. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. праць. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 7. С. 256–259. Її ж. Проблеми селянського самоврядування в Росії у матеріалах комісії 1881-1885 рр. під головуванням М. С. Каханова: земці проти бюрократії. *Науковий вісник Чернівецького університету: 25 збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці : Чернівецький університет, 2014. Вип. 702–703. С. 123–128.

повітові мирові з'їзди, коли останні перевищували свої повноваження. Присутствія в цих питаннях мали різні повноваження. Присутствіє мало ревізійні права при розгляді земельного становища селян, а в справах про порушення посередниками та з'їздами своїх повноважень воно виступало касацийним органом.

Спираючись на указ від 30 червня 1863 р. члени Київського присутствія вважали, що питання земельного устрою селян краю практично вирішеним (останні отримали для викупу землі). У 1881 р. на розгляді присутствія перебувало 2 справи про остаточне затвердження викупних договорів, затвердження 8 люстраційних актів, 12 рішень про видачу викупних позик і 85 актів знаходилися на перевірці, 20 викупних актів (їх виконання), відбулася перевірка угод між поміщиками та селянами про розверстання угідь (від 1 до 7 на рік)¹.

Таким чином, місцева адміністрація визначила для себе головне коло питань, якими головним чином переймалося. Це були питання контролю за правильністю дій мирових селянських установ і селянських управлінь. Не залишалася поза увагою і політична складова. Чиновники уважно «опікувалися» питанням запобігання поширення впливу поляків у селянському середовищі краю. Саме тому незаконні дії сільських і волосних посадових осіб щодо селян та їх безкарність особливо турбували губернське присутствіє. Така увага не була безпідставною, бо діяльність більшості селянських установ та посадових осіб викликала постійні скарги на затягування справ, хабарництво або зловживання. Так, під час ревізії 1881 р. губернського у селянських справах присутствія з'ясувалося, що чиновник Гришков за 1879-1880 рр. з 489 справ не розглянув 415. Частими були випадки, коли справи не розглядалися по 5-7 років. Присутствіє часто приймало рішення, базуючись на неповних фактах, тобто справи розглядалися поверхово. Лише у 1880 р. кількість скарг і заяв відносно селянського землеволодіння та устрою в губернії складала 309. З них 277 були подані селянами та громадами. Крім цього, додатково зафіксовані скарги по повітах: Канівський – 52 скарги, Київський – 44, Звенигородський – 40, Черкаський – 36, Чигиринський – 26, Бердичівський – 19, Радомисльський – 25, Васильківський – 21, Уманський – 14, Липовецький – 8, Таршанський – 7, Сквирський – 6². Наведені факти суперечили позиції місцевої адміністрації про вирішення проблеми землеустрою селян у губернії.

Адміністрація вважала, що недоліки в роботі губернського присутствія була обумовлена переваженістю його членів, які брали участь у вирішенні багатьох сторонніх справ (селянське страхування, військовий набір, побут духівництва та інше). В той же час, присутствіє розглядало

¹ Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі – РНБ). Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 41.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 754. Арк. 7–9.

скарги лише при порушенні існуючого законодавства, що посилювало фактичну безконтрольність сільських і волосних посадових осіб. Одним із варіантів боротьби з порушеннями місцева адміністрація вбачала у щорічних перевірках волостей та звільненні членів губернського присутствія від участі в засіданнях, які не мали відношення до селянських справ, а також надати присутствію владу над посередниками та мировими з'їздами. Це дозволило б розглядати справи по скаргам на неправильні дії посадових осіб сільського і волосного управління та мирових посередників по суті. На цих планах поставили хрест укази від 4 лютого 1872 р. 30 травня 1878 р. відповідно до яких кількість мирових з'їздів у Київській губернії була зменшена до 6. Тобто, на кожні два повіти проводився один з'їзд. Подібне скорочення не сприяло покращенню селянського управління.

До компетенції мирових з'їздів відносилися такі питання: земельні відносини між селянами та поміщиками; скарги на рішення волосних судів; скарги на волосні сходи і волосних посадових осіб, а також на незакінчені постанови мирових посередників. З'їзди не мали однакової влади по закону при розгляді цих питань. Питання по суті розглядалися щодо земельних справ та скарг на посадових осіб. Питання ж оскарження рішень волосних судів розглядалися у касаційному порядку. На ефективність діяльності з'їздів впливали значні території повітів та не завжди обґрунтований документообіг, який засвідчував часто імітацію роботи, а не саму роботу. Так, у 1880 р. 6 з'їздів Київської губернії отримали 15045 паперів, а відправили 12898¹.

Також у губернії часто порушувався порядок колегіального вирішення справ, який передбачався законом у діяльності з'їздів. У 1880 р. з 15045 отриманих з'їздами губернії справ колегіально було вирішено 3281. Часто голова з'їзду паралельно очолював місцеве дворянство, а вирішення окремих справ доручав секретарям. Останні практично завжди виносили рішення на свій розсуд, спираючись на неперевірені дані, які надавали мирові посередники. Особливо часто щодо питань селянського землеволодіння при вирішенні яких мирові посередники самоусувалися від вирішення селянських проблем².

Подібна ситуація спостерігалася при розгляді справ про різноманітні порушення сільськими та волосними посадовими особами. Розгляд скарг на них по суті, як правило, затягувався, а порушники уникали судових покарань, отримуючи лише адміністративні стягнення. Особливо часто «гальмувалися» справи про розтрати та підробки документів з боку чиновників. Наприклад, таким чином розглядалися всі практично подібні справи в Умансько-Звенигородському з'їзді. Посередники під час розслідування головним чином спиралися на письмові повідомлення волосних старшин, що засвідчувало поблажливе ставлення до порушників. На практиці мирові з'їзди фактично

---

¹ РНБ. Ф. 600. Спр. 731. Арк. 4–5.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 774. Арк. 1–5.

не приймали реальних заходів щодо покращення роботи посередників, задовольняючись поверховими розслідуваннями, що вело до нових зловживань.

У Київській губернії фіксувалися й інші порушення інтересів селян при розгляді їх з'їздами. Так, справи часто не розглядалися у присутності зацікавлених сторін на засіданнях, на які вони надійшли. Ці та інші порушення та поверхове розслідування справ ще більше сприяли формуванню недовіри селян до мирових з'їздів та посередників, що фактично не каралися за свої порушення. У пошуках справедливості селяни скаржилися на неправильні рішення прокурору, судовим слідчим, поліції, які за законом не мали права втручатися у справи, що були в компетенції мирових селянських установ. Однак в реальному житті селяни часто ходили по колу, намагаючись добитися правди по декілька років, поступово втрачаючи довіру до офіційних установ.

Додатковими факторами, що впливали на ефективність волосних судів були: незадовільний контроль за їх діяльністю з боку мирових з'їздів, а також низький освітній і рівень волосних посадовців. Так більшість волосних судів очолювали неписьменні особи, які фактично передавали вирішення справ до рук волосних старшин або писарів. Отже це і були головні «дійові особи», які контролювали хід справ у судах, приймаючи рішення на свій розсуд. В окремих найбільш резонансних справах мирові з'їзди іноді виходили за рамки своїх справ і втручались у справи волосних судів, але навіть ці приклади не могли змінити загальної незадовільної ситуації в роботі волосних селянських установ.

Під час сенаторської ревізії 1880–1881 рр. ревізори дійшли висновку щодо причин незадовільної роботи мирових з'їздів: 1) поєднання обов'язків голови з'їзду з керівництвом місцевим дворянством та іншими справами, що вело до посилення влади чиновництва при вирішенні проблем; 2) до складу з'їздів входили, крім голови, лише посередники, які фактично самі себе перевіряли, що також зменшувало ефективність роботи з'їздів; 3) недостатня кількість з'їздів (один на два повіти)¹.

У зв'язку з цим пропонувалося ліквідувати поєднання обов'язків голови з'їзду і місцевого дворянства, звільнити посередників від участі в засіданнях з'їздів, що вони займалися справами передбаченими чинним законодавством. Замість посередників до роботи з'їздів пропонувалося залучали почесних мирових суддів, місцевого товариша прокурора, представників повітової поліції. А також ввести правило, щоб засідання кожного з'їзду проводилось не менше одного разу на місяць і завжди в присутності зацікавлених сторін та свідків. Дані пропозиції носили достатньо прогресивний характер. Але дані пропозиції не були підтримані центральною владою. Можливо через

---

¹ Половцов А. А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. СПб., 1882. С. 61.

події 1 березня 1881 р.

Відповідно до закону від 25 травня 1871 р. у Київській губернії були введені виборні посади мирових посередників. За кожним посередником по закону була закріплена територія з населенням у 30000 селянських душ. Передбачалося, що до їх компетенції будуть відноситися питання земельного устрою селян та їх взаємовідносин з поміщиками. Посередники розглядали скарги на волосні збори і волосних посадових осіб. Крім цього, вони вирішували справи про potravу, оренду землі, скарги сторонніх осіб на селянські громади, затверджували волосних старшин і приймали рішення про покарання сільських та волосних посадових осіб.

Польське повстання 1863–1864 рр., а також запровадження обов'язкового викупу селянських ділянок та мирових селянських установ вплинули на становище і завдання мирових посередників. Місцева адміністрація вважала питання землеустрою селян практично завершеним і тому припинила обрання останніх, а тих, що були, звільняли на власний розсуд. До звільнених потрапляли і недостатньо благонадійні з точки зору місцевого керівництва. Кількість посередників була зменшена до 24. Таким чином, 9 з 24 посередників мали більш за норму територіальні ділянки, за які вони несли відповідальність. Свою увагу в нових умовах посередники зосереджували на питаннях скарг відносно сільських і волосних посадових осіб, а також за відсутності земств займалися страхуванням сільських будівель, хлібними запасами, розкладкою земських зборів, платежів з польських поміщиків, побутом духівництва, платежами для судових установ та військових наборів. Отже, мировий посередник ставав однією з ключових фігур, що відповідала за соціально-економічне життя довіреного йому регіону.

Укрупнення мирових ділянок та обов'язків негативно вплинуло на діяльність посередників, а практика з їх призначенням не покращило роботи. Мирові посередники замість захисту селянських інтересів самі допускали різноманітні порушення і поблажливо ставилися до зловживань з боку сільських та волосних посадових осіб. Найбільш поширеним порушенням було хабарництво навіть у дрібних справах. Наприклад, мировий посередник у Канівського повіту лише за хабар у 25 руб. дозволив продаж грачихи. У Васильківському ж повіті Білоцерківської волості посередник Цукерман у наказному порядку призначав волосного старшину, а не затверджував обраного¹.

Діяльність мирових посередників характеризувалася втручанням в селянське самоуправління, самовільною зміною волосних старшин, призначення без виборів сільських старост, поблажливим ставленням до своїх протеже в корисних цілях. Найбільш корумпованим питанням для

---

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 514. Оп. 1. Спр. 83, Арк. 4–5, 63–64.

мирових посередників був дозвіл на продаж алкоголю, безкоштовне використання земського транспорту, неправильна організація оренди земських коштів, рекомендація певних підрядчиків при посадці дерев коло доріг, використання сільських і волосних посадових осіб для найму селян у свої мастки¹. Зловживання посередників у більшості випадків не розслідувались або велись формально. Складність у боротьбі з порушеннями посилювалася завдяки байдужості до цього питання мирових з'їздів, а іноді й губернського присутствія. Мало того, що посередників рідко притягували до відповідальності за зловживання, але й піддавали своєрідним покаранням. Так, у звітах чиновників з 1879 по 1881 рр. згадуються лише два випадки (з 8), коли мирові посередники потрапили на судову лаву за зловживання. У всіх інших випадках вони були просто звільнені з посади, а іноді навіть за власним бажанням. У Київській губернії взагалі існувала своєрідна система покарань посередників: їх часто переводили з одного району в інший. Під час ревізії з 24 мирових посередників менше року на одному місці служило 10, а менше трьох років – 14. У всіх інших випадках вони були просто звільнені з посади, а іноді навіть за власним бажанням. У Київській губернії взагалі існувала своєрідна система покарань посередників: їх переводили з одного району в інший. У 1881 р. з 24 мирових посередників менше року на одному місці служило 10, а менше трьох років – 14². У такій ситуації важко було очікувати високий рівень ефективності як покарання, так і роботи від таких посередників. Такі заходи ставили під сумнів довіру місцевого населення до принциповості місцевої адміністрації.

Під час сенаторської ревізії 1880–1881 рр. з'ясувалося, що недоліки в роботі мирових посередників були практично однакові по всій Київській губернії. Ділові папери не оформлялися належним чином, не приймалися мотивовані рішення. Справи про зловживання сільських та волосних посадових осіб розглядалися за місцем проживання посередників, а не на місці порушення. При розслідуваннях не залучалися зацікавлені сторони, а лише старшини, старости і писарі. Іноді ж розслідування проводили самі волосні старшини. Безконтрольне надходження і витрати грошей посередниками також полегшувало розтрата й ускладнювало їх виявлення. Безкарність чиновників вела лише до збільшення порушень і відсутності реальної роботи з їх боку.

Причини незадовільної роботи мирових посередників полягали в недостатньому контролі з боку мирових з'їздів, членами яких вони були. Недостатнім був і контроль з боку губернського присутствія, яке могло втручатись у справи лише у випадку скарги однієї з зацікавлених сторін, відсутня чітка система покарань для сільських та волосних посадових осіб, що контролювалися посередниками. Безкарність посередників і певна

---

¹ РНБ. Ф. 600. Спр. 1464. Арк. 127–128.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 314. Арк. 16–17.

кругова порука чиновників різних рівнів також була причиною незадовільної роботи.

Серед пропозицій щодо покращення ситуації в губернії найбільшої уваги заслуговують уваги такі пропозиції: необхідність усунення посередників від участі в діяльності з'їздів, надати з'їздам і губернському присутствію ревізійне право на діяльність мирових посередників; залишити за посередниками право лише в мотивованих випадках накладати штраф і заарештовувати сільських та волосних посадових осіб; ліквідувати право посередників знімати з посад сільських старост і тимчасово вилучати від них волосних старшин, надавши це право виключно: в першому випадку – з'їзду, а в другому – губернському присутствію; заборонити переведення посередників з однієї ділянки без їх згоди. Дані пропозиції яскраво ілюструють половинчастий підхід місцевих чиновників у баченні щодо вирішення згаданих проблем.

Селянська реформа 1861 р. передбачала створення сільських та волосних селянських установ. Законодавством передбачалося надати селянам самоуправління в господарських і громадських справах. Сільські і волосні збори отримали право вирішувати різні питання селянського життя: обрання посадових осіб, призначення та розподіл платежів. Законодавство передбачало участь всіх домовласників у сільських зборах, а у волосних – по одному обраному від кожних 10 домовласників. Сільські старости та волосні старшини були представниками селянської влади і мали право скликати збори, виносити на розгляд або обговорення питання, а також виконувати прийняті рішення. Влада старшини мала певні обмеження, вони повинні були радитися з волосним правлінням. Селяни мали право судитися своїм волосним судом, керуючись своїми місцевими звичаями не лише в громадських, а і в незначних кримінальних справах. Рішення селянських судів вважались остаточним і не підлягало оскарженню. Оскаржити ці рішення можна було лише в разі судових порушень.

В реальному житті у Київській губернії за перші 20 років після реформи 1861 р. надане селянським громадам самоуправління було слабо розвинуте. Замість нього процвітало свавілля старост, старшин і волосних писарів або безпосереднім їх начальством – мировими посередниками. Мирові посередники часто порушувалося право зборів у обранні своїх посадових осіб. Користуючись правом усунення від посад непридатних старост і старшин, посередники на свій розсуд призначали на їх місця інших осіб, хоча це право належало селянським зборам. Таким чином посередники намагалися отримати «кишенькових» старост і старшин, які б покривали протиправні дії. Такі реалії призводили до ситуації, коли у селян формувалася стійка недовіра і апатія до формування органів селянського самоуправління і їх діяльності. Низький же рівень освіти у загальній масі селянства давав можливість чиновникам або зацікавленим особам приймати на зборах вигідні для себе рішення, які часто не співпадали з інтересами селян.

Порушення чинного законодавства були характерні і для волосних зборів у губернії. Часто у волостях рішення зборів записувалися волосними писарями задалегідь, до самих зборів. Ці рішення писалися без участі відповідної кількості селян, а за всіх присутніх і відсутніх підписувалася одна особа. Іноді присутніми на зборах записували навіть померлих. Рішення зборів не затверджували у волосних правліннях. Користуючись зменшенням значення волосних зборів, сільські посадові особи проводили вигідні для себе рішення. Особливо це стосувалося встановлення мирських платежів, які лягали важким тягарем на плечі селян. Саме в такій ситуації ставали можливими статті витрат на частування горілкою, м'ясом та іншим у свята, або частування «понятих» при обліку посадових осіб. Частими були випадки завищеної платні волосним писарям, винайм кухарів і служників різним чиновникам. Отже, місцеві посадові особи більше піклувалися своїми потребами, ніж громадськими.

Чинне законодавство перетворило сільських старост, волосних старшин та писарів на офіційних осіб з необмеженою владою в справах господарського управління селян. В той же час факти свідчать, що часто це були не найкращі представники селянських громад. Так, за даними 1880 р. з 163 старшин 43 особи були неписьменними. Основна ж маса представників в переважній більшості вміла лише ставити підпис. Цей факт ілюструє загальний рівень освіченості селянства і його представників у новостворених структурах, а також розуміння актуальних потреб селянства своєї громади. Законодавство передбачало, що посаду волосного писаря повинні були обіймати саме селяни (за рідким винятком). Але в реальному житті ситуація була іншою. В губернії у досліджуваний період з 195 волосних писарів 99 не належали до селян¹. Робота писарів також постійно піддавалась критиці за порушення і різноманітні зловживання, за які вони досить часто опинялися на лаві підсудних. Із 1878 по 1880 рр. в Київській губернії було зареєстровано 36 таких випадків. І все це відбувалося при поблажливому ставленні до волосних писарів з боку губернських і повітових посадовців. Крім цього, було зафіксовано 143 випадки звільнення писарів з посади і 56 фактів переведення з однієї волості в іншу, щоб уникнути судових переслідувань². Зростання ролі писарів була пов'язана з тим, що переважна більшість волосних старшин і сільських старост були неписьменними. Це і призводило до ситуації, коли останні потрапляли у залежність від писарів.

У звітах місцевої адміністрації відмічалися багаточисельні випадки зловживань з боку волосних старшин та сільських старост (розтрати та інше). Через які вони потрапляли на лаву підсудних. Так, у Канівському повіті в с. Медвин волосний старшина побив селянина (50 ударів), а сільський староста розтратив 116 руб. з громадських грошей. Селяни Боярської волості

¹ РНБ. Ф. 600. Спр. 315. Арк. 65.

² Половцов А. А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. СПб., 1882. С. 66.

Звенигородського повіту скаржилися, що волосний старшина витратив 6 тисяч громадських коштів на будівництво волосного правління, а в дійсності на ці потреби було використано 1 тисячу. Протягом 6 років на цю скаргу не реагували мировий з'їзд і посередник, і селяни зробили висновок, що чиновники поділили між собою їх кошти. Селянка Меншикова з с. Лісовичі скаржилася, що у неї почалися дострокові пологи після побоїв соцького¹.

Зловживання з боку волосних старшин і сільських старост носили масовий характер, на що вказують дані місцевої адміністрації. Лише за період 1878–1880 рр. в губернії під суд було віддано 46 старшин та 35 сільських старост, 65 волосних старшин і 405 сільських старост звільнено з посад. Звертає на себе увагу той факт, що серед покараних відсутні волосні писарі. Це засвідчує, що вони, беручи участь у зловживаннях, уникали відповідальності будучи більш освіченими у справах ховаючись за «спинами» сільських старост. Частинами були випадки, коли неписьменні сільські старости мали спеціальні штемпелі, які використовували замість підписів. Ці штемпелі писарі використовували без відома старост для винесення рішень. Так робив і сільський староста Козинецький з Гостомельської волості Київського повіту. За нього та всіх селян все записував і підписував писар².

Такий стан речей пояснює випадки, коли резолюції складалися заднім числом, а фальсифікація рішень були не рідким явищем у губернії. Усі порушення з боку старшин та старост були пов'язані з бажанням отримати незаконним шляхом матеріальні блага. Серед порушень, які були зафіксовані місцевою адміністрацією слід назвати: роздавання за хабар вільних селянських земель; утримання волосної пошти за рахунок селян; призначення собі додаткового утримання; передачу в оренду волосних пошт за високу ціну і продаж запасів хліба за низькими цінами стороннім особам; складання неправильних рішень, що дозволяли стороннім особам торгувати горілкою на селянських землях, всупереч бажанню селян; спеціальне заплутування справ і документації; самовільні витрати мирських коштів без рішення зборів; хабарництво та інше. Так, у 1881 р. селяни с. Винагадово Звенигородського повіту скаржилися на волосного старшину, який за хабар дозволив продаж горілки і розтратив громадські гроші на суму 366 руб.³ Але найбільш поширеними правопорушеннями серед старшин та старост були розтрати. Губернське присутствіє тільки за 1878–1880 рр. зафіксувало 109 таких випадків на суму 23144 руб. Наведені факти засвідчують безконтрольність, яку відчували старости і старшини на місцях. При цьому потрібно розуміти, що це лише офіційна статистика, а в реальному житті таких випадків у рази було більше.

Додатковим фактором, який формував у сільських старост, волосних

¹ ЦДАУК. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 15983. Арк. 1–5.

² Державний архів Київської області. Ф. 463. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 159.

³ РНБ. Ф. 600. Спр. 315. Арк. 96–98.

старшин і писарів почуття всевладдя над селянами був пов'язаний з певними поліцейськими функціями, які вони мали. Чинне законодавство покладало на них обов'язки нагляду за благоустроєм та впорядкуванню сіл, а також запобігання і припинення злочинів. Також вони мали право накладати на підлеглих адміністративні стягнення за незначні порушення. Користуючись цими правами останні користувалися ними невмотивовано, заарештовуючи безвинних та здійснюючи насильство. Зі свого боку селяни дивлячись на безкарність старшин, старост і писарів на фоні зневіри у силу закону щодо вищезгаданих посадовців обирали шлях самосуду. Так, в Обухівській і Билівській волостях селяни самі заарештували та продали майно збірника податків, який розтратив громадські кошти. Крім цього, на зборах вони звільнили з посади старшину без суду та начальства¹.

Значними порушеннями характеризувалася діяльність волосних судів. Роль яка була передбачена законодавством у реальному житті нівелювалася через ряд причин. Більшість селян, що виконували обов'язки суддів, були неписьменні. Тому суди та їх рішення фактично перебували під впливом волосних писарів і старшин, які були присутні на засіданнях і втручались у них. У такій ситуації волосні суди не виступали захисниками інтересів селянства. Такий стан речей підтверджують дані таблиці.

Таблиця 1.
Кількість протестів на рішення волосних суддів у Київській губернії²

Повіти	Скарги на рішення волосних суддів			Скільки з них визнано справедливими		
	1878	1879	1880	1878	1879	1880
Київський Радомишльський	175	474	540	59	202	238
Васильківський Канівський	544	610	835	165	191	273
Бердичівський Липовецький	149	158	325	33	42	75
Черкаський Чигиринський	337	435	1056	122	117	342
Уманський Звенигородський	375	526	752	138	174	232
Таращанський Сквирський	95	499	357	27	54	192
Всього	1675	2701	3865	544	780	1352

¹ Половцов А. А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. СПб., 1882. С. 71.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 739. Арк. 1.

Матеріали звітів місцевої адміністрації ілюструють рівень недовіри до діяльності та рішень волосних судів щодо селянських справ. Аналіз справ вказує на активне втручання в них волосних писарів, бо важко собі уявити обізнаність селян, які б посилалися в документації на статті законів або використовували «специфічну термінологію» («казусне слово», «результат» та інші). Не поодинокими були факти прийняття різних рішень по однотипним справам, відміна попередніх рішень, присудження завищених сум та інше. Авторитет судів додатково підірвала практика негайного виконання рішення останніх, коли селяни або не встигали або не знали права на апеляцію. Або, навпаки, постанови судів не виконувалися роками.

Некваліфікований склад судів зумовлював і часті порушення. При розгляді однотипних порушень часто приймалися різні рішення, а в кримінальних справах порушники сплачували грошові штрафи, а не каралися за свої дії. При таких умовах суд легко ставав зручним знаряддям старшин і писарів для досягнення ними своїх протизаконних цілей. Наприклад, писар Мисаков у Бистрицькій волості роздавав селянам у борг гроші, які потім стягував у своєму волосному суді по задалегідь підготовленим бланкам для мирових угод¹. Все це засвідчувало, що суди були складовою частиною бюрократичного апарату і не захищали інтереси селянства.

Наведені факти вказують на незадовільний стан селянського управління і судочинства в Київській губернії на початку 80-х років XIX ст. Головні причини такого стану речей були пов'язані з неосвіченістю селян, приниженням значення сільських і волосних зборів, посиленням влади сільських та волосних посадових осіб, які більше цікавилися своїм матеріальним становищем, а не інтересами селянства, а також у недостатній увазі губерньської та повітової адміністрації до даного питання.

У Чернігівській губернії, як і у Київській, існували аналогічні органи, що займалися селянськими питаннями за винятком земств. Губерньське у селянських справах присутствіє відіграла головну роль серед всіх інших органів. У присутствії були також спеціально делеговані представники від губерньських дворянських зборів.

На теренах Чернігівської губернії губерньське у селянських справах присутствіє займалося тими ж питаннями, що і в інших губерніях. Найбільше уваги губерньські установи приділяли порушенням законів з боку посадових осіб різних рівнів та врегулюванню земельних відносин між поміщиками і селянами. У 1881 р. місцева адміністрація вважала, що апарат губерньського присутствія був не чисельним і вважала його роботу оперативною та задовільною. Скарги на недоліки і відповідальність за них перекладалися на повітові у селянських справах присутствія.

---

¹ Половцов А. А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. СПб., 1882. С. 71.

Численні скарги та звіти чиновників свідчать, що в повітах бюрократична тяганина процвітала (вирішення справ затягувалося інколи до 15 років). Частими також були випадки зловживань, упереджені рішення судів та хабарництво. Усі справи, що розглядалися у повітах, розподілялися на 3 категорії: 1) суперечки між селянами і поміщиками за землю; 2) злочини волосних і сільських установ, звільнення їх зі служби; 3) скарги селян на рішення волосних судів¹.

Під час сенаторської ревізії 1880–1881 рр. перевіряючи звертали увагу на той факт, що переважну більшість справ у повітах складали скарги селян, але саме їм приділялося найменше уваги. Як правило зазначені справи потрапляли на розгляд для вирішення рішень до секретарів або повітових голів в разі особистої зацікавленості чи бажанні.

Вищезгадані недоліки в роботі повітових присутствій були пов'язані з пасивністю чиновників, які мало переймалися нагальними проблемами селян, а також значним колом питань, що відносилися до їх компетентності. З іншого боку діюче законодавство мало багато лакун, які часто гарантували безкарність за формальний підхід і бюрократизм при розгляді скарг. Це сприяло різноманітним зловживанням і становій солідарності між чиновниками та місцевими поміщиками. Зазначені недоліки особливо розквітали на фоні незавершеного межування в губернії.

Наступними за важливістю після губернського та повітових присутствій структурами у селянському житті були мирові установи. Чернігівщина була поділена відповідно до кількості повітів на 15 судових мирових округів і 58 ділянок. Більша частина округів (11) ділилася на 4 мирових ділянки. Суразький, Новозибківський і Остерський округи мали по 3 ділянки і лише Чернігівський округ – 5. Територія і кількість населення не завжди впливали на кількість округів².

Законодавство, визначивши коло питань, якими опікувалися мирові установи, потребувало значної кількості кваліфікованих кадрів, за відсутності яких у переважній більшості в губернії займали місце поміщики, землі яких як правило були розташовані на займаних судових ділянках. Але рівень освіти навіть таким чином сформованого штату суддів за рівнем освіти викликав багато сумнівів і нарікань. Так, з 56 суддів вищу освіту отримали лише 26, середню – 19, а 7 – взагалі нижчу (про 4 в губернських звітах не було інформації). Подібна ситуація була і серед почесних мирових суддів. Із 147 вищі навчальні заклади закінчили 64, середні – 45, нижчі – 30 (про інших в губернських установах даних не було)³. Не дивно, що інші посадовці, які працювали у мирових установах за рівнем підготовки викликали ще більший шквал критики і невдоволення станом ведення діловодства, відсутності

¹ РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 67

² Половцов А. А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. СПб., 1882. С. 73.

³ РНБ. Ф. 600. Спр. 1507. Арк. 10–13.

досвіду та юридичної підготовки. Це в свою чергу безпосередньо відсутності досвіду та юридичної підготовки. Миріві з'їзди, як правило, відбувалися раз на місяць, але в окремих повітах цей термін порушувався (4 рази за 3 роки). У Чернігівській та Київській губерніях в офіційних установах різного рівня, що займалися селянськими справами характерним явищем було порушення принципів колегіальності, рішення приймалися одноосібно (часто секретарями).

Згідно з положенням від 1 січня 1864 р. в Чернігівській губернії були створені губернські та повітові земські установи, очолювали які відповідні керівники місцевого дворянства. Губернські і повітові земські збори здійснювали розпорядчу владу і загальний нагляд за реалізацією земських справ, а також визначали головні напрямки господарської діяльності, складали і затверджували кошториси, розподіляли платежі, розглядали скарги та інше. Губернські та повітові земські управи були виконавчими органами земських установ. Як правило, управа складалася з голови і двох членів, але загальну кількість можна було збільшити за рішенням зборів.

Не маючи згідно з законодавством примусової влади земські установи не мали і тому вони в разі необхідності зверталися до місцевої виконавчої поліції. До обов'язку губернських земських установ відносилися справи, що стосувалися в цілому губернії або декількох повітів (ст. 2 положення). Компетенція повітових установ обмежувалася відповідною територією (ст. 63). Вони також брали участь у формуванні нижчої ланки системи судів в імперії, обираючи мирових суддів. Список кандидатів мирових суддів складався повітовим предводителем дворянства (ст. 26) і затверджувався губернатором (ст. 29). Повітові земські збори знаходились у певній залежності від губернських. Для здійснення своїх завдань земські установи отримали права видавати обов'язкові для місцевого населення постанови, давати розпорядження і слідкувати за їх виконанням. Обов'язкові постанови видавалися земствами з 70-х рр. XIX ст. і тоді це право отримали губернські повітові земства¹.

Чинне законодавство передбачало певні критерії при формуванні земських установ. Так, у 1880 р. у 15 повітах від землевласників (крупних і дрібних) було 8494 виборців, а від міст – 1685. Відповідно, землевласники обирали 257 гласних, а міста – 111, тобто землевласники мали 1 представника від 33 осіб, а міста 1 на 15. Якщо ж до землевласників додати сільські громади, що мали 189 гласних, то разом з 257 становило 446. Таким чином, із загальної кількості гласних 1/5 припадала на долю міст, а 4/5 на повіт, тобто на сільські громади і землевласників. Однак, співвідношення цензу до представництва між містами та землевласниками і сільськими громадами було нерівноправним. У цьому ж році у 15 повітах від землевласників

---

¹ Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века. Л.: Наука, 1984. С. 50–51.

(крупних і дрібних) було 8494 виборців, а від міст – 1685. Відповідно, землевласники обирали 257 гласних, а міста – 111, тобто землевласники мали 1 представника від 33 осіб, а міста 1 на 15. Якщо ж до землевласників додати сільські громади, що мали 189 гласних, то разом з 257 це буде становити 446. Отже, із загальної кількості гласних 1/5 припадала на долю міст, а 4/5 на повіт, тобто на сільські громади і землевласників. Однак, співвідношення цензу до представництва між містами та землевласниками і сільськими громадами було нерівноправним. Наприклад, великі та дрібні землевласники у Суразькому повіті при платежах 9000 руб. повітового збору мали в земстві 22 представника, селянські громади, сплачуючи майже вдвічі більше, делегували 15 осіб, а міські платежі становили 9000 руб., що давало можливість обирати 7 гласних¹. Подібна ситуація була і в інших повітах губернії. Таким чином можна зробити висновок, що представництво оподаткованого населення в земствах не відповідало їх участі у платежах.

З 93 губернських земських гласних, обраних на 3 роки у 1880 р., – 65 були від землевласників, 9 від міст, 19 від сільських громад, (з них 3 були козаками, а всі інші (16) представляли сільських виборців і належали до дворян). Серед 93 гласних був лише 1 селянин, але як гласний від великих землевласників. Отже, селяни фактично не мали представництва в губернському земстві. Не кращим було представництво селян і в повітових земських зборах (у 1877 р. – 136, 1880 р. – 147). Дана ситуація мала своє офіційне пояснення: селяни доручали захист своїх інтересів більш досвідченим особам; відсутність чіткого розуміння важливості земств і сприйняття їх як нової повинності; особи, що не мали перспектив бути обраними від землевласників, користуючись підтримкою сільських посадових осіб і спираючись на своє офіційне становище, ставали представниками селян у земствах².

Матеріали чисельних звітів повітових чиновників засвідчують численні недоліки під час обрання гласних на з'їздах від сільських громад. Деякі предводителі дворянства в повітах пов'язували зловживання з об'єднанням окремих волостей на одному з'їзді. Частими були випадки, коли окремі кандидати пригосщали виборців алкоголем або продуктами. Саме тому з'явилася практика обирання «відомих з'їзду кандидатів» серед гласних. Для поліпшення процесу обрання кандидатів пропонувалося при можливості роздробити з'їзди виборців, щоб вони краще знали один одного. В результаті цих заходів адміністрація прагнула вирішити ще одну проблему, не участі виборців з віддалених повітів у з'їздах. Для боротьби з існуючими порушеннями та недоліками Чернігівський повітовий предводитель дворянства запропонував губернатору змінити систему виборів від громад, а замість неї ввести вибори по повітах. Губернське правління затвердило новий

---

¹ РНБ. Ф. 600. Спр. 1567. Арк. 1.

² Там же. Арк. 2–3.

проект і вибори 1880 р. проводилися по повітах. Нововведення мало свої позитивні наслідки. За результатами останніх виборів: з 13 гласних від сільських громад селяни отримали 11 місць з свого середовища (з них 2 старшин і жодного писаря, 1 великий та 1 дрібний землевласник)¹.

Однак, наведений приклад можна вважати більше виключенням, який не вплинув на покращення ставлення селянства до процесу формування та діяльності земств. Апатія селян мала своє пояснення: : неписьменність селян; вони розглядали земські установи як появу нового начальства і не хотіли витрачати на це час; у середньому по губернії земські платежі становили 1 руб. 25 коп. – 1 руб. 50 коп. з двору, а в разі участі селянина у сесії він витрачав приблизно 3 руб., не враховуючи витрат на дорогу і тижня робочого часу. Саме тому селянство Чернігівщини у земських зборах у 1880 р. було представлене: землевласниками, випадковими людьми, священниками, самими селянами та волосними старшинами, писарями і сільськими старостами.

За результатами ревізії сенатора О. О. Половцова 1880–1881 рр. Чернігівська губерньська адміністрація отримала певні рекомендації. На думку перевіряючої губерньське земство доцільно було б ліквідувати, бо там, як правило, склад членів був випадковим і воно мало штучний характер. Необхідно залишити повітові земства, які безболісно могли взяти на себе губерньські функції. Виняток повинен стосуватися лише пожежних команд і суспільних закладів. Вважалось за доцільне об'єднати в правах губерньське і міське присутствія. Члени від земств у губерньські установи повинні бути обиратися надзвичайним з'їздом повітових представників з їх середовища. Пропонувалося створити нижчу земську одиницю – ділянку або стан (1000 чи 1500 чоловік). Станову управу обирати на сході, але кількість іудеїв на ньому не повинна перевищувати $\frac{1}{4}$ всіх членів. Одним із головних завдань була б координація діяльності державної і виборчої поліції². Аналіз пропозицій яскраво засвідчує, що головною метою місцевої адміністрації було збереження контролю і впливу на усі сфери життя селянських громад. У зв'язку з цим не дивним виглядає половинчастий характер у підході до вирішення проблем селянства.

Відповідно до положень селянської реформи в Чернігівській губернії передбачалося створення волосних та селянських структур, які б опікувалися селянськими справами. Їх функції були однаковими в усіх губерніях. Відповідно до вимог усе сільське населення Чернігівської губернії було поділено на 174 волості, що налічували 2581 селянську громаду. Деякі громади склалися з окремих сіл, а інші – з одного, і часто одне село було поділене на декілька селянських общин за станами або за кількістю колишніх поміщицьких селян. По повітах волості розподілялися таким чином: у

---

¹ Там само. Арк. 9.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 1568. Арк. 2–4.

Мглинський – 6, Новозибківський – 1, Суразький – 5, Новгород-Сіверський – 1, Сосницький – 4, Кролевецький – 0, Стародубський – 2, Конотопський – 0, Чернігівський – 2, Городнянський – 0, Ніжинський – 2, Глухівський – 9, Козелецький – 2, Остерський – 8, Борзнянський – 2¹.

Тогочасне законодавство передбачало, що волосні та сільські збори повинні були розподіляти між своїми членами платежі та вирішувати селянські проблеми. Влада старшин і селянських судів була досить чітко визначена законом. Але, як і в Київській губернії, найбільша кількість скарг на порушення і зловживання стосувалася саме сільських старост, волосних старшин та писарів. Користуючись низьким рівнем освіти селян, згадані особи практично одноосібно приймали рішення, які видавалися за рішення зборів.

Найбільш поширеними випадками порушень закону з боку сільських і волосних посадових осіб були хабарництво та перевищення своїх повноважень. Так, у 1876 р. селянин Кобиць з с. Козли скаржився на сільського старосту Ілюшко за те, що той вкрав у нього овець². Часто селяни скаржилися на побої з боку сільських старост (с. Сибережі Кезлі)³, або на розтрата громадських грошей (Седнівська волость у 1879 р.)⁴.

Численні факти свідчать, що сільські та волосні посадовці, як і в сусідніх губерніях, користувалися необмеженою владою для самозбагачення. Подібний підхід лише посилював недовіру селян до новостворених установ. Губернська адміністрація та чиновники різного рівня особливо негативну роль у правопорушеннях відводили писарям, які користувалися неписьменністю старшин, старост і часто маніпулювали останніми, залишаючись при цьому практично безкарними. Маючи ж певні поліцейські функції, сільські посадовці шукали шляхи впливу на широке коло селянства, але це не завжди їм вдавалося, про що свідчать численні скарги і протести на рішення волосних судів і сходів.

Отже, представлені матеріали дозволяють зробити висновок, що створені органи селянського управління всіх рівнів у Київській та Чернігівській губерніях практично не виконували більшість передбачених функцій.

Члени губернських по селянських справах присутствій вважали, що вони вирішили питання земельного устрою селян і тому головну увагу приділяли контролю за діями мирових селянських установ та селянських управлінь. Діяльність більшості селянських установ та посадових осіб викликала скарги. Хабарництво, некомпетентність, низький рівень освіти, затягування справ були характерними рисами новостворених установ.

Реформою 1861 р. передбачалося надати селянам самоуправління в

¹ РНБ. Ф. 600, спр. 1443, арк. 12.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 185. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–5.

³ ДАЧО. Ф. 185. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 3–6.

⁴ ДАЧО. Ф. 185. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 2–5.

господарських і громадських справах, що призвело до створення сільських та волосних селянських установ. Саме діяльність сільських старост, волосних старшин і писарів викликала численні скарги з боку селян та негативні оцінки з боку адміністрації. Часті порушення, що допускали ці посадові особи, формували апатію і недовіру селян до органів селянського управління і питань самоврядування. Можна зробити висновок, що у реальному житті новостворені органи селянського управління більше виконували поліцейські функції відстоюючи більше інтереси поміщиків та паразитуючих чиновників.

Зміна адміністративних закладів посилила нагляд за всіма сторонами селянського життя. Органи селянського управління поступово набували поліцейського забарвлення. Відсутність закріпленої законодавством чіткої системи звітності і взаємоконтролю між новоствореними структурами вела до того, що бюрократичний апарат більше імітував роботу, ніж дійсно її виконував. Неякісним був і склад чиновників у цих структурах. Низький рівень освіти, факти хабарництва, затягування вирішення справ (від 4 до 7 років) були типовим явищем того часу.

2.3. МІЖ СТАНОВОЮ СОЛІДАРНІСТЮ ТА ЛОЯЛЬНІСТЮ ІМПЕРІЇ: ПОДІЛЬСЬКІ МАРШАЛКИ/ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА І РОСІЙСЬКА ВЛАДА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ольга БАРВІНОК

*кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
o.v.barvinok@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2864-7805*

Ігор КРИВОШЕЯ

*кандидат історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
igorkryvosheia@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1429-8293*

***Анотація.** На основі широкої джерельної бази аналізується діяльність повітових і губернських маршалків шляхти/предводителів дворянства Подільської губернії. Висвітлено ситуативну опозиційність/лояльність подільських маршалків/предводителів російській владі, а також прагнення, особливо до 1863 р., зберегти й захистити станову солідарність в умовах посилення імперської політики. Подано біографії найбільш яскравих керівників Подільського дворянського депутатського зібрання.*

***Ключові слова:** шляхта, дворянство, маршалок, предводитель дворянства, Подільська губернія, дворянське зібрання, Російська імперія.*

Питання шляхетсько-дворянського стану інкорпорованих Російською імперією земель у аспектах політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному стали предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних істориків. Особливості управління окраїнних губерній імперії, діяльність губернських, повітових дворянських зібрань, земських органів управління у працях сучасних дослідників розглядаються

без ідеологічних упереджень на основі статистично-аналітичного підходу¹. Частина авторського доробку була опублікована і тепер включена у загальну канву даного дослідження, метою якого є висвітлення діяльності подільських маршалків/предводителів між становою солідарністю та лояльністю імперії упродовж ХІХ – початку ХХ ст.².

Територіальний принцип організації російського дворянства передбачав і незаперечне право власних представницьких корпоративних інституцій вищого суспільного стану – дворянські депутатські зібрання, губернські та повітові предводителі дворянства і дворянські опіки. Жалувана грамота дворянству (21 квітня 1785 р.) розширила права дворян, дозволивши їм мати органи станового самоврядування та брати участь і у державному управлінні.

Поділи Речі Посполитої супроводжувалися фактичною анексією Росією Правобережної України. Інкorporація цих територій до складу Російської імперії призвела до ліквідації місцевих та загальнодержавних інституцій Речі Посполитої. Відтоді російський адміністративно-територіальний устрій поширювався на Волинь, Київщину і Поділля, а місцева система управління та судочинство відповідно також встановлювалися за російським зразком. Тобто, «завдяки адміністративній реформі управління губерніями й повітами перекладалося на дворянство, яке стало опорою самодержавства <...>», а різниця між перевагами,

---

¹ Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України», 2008. 191 с.; Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина ХVІІІ ст. – 1917 рр.): автореф. дис... на здобуття ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» Переяслав-Хмельницький, 2010. 43 с.; Кочергін І. О. Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір): Монографія. Д.: Герда, 2011. 16 с.; Кочергін І. А. Екатеринославское дворянское губернское собрание во второй половине ХІХ – начале ХХ века. *История формирования и функционирования российских региональных органов управления: коллективная научная монография*; [под ред. К. В. Купченко]. Новосибирск: СибАК, 2013. С. 8-35; Кочергін І. О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.): монографія. Д.: Герда, 2015. 576 с.

² Кривошея І.І., Кривошея Ір.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимізацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. Випуск 16. Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. С. 82-91; Барвінок О. В., Кривошея І. І. Імперське законодавство про дворянське самоврядування у південно-західних губерніях Росії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 100 (9). С.11-16; Барвінок О. В. Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Київські історичні студії: зб. наук. праць*. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. № 2. С. 111–114 та ін.

наданими Грамотою 1785 р., і тими, «<...> якими користувалася частина польської шляхти, що брала участь у сеймиках і сеймах» не була великою¹.

Зміцнення позицій імперії на новоприєднаних територіях прямо залежало від порозуміння нової влади із місцевою шляхтою, яка була значно складніше організована і соціально структурована, ніж російське дворянство. Тобто, якщо російське дворянство виключно службою досягало свого привілейованого становища в державі (у широкому значенні), то участь польської шляхти в житті держави була більш демократична. Саме, тому узаконення 1793 – 1795 рр. слугують доказом процесу легітимації місцевої знаті, як передбаченою необхідністю зберегти соціальну стабільність у регіоні для підтримки російської імперської влади. Правобережна шляхта ставала таким чином складовою російського дворянства, а тому наділялася тими ж правами і привілеями².

Після поділів Речі Посполитої для більшості шляхти і магнатів Правобережжя розпочинається епоха тривалих соціально-економічних, політичних та культурних перетворень. Даніель Бовуа зазначає, що «анексія Російською імперією Правобережної України <...> була передбачена російсько-прусським договором від 23 січня 1793 р. й ратифікована <...>Гродненським сеймом 17 серпня 1793 р. <...> Польська (або сполонізована) шляхта України створювала для імперії чимало проблем <...>»³.

Імператриця Катерина II рядом своїх указів надавала значних прав і привілеїв дворянству. Так, згідно із цим дворянство мало свою внутрішню організацію, головну роль в якій відігравали предводителі дворянства. Станові органи управління мали розгалужену структуру, повноваження, функції. Зокрема, дворянські збори розглядали і могли видавати документи про право на дворянство, вели дворянські родові книги⁴. Власне, цей період багатьма істориками і визначається як «золотий вік» російського дворянства.

Російський історик О. Міллер зазначає, що «імперська влада підтвердила місцевому польському дворянству право активної участі в управлінні, запропонувавши йому статус регіональної, навіть – загальноімперської еліти»⁵. Проте місцева знать мала свою і досить давню історію станово-представницької організації, її інституції самоврядування

---

¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. С. 68.

² Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. С.506.

³ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. С. 67.

⁴ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. М.: Новое литературное обозрение, 2004. С. 231.

⁵ Міллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя, 2000. С.76.

базувалися на принципах шляхетської демократії, а Росія до формування таких ще тільки приступала. Тобто, на відміну від російської державної практики, правобережна шляхта мала стійкі традиції станових інституцій самоврядування і, як слушно зазначає Л. Казначеева, «...володіла навиками політичної нації...», будучи ведучою силою соціального, економічного, культурного життя в державі, при цьому мінімально підпорядковуючись королівській владі¹.

Дворянською владною структурою місцевого рівня був повітовий маршал (предводитель), а на рівні губернії – губернський, що виступав проміжною ланкою у взаємодії держави і регіону, центральної влади із місцевими самоврядними органами влади. Першим Подільським губернським маршалом став представник польської аристократії на Поділлі, посол на Сеймі, барський конфедерат, генерал-майор військ коронних, воевода бельський граф Теодор Потоцький (гербу Пілява), який обіймав посаду маршала впродовж 1796-1798 рр. Народився він 10 серпня 1730 р. у родині каштеляна брацлавського Яна і третьої його дружини Констанції із Даниловичів. Після другого поділу Речі Посполитої, у складі делегації, граф Теодор Потоцький їздив до Петербурга, де від свого імені і здобутого краю подякувати монархині «за захист підданства і опіку». У 1796 р. став першим обраним на три роки маршалком шляхти повіту подільського. У травні того ж року він запропонував генерал-губернатору Т. Тутолміну «Projekt o uformowaniu na służbę Jej Imp. Mości konego pułku z 880 ludzi» («Проект про формування для служби Його Імператорської Величності кінного полку у складі 880 душ»). Але проект так і не був реалізований. Теодор Потоцький, як один із проросійсько налаштованих поляків, в листопаді-грудні 1796 р. перебував у Петербурзі, де просив про звільнення Ігнаці Потоцького і Тадеуша Костюшка, ставши свідком звільнення останнього. Саме тоді подільський маршал отримав титул російського таємного царського радника. Помер Теодор Потоцький у 1812 р., похований у Смотрицькому костелі на Поділлі².

У наступні десятиліття XIX ст. до Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. повітовими та губернськими маршалами обиралися представники польської знаті, які перебували на посаді по три роки: Йосиф Битославський, Каєтан Пешинський, Каєтан Старжинський, Казимир Гумецький, Юзеф Дзеконський, граф Миколай Грохольський, князь Юзеф Калясантій Четвертинський, Станіслав Комар, і граф Константи Пшездзецький.

Пшездзецькі (Пршездзецькі – в російських документах XIX ст.) походили з подільської гілки давнього шляхетського роду герба Рох III (Roch III), який носив початкове прізвище Пешхала і мешкав у Мазовії від

---

¹ Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України». К., 2008. С.13.

² Szczygielski W. Potocki Teodor. *Polski Słownik Biograficzny*. Tom XXVIII. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź, 1984-1985. S.213.

середини XIII ст. Один із представників роду, набувши в XIV ст. частину маєтку Пшездзецко в Ломжинській землі, надав їй назву Пешхала-Пшездзецко, а його нащадки взяли прізвище Пшездзецькі. У першій половині XVII ст. одна лінія роду осіла в Литві. Її представники обіймали високі, аж до сенаторських, пости. Вони підняли майнове значення роду і отримали графський титул. З тієї лінії і виділилась подільська гілка. Її засновником був Антоні Пшездзецький (1718-1772) – підканцлер великого Князівства Литовського, який отримав у посагу за дружиною Катажиною Огінською (померла 1762 р.) багатий подільський маєток Чорний Острів (пізніше Проскурівського повіту). Його старший син Міхал (1747 – 1799 рр.) був великим литовським писарем і послом від Подільського воєводства на чотирирічний сейм. Міхал, одружившись із Марією Мостовською, осів на Поділлі і писався *«граф на Чорному Острові»*. Ймовірно, що саме він збудував у тому маєтку родинну резиденцію. Син Міхала – Констати (Костянтин) (1782 – 01.06.1856, Варшава), був дідичем Чорного Острова й Миколаєва Проскурівського повіту. Шлюб з Аделяїдою з Олізарів (померла 08.11.1848. у Парижі) був невдалим, і вона вдруге одружилася із Каролем Дзеконським. Проте від першого шлюбу у неї народилося троє синів – трьохіменний Олександр-Нарциз-Кароль (1814 – 1871), Мечислав (1816 – 1873) і Кароль (1818 – 1882). Всі сини мали добру освіту і були відомими людьми свого часу. Так, старший син (народився 17.07.1814 р. у Чорному Острові) був істориком, літератором, видавцем і меценатом. Мечислав – дідич Миколаєва та частини Чорного Острова, цікавився філософією та літературою, співпрацював із часописом *«Tygodnik Pustrowany»*. Його шлюб із Гоноратою із Комарів був анульований. Найменший син Кароль здобув освіту у шляхетській школі, фондованій його батьком. Він також був дідичем частини Чорного Острова. Його дружина – Ельжбета із Лахманів. Кароль перекладав французькі поезії польською мовою, а твори Адама Міцкевича (зокрема *«Пан Тадеуш»*) французькою. Він і успадкував багату бібліотеку свого батька, в якій серед близько 6 тис. томів були книги із давніх королівських бібліотек (у тому числі Зигмунта II Августа, Яна Казімежа, Яна III Собеського) і колекція автографів польських монархів¹.

Усі діти К. Пшездзецького, як і він сам, були римо-католицького віросповідання. У своєму родовому маєтку Чорному Острові, який перейшов у власність Пшездзецьких від Огінських ще у XVI ст., граф побудував кам'яний римо-католицький костел на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Однак відомий і той факт, що граф жертвував свої кошти на новий іконостас для Чорноострівського православного храму Преображення Господнього, влаштований у 1836 р.²

---

¹ Колесник В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біогр.слов. Вінниця: ВМГО, 2007. С. 623.

² Приходы и церкви Подольской епархии : [Под.ред. Е.Сецинского]. Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2009. С. 728.

Взагалі володіння цього роду були досить значними у Проскурівському повіті. Власник села Грузевиця Міхал Пшездзецький 1784 р. видав документ (ерекцію) на церковні землі. Село з цікавою назвою Вєсьдєнки, яке знаходилося на межі із Волинською губернією, у 1814 р. придбав граф К. М. Пшездзецький у княгині Віртембергської, доньки князя Адама Чарторийського¹. Містечко Миколаїв за купчою грамотою 1816 р. теж перейшло у власність К. М. Пшездзецького від Чарторийських, як і село Ставчинці, яке до кінця XIX ст. залишалося власністю цього багатого шляхетського роду².

Кар'єру свою граф К. М. Пшездзецький розпочав з посади маршалка шляхти Проскурівського повіту, на яку 29 серпня 1805 р. був обраний³. Вдруге обирався на цю посаду 1808 р. і виконував свої обов'язки до 25 серпня 1811 р., а через рік отримав чин камер-юнкера. Подільським губернським предводителем графа К.М. Пшездзецького 10 вересня 1820 р. обрало місцеве дворянство⁴. Наступного разу він обирався 10 серпня 1823 р. і за кількістю 463 виборчих голосів (жодного голосу проти) був затверджений на посаді губернського предводителя на наступних три роки, а присягу прийняв 14 вересня того ж року⁵.

За період 1823-1826 рр. граф К. М. Пшездзецький отримував підвищення і нагороди: 14 грудня 1823 р. чин камергера, 24 червня 1824 р. за віддану службу – орден Св. Анни II ступеня, прикрашений діамантами. Граф Пшездзецький разом із повітовими предводителями запобігав розповсюдженню сарани у деяких повітах Подільської губернії постачанням машин, провіанту, людей, надав матеріальну допомогу 60 родинам, чії посіви знищили шкідники, а судові розбори влаштовував миролюбиво для обох постраждалих сторін. На торгах на земські повинності в Подільській казенній палаті пропонував підрядчикам зменшувати ціни, в наслідок чого жителям були полегшені минулі оклади. Губернські предводителі, в тому числі і Подільський, були викликані в Москву 22 серпня 1826 р. на коронацію Миколи I, де Пшездзецький з 29 червня по 21 вересня виконував свою камергерську службу, за що отримав чин статського радника. За відсутності предводителя К. М. Пшездзецького дворянські вибори 10 вересня 1826 р. завершилися обранням його вже втретє губернським предводителем дворянства. У цей період, а саме 1827 р. К. Пшездзецького нагородили орденом Св. Володимира III ст., наступного року Міністр народної освіти призначив його Почесним наглядачем Летичівського і Проскурівського повітових училищ⁶.

---

¹ Там же. С.721.

² Там же. С.725, 727.

³ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2213. Арк. 31.

⁴ ЦДАУК. Ф. 707. Оп. 10. Спр. 189. Арк. 15-20.

⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 84. Арк.464.

⁶ ЦДАУК. Ф. 707. Оп. 11. Спр. 185. Арк. 18-23.

Наступні роки діяльності подільського губернського предводителя дворянства є яскравим прикладом успішної службової кар'єри у Російській імперії. Граф Пшездзецький К. М. неодноразово обирався місцевим дворянством на цю посаду: 06 вересня 1829 р., 13 вересня 1832 р., 05 вересня 1835 р., 13 вересня 1838 р., 09 грудня 1841 р., 11 листопада 1844 р.¹, 11 листопада 1847 р.². За роки служби російській короні він отримав чин дійсного статського радника, у 1838 р. таємного радника, а також нагороди – орден Св. Станіслава I ст., Св. Анни I ст., відзнаку за 15-річну сумлінну службу, відзнаку Його Імператорської Величності за благодійність на користь церков, 1840 р. – за корисну працю і відмінну службу отримав у дарунок золоту табакерку з портретом імператора, прикрашену діамантами³.

Довготривале перебування графа К. Пшездзецького на посаді Подільського губернського предводителя пояснюється довірою до нього місцевого дворянства, про яке він дбав, запобігаючи економічним, побутовим і правовим проблемам. Неодноразово Констати Пшездзецький звертався до губернатора з проханням дозволити провести дворянські вибори в Подільській губернії з 1 вересня, а вибраним посадовцям приступати до виконання своїх обов'язків з 1 січня. Мотивував він своє прохання тим, що у грудні відбуваються різні ділові операції між поміщиками з економічних питань, що передбачають переїзди, а в січні в цей час проходять Київські контракти, на яких дворяни повинні знову ж таки бути присутніми. Крім того, ще однією причиною проводити вибори дворянства у вересні є непристосована до зимових умов зала Дворянського Зібрання у губернському місті Кам'янці⁴. У 1840-х рр. він знову звертався до губернатора Д. Г. Бібікова за дозволом провести дворянські вибори наприкінці серпня, оскільки поміщики можуть відмовитися від участі у них через необхідність завершити збір урожаю і провести нову посівну⁵.

Виконуючи свої імперські службові обов'язки, подільський предводитель К. Пшездзецький завжди ставав на захист шляхетських прав. Подільське губернське правління у 1822 р. викликало на робочі посади депутатів Подільської шляхетської комісії з приводу повільного складання родовідної книги, але губернський дворянський предводитель відповів, що не відсутність депутатів на своїх місцях є причиною зволікання, а доручення кожному із них розглянути складену Феліксом Бохенським родовідну книгу і відправити свої зауваження у шляхетську комісію. Лише потім цей важливий для привілейованого стану Подільської губернії документ може бути відправлений до Герольдії⁶.

¹ ЦДАУК. Ф. 707. Оп. 12. Спр. 197. Арк. 2-11.

² ДАХмО. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 740. Арк. 30.

³ Там само; ЦДАУК. Ф. 707. Оп. 12. Спр. 197. Арк. 2-11.

⁴ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1262. 79 арк.

⁵ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5602. Арк. 8-9, 10.

⁶ Свебигуз В. Шляхетська бесіда. К., 2000. С. 135.

У 1821 р. Константи Пшездзецький звертався до міністра внутрішніх справ графа В. Кочубея щодо захисту деяких родів Подільської губернії, які були не затверджені Герольдією у російському дворянстві. Він оскаржував її дії щодо не підтвердження визнаної шляхетськими комісіями гідності осіб, вимагаючи з кожної королівські привілеї і сеймові постанови. Предводитель просив Вищого сприяння (щоб Герольдія не розглядала і не скасовувала постанови шляхетських зібрань щодо внесених у родовідну книгу шляхтичів і щоб приймали осіб на службу за одними тільки свідоцтвами губернських предводителів) вихідцям із польських шляхетських родів, які прагнуть вступити на військову службу *«самодержавному скінетру імперії»*: Вінцентію Домбровському, Кирилу Рогузькому, Яну Сивковському, Яну Клосовському, Осипу Криштофовичу, Квіріну Оржеховському, Антону Маньковському, Івану Струтинському, Феліксу Козловському¹.

Граф Константи Пшездзецький під час перебування імператора в Подільській губернії висловив побажання про необхідність заохочення місцевих шляхтичів до вступу на військову і цивільну службу. Для цього, вказував він, потрібно спростити дану процедуру, дозволивши їм подавати посвідчення Губернського Дворянського Зібрання, завірені підписом предводителя. Микола I дозволив такі дії, але тільки після перевірки родовідної книги².

Після декабристського повстання ще більше посилювався тиск на шляхту та її права, особливо це стосувалося юридичного визнання належності до російського дворянства. Віднині усі зібрання правобережних губерній повинні зібрати підписи із кожного шляхтича про лояльність до уряду. Шляхта губерній, тобто земель, що входили раніше до складу Речі Посполитої, просила підтвердження у краї польського права і засуджувала Герольдію, яка продовжувала не визнавати більшість шляхтичів, що довели свою гідність польськими чинами. Як наслідок, повітові і губернські предводители дворянства стали у відкриту опозицію до російської адміністрації, ухиляючись від виконання Вищих наказів, активно оскаржуючи рішення вищих органів влади. Як наслідок ще до повстання 1831 р. імперська адміністрація розробляла проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства шляхом поступового зросійщення регіону. Шляхтичі, які не оволоділи російською мовою і не набули службових чинів, категорично не допускалися до станових виборних посад, окремі з яких ставали призначуваними, а за деякими представниками привілейованого стану вівся таємний нагляд³.

В останній період перебування на посаді губернського предводителя дворянства таємний радник граф Константи Пшездзецький захворів, а тому

---

¹ Там само. С. 141-144.

² ПСЗ РИ, 2 собрание. СПб., 1830. Т.4: 1829. № 3092.

³ Свебигуз В. Шляхетська бесіда. К., 2000. С. 137.

22 липня 1849 р. призначив виконувати свої обов'язки Кам'янецькому повітовому предводителю кавалеру Лесневичу. Однак, на свою посаду він вже не повернувся, за його ж проханням від 28 липня 1850 р. він був звільнений¹. Незадовго до того він передав своє опікунство над маєтком графа Михайла Потоцького на Брацлавщині статському раднику Абазі 21 січня 1850 р., пояснюючи, що не може виконувати обов'язки опікуна і предводителя дворянства одночасно через свою довготривалу і тяжку хворобу².

На прикладі життя та служби російській короні графа Констати Пшездзецкого простежуються особливості інтеграції колишньої шляхти до імперських державних управлінських структур шляхом цивільної та військової служби. Так, Його Імператорська Величність, перебуваючи у Подільській губернії 1829 р., висловив бажання, щоб місцеві дворяни заохочувалися до військової служби. Подільський губернський маршал (губернський предводитель дворянства) Констати Пшездзецкий в свою чергу зазначив, що дворяни долають певні труднощі при оформленні їх на службу, тобто вони змушені представляти в Герольдію документи про дворянське походження. Оскільки Дворянська родовідна книга на цей час вже завершена Подільським Зібранням, то предводитель задля усунення тривалої процедури просив дозволу в імператора, щоб молоді дворяни приймалися на службу за одними посвідченнями Подільського губернського зібрання із підписом маршала (предводителя). Однак відповідь була категоричною – спочатку слід перевірити родовідну книгу, а вже потім не буде труднощів чи ускладнень при прийнятті дворян на службу за одним тільки атестатом предводителя³.

Кожен із губернських предводителів, як проміжна ланка у взаємодії держави і регіону, лобював інтереси представників свого стану у Подільському губернському дворянському зібранні і далі перед самодержавною владою, які у першій третині XIX ст. зводились переважно до питання інтеграції та легітимації шляхти до російського дворянства. Приклади архівних справ зазначеного періоду дуже подібні за змістом – це документи про доведення шляхтичами свого родовитого походження і прав на дворянські привілеї, передбачені Жалуваною грамотою 1785 р.

Остання третина XIX ст. стала для російського дворянства справжнім випробуванням на стійкість у вимірі загальноімперському і корпоративному. Постало питання ефективності діяльності корпоративних організацій на рівні губернії. Самодержавна влада, запобігаючи антидержавним виступам місцевого дворянства, змінила вектор своєї політики в русло різких обмежень дворянських прав. Укази, які видавалися

---

¹ ДАХМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 740. Арк. 30-38.

² ДАХМО. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 11.

³ ПСЗ РИ, 2 собрание. СПб., 1830. Т.4: 1829. № 3092.

у даний період, забороняли проведення дворянських зібрань і виборів у всіх західних губерніях, зокрема і в Подільській.

Генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков одним із перших представників самодержавної влади в південно-західному регіоні порушив питання відновлення дворянських зібрань та виборів¹. В наступному звіті він наголосив на своїй ідеї, попри поширення судової реформи в регіоні².

Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Однак це вирішувалося наступним чином: перевага надавалась особам непольського походження, кандидатури яких схвалювались Міністерством внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників³.

Внаслідок таких нововведень з боку російської влади на Правобережжі посилилась роль губернських, повітових предводителів дворянства, а також дворянських опік. Губернський предводитель дворянства в губернії – це офіційно визнана персона після губернатора. Він відігравав знакову роль у становій організації дворянства і у адміністративному управлінні також. Тобто, в результаті відміни дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством, а депутатські зібрання наділялись повноваженнями вирішувати будь-які дворянські питання⁴.

Губернські предводителі дворянства були учасниками різних державних комісій та комітетів в губернії – губернське у селянських справах присутствіє (комітет з поліпшення побуту селян, комісії взаємовигідного розмежування земель), губернське присутствіє у військовій повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії. Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки зі звичною опікою над навчальними закладами, вони мали членство у засіданнях губернських комітетів із селянських, земських, міських справ⁵.

У 1866 р. і надалі посада губернського предводителя дворянства стала призначуваною. Причому призначалися на цю престижну як на той час посаду виключно дворяни російські, які до того ж ще й заохочувались – губернські та повітові предводителі дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами державної служби⁶.

---

¹ ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 50. Спр. 379. Арк. 2.

² ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 51. Спр. 385. Арк. 10-77.

³ ПСЗ РИ, 2 собрание. СПб., 1865. Т.37: 1862. № 37992.

⁴ Корелин А. П. Институт предводителей дворянства. *История СССР*. 1978. № 5-6. С. 32-36.

⁵ Філінок А.Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): [А. Г. Філінок, Т. В. Ігнат'єва]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, Редакційно-видавничий відділ, 2006. С. 236.

⁶ ПСЗ РИ, 2 собрание. СПб, 1866. Т.38: 1863. № 40180.

Крім вказаних переваг, предводителі дворянства західних губерній отримували жалування¹. Так, наприклад, цей факт відображений у спогадах Д. Броневського, мирowego посередника Ямпільського повіту. Він зазначав, що місцевий (Ямпільський) предводитель дворянства отримував жалування².

Перераховувались усі члени дворянських інституцій, які отримували жалування, у ділових документах Подільського дворянського депутатського зібрання, але свідчень про його нарахування губернським та повітовим предводителям дворянства немає³. У переліку витрат із податків з дворянських маєтків, де вказувались усі витрати на потреби місцевого дворянства, не було пункту про надання жалування предводителям⁴. Отже, предводителі дворянства Подільської губернії не отримували жалування, продовжуючи виконувати свої обов'язки на громадських засадах.

Внаслідок Січневого повстання багатьох подільських дворян було відправлено на заслання за участь або причетність до його підготовки. Це поглибило і без того гостру проблему заповнення адміністративних посад в регіоні російськими дворянами.

Згідно списку губернських предводителів дворянства Російської імперії графа Милорадовича, першим призначеним на цій посаді Подільським губернським предводителем став граф А. І. Морков, представник давнього російського аристократичного роду⁵. Маючи блискучу як на той час освіту (володів німецькою та французькою мовами, знав історію, географію, міфологію, арифметику, математику, малювання), він зробив не менш успішну кар'єру, розпочавши з військової служби, оскільки для російського дворянина саме така справа вважалася почесною і надавала певні можливості у суспільному житті⁶.

Одним із обов'язків повітових предводителів було складання списку дворян повіту до чергових виборів. Могилівський повітовий предводитель дворянства Красовський Г. О. засвідчив подані йому на вимогу документи графа А. І. Моркова: 1) копію довідки з Московського Дворянського Депутатського Зібрання про його дворянське походження і графський титул; 2) оригінал свідоцтва із Московської духовної консисторії про народження, хрещення і шлюб із Н.П. Семеновою; 3) урядову копію герба свого роду Моркових; 4) свідоцтво з підписом Московського коменданта генерал-майора Стаала від 17 грудня 1831 р. про звільнення із Санкт-

¹ Філіпюк А.Г. Торговельно-економічні зв'язки ... С. 226.

² Броневский Д. Из служебных воспоминаний мирowego посередника в Юго-Западном крае. *Русский архив*. 1893. Кн. 3. Вып. 12. С. 499.

³ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 44. Спр. 679. Арк. 42.

⁴ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 13. 15 арк.

⁵ Списки губернских предводителей дворянства российской империи 1785-1895 / Составлены и изданы Черниговским Губернским Предводителем Дворянства графом Милорадовичем. Чернигов, 1895. С. 21-22.

⁶ ДАХМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 2-15.

Петербурзького уланського полку в чині майора. На підставі документів і обсягу зазначених володінь А. І. Моркова внесли до Списку дворян Могилівського повіту, який був складений повітовим предводителем на підставі ст. 779 т. 3 «Свода Законів», а також за ст.744 внесений до Родовідної книги¹. Ці обставини надали право відставному майору і кавалеру Аркадію Моркову брати участь у зібраннях дворян Подільської губернії. З того часу розпочалась його цивільна кар'єра у станових владних інституціях російської адміністрації на Поділлі.

Граф А. І. Морков 10 серпня 1839 р. на зібранні предводителів дворянства Подільської губернії був обраний кандидатом директора Київської контори Державного комерційного банку, а через рік генерал-губернатор затвердив його в званні директора через хворобу попереднього посадовця. На цій посаді граф А. Морков перебував до нових виборів 12 грудня 1841 р.²

За пропозицією Міністра Внутрішніх Справ від 5 лютого 1861 р. запрошений на посаду члена комісії по селянській справі 28 лютого 1861 р. Після скорочення Тимчасової комісії був у званні члена Подільського Губернського у селянських справах комітету. За оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. в числі й інших осіб його відзначено Іменним Указом Правлячого Сенату особливим знаком для носіння на грудях 17 квітня 1863 р.

На посаду Подільського губернського предводителя дворянства вступив 14 листопада 1862 р. Граф А. І. Морков 6 травня 1866 р. був відзначений орденом Св. Анни 2-го ступеня з мечами над орденом, а 12 лютого 1867 р. отримав встановлену бронзову медаль «За усмирення польського мятежа 1863-1864 р.»³.

На посаді губернського предводителя дворянства А. І. Морков перебував 7 років, тобто більше двох трирічних термінів, виконуючи свої обов'язки до 1869 рр.⁴.

Службова кар'єра представника російської аристократії графа А. І. Моркова є одним із майже ідеальних прикладів інтеграції дворянства до структур російської адміністрації. Він став Подільським губернським предводителем дворянства, не вислуживши попередньо трирічного повного терміну на посаді повітового предводителя. Цей факт став можливим завдяки його майновому статусу та військовим заслугам перед російською короною. Однак, служба на цій посаді не була тривалою порівняно із попередніми представниками польської аристократії – К. М. Пшездзецьким (31 рік) та І. Ю. Сулятицьким (11 років), які також інтегрувалися до російських структур в силу історичних обставин. Звісно, що А. І. Морков намагався сповідувати інтереси самодержавства – на період його

¹ ДАХмО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 4360. Арк. 96.

² ДАХмО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 16-17.

³ ДАХмО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 724. Арк.6.

⁴ Списки губернских предводителей... С. 2.

предводительства припав хід селянської реформи і Січневе повстання 1863-1864 рр.

Наступним призначеним предводителем дворянства став знову представник російського дворянства спадковий дворянин князь Михайло Вікторович Кочубей, тасмний радник, шталмейстер, гофмаршал – представник одного із найзнатніших дворянських родів Росії. Він народився у Санкт-Петербурзі 1816 р. в сім'ї російського дипломата і міністра внутрішніх справ Російської імперії Віктора Павловича Кочубея і Марії Василівни Васильчикової. Свою кар'єру, як і належить справжньому російському дворянину, розпочав із військової служби, за що мав численні вітчизняні та навіть зарубіжні нагороди¹. Суспільна діяльність князя Кочубея полягала у тому, що він був членом Опікунської ради громадської опіки в Санкт-Петербурзі. Впродовж 1848 – 1861 рр. виконував обов'язки попечителя міської Калинкінської лікарні. У 1852 р. князь М. В. Кочубей організував акціонерну золотопромислову компанію у Східному та Західному Сибіру та в Оренбурзькій губернії. Він виконував обов'язки Подільського губернського предводителя дворянства впродовж 1869 – 1874 рр.². Помер М. В. Кочубей у віці 57 років 20 січня 1874 р. у Києві.

У період перебування на посаді князя М. В. Кочубея відбулось переведення губернських установ із Кам'янця до Вінниці. Відтепер тут знаходився будинок дворянського зібрання. Це місто було зручнішим у транспортному сполученні з Києвом та іншими важливими адміністративними центрами Російської імперії³ [140, арк. 2-7].

Питання власного приміщення Дому дворянського депутатського зібрання, яке впродовж багатьох років створювало труднощі дворянській корпоративній організації, вирішилось аж наприкінці XIX ст. Князь Кочубей М. В. вів переписку із подільським губернським архітектором про необхідність ремонту будинку Дворянського зібрання, оскільки виникла загроза псування документів через старий дах виділеного для дворян будинку. Він вказував на якомога швидшу заміну даху, огорожі і необхідне приведення до ладу території навколо будинку. Депутати зібрання Звиноградський і Роєцький теж виступили із заявою про продаж непотрібних будівельних матеріалів, поки вони не зіпсувались, з чого можна вернути необхідні кошти при здійсненні торгів при Дворянському депутатському зібранні. Так Дворянське зібрання отримувало прибуток від здачі в оренду на 6 років двору навколо свого будинку⁴.

У пореформенний період розширилися повноваження і повітового предводителя дворянства, який ставав не лише представником дворянства, а органом державної влади, виконуючи адміністративні розпорядження. Ця

¹ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 53. Спр. 382. Арк. 2-8.

² Список чинам, состоящим на службе в Подольской губернии [Составлено по 1-е июня 1872 года]. Каменец-Подольский, 1872. С. 21.

³ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 329. Арк. 2-7.

⁴ ДАХМО. Ф. 230. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 160-163.

становою посадою на рівні повіту передбачало представництво практично в усіх повітових комісіях як голови чи щонайменше її учасника: у повітових з'їздах мирових посередників, повітових комітетах із селянських питань, військової повинності, на чолі дворянських опік, училищних рад¹.

Із 1867 р. верховна влада призначала повітових предводителів дворянства також із числа російських дворян, хоча бажаними було досить мало. Звісно, що причини небажання дворян займати таку посаду цілком зрозумілі – відсутність матеріального заохочення до цієї посади і важливість справ власних маєтків. На кінець XIX ст. актуальною проблемою привілейованого стану стало відновлення своєрідного престижу дворянської служби на фоні проблеми стимулювання дворян до участі у корпоративному житті дворянства, навіть у вигляді штрафних санкцій до тих, хто відмовлявся².

Київський генерал-губернатор О. П. Безак наполіг на тому, щоб посади повітових предводителів дворянства поєднували мирові посередники, оскільки недопустимо було призначати дворян польського походження на цю посаду навіть при гострій потребі у російських дворянах. У правобережних губерніях головам мирових з'їздів, мировим посередникам, засідателям дворянських опік часто доводилось виконувати обов'язки повітових предводителів дворянства³.

У Подільській губернії були приклади такого поєднання посад у декількох повітах⁴. Із 1911 р. – часу запровадження земств у правобережних губерніях, – із дозволу міністра внутрішніх справ повітовий предводитель одночасно перебував на посаді голови земської установи свого повіту⁵.

Наприкінці XIX ст. проблема призначення на посади виключно російських дворян була практично вирішена⁶. Попри це, на початку XX ст. росіяни все одно не було достатньо на посадах предводителів, і проблема ця знову набула актуальності. Проте, дворяни польського походження могли займати посади повітових предводителів в разі доведення безсумнівної благонадійності кандидата, але це могла бути лише одна особа на губернію⁷.

У звіті генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова за 1909 – 1910 рр. зазначено, що на посади повітових предводителів дворянства часто влада призначала просто заможних дворян, не дивлячись на їх морально-

---

¹ Свод законов Российской империи повелением. Законы о состояниях. СПб., 1842, п.160-163.

² Андриевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. Рассужденник. СПб.: Тип. Э. Праца, 1864. С. 18.

³ ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 499. Арк. 2-3; ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 640. Спр. 151. Арк. 5-7.

⁴ ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 625. Спр. 402. Арк. 6.

⁵ ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 640. Спр. 307. Арк. 41.

⁶ ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 527. Спр. 20. Арк. 16; ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 569. Арк.36.

⁷ ЦДДАУК. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 679. Арк.6; ЦДДАУК. Ф. 422. Оп. 707. Спр. 42. Арк. 45.

професійні якості, а виходячи із витрат повітових предводителів, а також із того, що обов'язки виконувались на громадських засадах¹.

Заохочувальним стимулом займати посаду повітового предводителя для місцевого російського дворянства могло стати надання їм таких же чинів, як у предводителів великоросійських губерній, вважав київський генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв. Подільський губернський предводитель М. П. Балашов також звернув увагу на необхідність реформувати станові установи щодо підвищення класів чиновників, які мають нижчі класи та чини. Він зазначив, що від схвалення у 1835 р. штатів дворянського депутатського зібрання, канцелярій губернського та повітових предводителів дворянства й дворянських опік реформування у цій галузі не проводилось². Проте, клас посади правобережних повітових предводителів дворянства не був підвищений до 1902 р. Указ 1902 р. класи дворянських посад підвищив наступним чином: предводителі – V, депутати дворянського депутатського зібрання – VI, секретарі – VII³. Але ці заходи також не збільшили кількості бажаючих займати станові посади⁴.

Повітові предводителі дворянства мали досить багато посадових обов'язків. Це призводило до того, що вони не встигали виконувати покладені на них доручення. У 1902 р. Особлива рада зі справ дворянства дала дозвіл на введення посади помічника повітового предводителя дворянства⁵. Але на правобережні губернії таке розпорядження не розповсюджувалось, тому подільські депутати домоглися у 1905 р. впровадження даної посади. Оскільки російських дворян у Подільській губернії було небагато, то місцеві дворяни польського походження змогли вже в наступному році стати помічниками окремих повітових предводителів дворянства⁶.

Можна вважати тенденцією проблему комплектації складу губернських депутатських зібрань і наприкінці XIX ст. Небажання займати посади депутатів зібрання зумовлене відсутністю жалування на цій посаді, обов'язки якої повинні були виконуватися на громадських засадах. Ніякі попередження і зауваження з боку вищої влади не змінювали ситуації із укомплектуванням депутатського зібрання. Депутати ігнорували засідання, не з'являючись там зовсім. Навіть спроба привабити російських дворян жалуванням у розмірі окладу засідателя повітових судів не дала бажаних результатів. Відповідно до запиту Міністерства внутрішніх справ у 1893 р. виявилось, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях посади повітових предводителів дворянства і депутатів зібрання залишалися

---

¹ Всеподданейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. 1909 – 1910 гг. Б.м., б.д. С.16.

² ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 625. Спр. 402. Арк. 1-4.

³ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 633. Спр. 54. Арк. 4, 20.

⁴ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 641. Спр. 119. Арк. 1 зв.

⁵ ПСЗ, 3 собрание. СПб., 1904. Т.22: 1902. №21641.

⁶ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 251. Арк. 4-6.

вакантними¹. Офіційно числилося у засіданнях Подільського депутатського зібрання 5 – 6 осіб, але участь у них брали не всі².

Право участі у депутатських зібраннях отримали повітові предводителі дворянства, що зробило проблему комплектації складу депутатських зібрань менш гострою на початку ХХ ст. На цей час у Подільському дворянському зібранні уже брали участь понад 10 осіб³.

Важливою умовою повноцінного функціонування депутатських зібрань стало їх фінансове забезпечення. Надбавка для утримання канцелярії Подільського депутатського зібрання у 1867 – 1868 рр. становила 1400 руб.⁴. Звісно, що цих коштів було недостатньо для утримання канцелярій предводителів і депутатського зібрання, опалення дому зібрань, виплат жалувань. З такими скаргами предводителі правобережних губерній часто зверталися до генерал-губернатора, оскільки виплата грошей на вказані вище потреби дуже часто затримувалася. Подільський і волинський предводителі дворянства пояснювали причини ухиляння дворян від посад – це невчасна виплата і без того мізерного жалування при відсутності інших джерел прибутку не таких заможних дворян, як це було у першій половині ХІХ ст., коли участь у станово-корпоративних організаціях була прерогативою найперше багатих землевласників, представників магнатських династій⁵. Наступне прохання повітових предводителів Подільської губернії у 1872 р. про збільшення утримання їх канцелярій отримало відмову Міністерства внутрішніх справ⁶.

Проблема утримання канцелярій депутатських зібрань і предводителів та жалування службовцям не була остаточно вирішена навіть після введення 1 січня 1896 р. додаткового обов'язкового податку для місцевих дворян⁷. Тому губернські предводителі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. постійно зверталися до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збільшення витрат дворянам на власні потреби⁸.

Витрати депутатського зібрання були пов'язані із орендною платою за будинок, у якому проводилися засідання, зібрання, дворянські вибори, знаходився архів дворянського зібрання. Тому вагома частка коштів, виділених на утримання депутатського зібрання, витрачалися на оренду приміщення. Регулярна переписка губерньського предводителя дворянства із

---

¹ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 623. Спр. 94. Арк. 6.

² Там само. Арк. 3.

³ Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917 гг.: [в 4-х т.] / [отв. ред. Н.П. Ерощкин]. Т. 1. Высшие государственные учреждения. СПб.: Наука, 1998. С. 88; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год: [Сост. В.В. Филимонов]. Каменец-Подольский, 1911. С.25.

⁴ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 46. Спр. 45. Арк. 37.

⁵ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 48. Спр. 257. Арк. 1-2.

⁶ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 51. Спр. 64. Арк. 1-3.

⁷ Бибин М.А. Дворянство накануне падения царизма в России. Саранск, 2000. С.71.

⁸ ЦДАУК. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 13. Арк. 2, 13.

губернською казенною палатою велася щодо виділення коштів на сплату оренди будинку у того чи іншого власника.

Оскільки від 1867 р. кошти подільського дворянства не були вже у розпорядженні губернського предводителя, то вони зберігалися в губернській казенній палаті. «Статут про земські повинності» не дозволяв предводителям дворянства і депутатському зібранню витрачати кошти на власний розсуд¹. Витрати на потреби станових інституцій реєструвало депутатське зібрання, яке подавало і регулярні звіти про використання дворянських сум. Депутати мали право поповнювати дворянську касу за рахунок благодійних внесків, плати за свідоцтва про дворянство і укладання родовідної книги, відсотків від зберігання цінних паперів на рахунок зібрання. Зберігалися ці грошові надходження у казначействі. Тобто, наприкінці XIX ст. рух дворянських коштів практично повністю контролювався державою.

Потреби соціально-економічного життя вимагали впровадження більш прогресивних моделей місцевого управління. Тому 2 квітня 1903 р. було ухвалено, а з травня 1904 р. вступило в дію «Положення про управління земським господарством у губерніях Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Мінській, Могилівській, Ковенській і Подільській»².

У 1911 р. на Поділлі почало діяти Положення про губернські і повітові земські зібрання та виконавчі органи – земські управи. До Кам'янець-Подільської, Летичівської, Проскурівської, Ново-Ушицької земських управ було обрано 64 дворянина і чиновників, 10 промисловців і купців, 7 священників, 44 заможних селян³.

Повітові предводители дворянства брали участь у роботі новозапроваджених земських установ на Поділлі, які формувались однак не за становою і майновою, а за національною ознакою, бо імперська влада побоювалась, що контроль над земствами переберуть на себе представники колишньої польської шляхти. Хоча, у 1911 – 1917 рр. Могилівський повітовий предводитель дворянства Дмитро Чихачов був головою повітової земської управи, Брацлавський повітовий предводитель дворянства камергер імператорського двору Микола Можайський – головою Брацлавської повітової земської управи, Ольгопільський повітовий предводитель дворянства камергер Імператорського двору Александр Гіжицький – був повітовим земським гласним, відомий громадський діяч

---

¹ Там само. Арк. 8, 13.

² Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність: Монографія: [За заг. ред. Смоля В.А., Слободянюка П.Я.]. Хмельницький, 2005. С. 21.

³ Слободянюк П.Я. Місцево самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витики, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. Хмельницький: Обласне видавництво «Поділля», 2004. С. 62.

граф Александр Потоцький – був гласним губернського земства¹. Учасники органів земського самоврядування активно ставили питання про розширення повноважень самоврядувань та активізацію їх роботи.

Земські установи здійснювали міжрегіональні зв'язки, укладали угоди з іншими установами щодо придбання і продажу сільськогосподарських машин, насіння, інвентаря та інших необхідних предметів для землеробства. На підставі діючих законів земства мали право купувати, продавати своє майно, підписувати угоди і брати на себе обов'язки, подавати позови до суду і відповідати в судах відповідно до правил, встановлених для казенних управлінь. Губернатор здійснював нагляд за правильністю і законністю дій земських установ. Конкретні норми щодо суті і порядку діяльності земств регулювалися різними Статутами і положеннями про Земські повинності і податки. Однак, слід зазначити, що до участі у земських виборах не допускалися особи, виключені із дворянського стану².

Верховна влада, подільський губернатор, виходячи із обережності самого імператора, забороняли будь-які зібрання місцевих дворян та грошові складки, а особливо упередженим ставлення було до дворян польського походження, які кількісно переважали дворян-росіян на Поділлі. Знаковою подією для дворян-поляків стала відміна у 1897 р. відсоткового збору із їх маєтків, який стягувався із них впродовж тридцяти років³.

Історик А. П. Корелін зазначив, що між дворянством російським і польським не було єдності до початку ХХ ст., а причиною він вважав саме обмеження прав дворян польського походження у дворянських зібраннях⁴. Заборона проведення дворянських зібрань на Правобережжі діяла з 1860-х рр. до 1905 р., коли уряд видав указ про її скасування⁵. Але попри цей закон дворянські зібрання на Правобережжі так і не відновилися через втрату, перш за все, інтересу дворян-поляків до станової діяльності. Дворянське зібрання в процесі постійних змін у суспільстві просто втрачало свою консолідуючу роль із двох основних причин: по-перше дворян не влаштовувала повна залежність дворянських зібрань від вказівок влади, по-друге – пасивність і без того малочисельної групи дворян російського походження в регіоні. Ці фактори унеможливлювали відновлення функціонування головної корпоративної інституції дворянства.

Проте, посада губернського предводителя дворянства залишалася актуальною. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. її обіймали представники російського дворянства. Останніми Подільськими губернськими

¹ Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. Монографія : [За заг. ред. Смоля В.А., Слободянюка П.Я.]. Хмельницький, 2005. С. 30, 34, 36, 38.

² Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Т.3. Ч.1. СПб., 1902. С.73.

³ ПСЗ, 3 собрание. СПб., 1900. Т.17: 1897. №13899.

⁴ Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. М.: Наука, 1979. С. 47.

⁵ ПСЗ, 3 собрание. СПб., 1908. Т.25: 1905. № 26163.

предводителями були Волжин О. М., Местмахер П. П., Ракович І. Є., які виконували й інші посадові обов'язки у державному управлінні та становому самоврядуванні регіону, яке втрачало своє значення на рубежі століть.

Державний діяч Російської імперії, обер-прокурор Святійшого Синоду Волжин Олександр Миколайович впродовж 1897 – 1904 рр. займав посаду губернського предводителя дворянства Подільської губернії. Народився він 1860 р. в Курській губернії в сім'ї відставного штаб-ротмістра, предводителя дворянства Дмитрівського повіту М. М. Волжина. Закінчивши гімназичний і університетський курси в лиціє цесаревича Миколи, продовжив навчання на юридичному факультеті Московського університету. Кар'єру розпочав зі служби в міністерстві внутрішніх справ із 1889 р. Після перебування на посаді Подільського губернського предводителя у 1904 р. був Седлецьким губернатором, а 1910 р. – удостоєний звання дійсного статського радника. Був одружений з княжною Долгоруковою Ольгою Олексіївною¹.

Пізніше Волжин О. М. став членом Київського клубу російських націоналістів. Із 1913 р. – перший губернатор новоствореної Холмської губернії, з 1914 р. – член Державної Думи, а з 1915 р. був призначений обер-прокурором Святійшого Синоду. В той час за його діяльності сталися перевід Петроградського митрополита Володимира (Богоявленського) в Київ і призначення на Петроградську кафедру митрополита Пітерима (Окнова). Після Лютневої революції Волжин О. М. виїхав на південь країни, а в березні 1918 року емігрував до Європи. Помер у 1933 р. у Франції і похований в Німці².

Виходець із Херсонської губернії барон Местмахер Павло Павлович виконував обов'язки Подільського губернського предводителя дворянства 1904 – 1909 рр. Народився 1848 р., утверджений у дворянстві з баронським титулом 1893 р., що давало йому право проживати у всіх містах Російської губернії. У 1868 р. закінчив курс наук на філософському факультеті Ієнського університету. За розпорядженням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора був призначений засідателем Ушицької Дворянської опіки у 1872 р., а вже 1878 р. – на посаді Ушицького предводителя дворянства та мирового судді по Ушицькому округу. Предводителем губернським барон Местмахер П. П. став 1904 р., прослуживши на посаді повітового предводителя три терміни. Приклад його

---

¹ Савєлов Л. М. Родословные записи Леонида Михайловича Савєлова: опыт родословного словаря русского древнего дворянства. М. 1906-1909 г. Изд: Печатня С.П. Яковлева. Вып. № 2. Волжины. С. 99-100.

² Сборник клуба русских националистов. Выпуск третий. К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1911. С. 141.; Памятная книжка Холмской губернии на 1914 год. Холм, 1914. СС. 65, 108-111. Российское зарубежье во Франции 1919-2000. Л. Мухин, М. Авриль, В. Лосская. Москва, 2008.

служби відповідає усім вимогам до цієї посади, він за доблесну службу був удостоєний високих нагород і чинів¹.

Останнім Подільським губернським предводителем дворянства був російський суспільно-політичний діяч Іван Єгорович Ракович – потомственный дворянин православного віросповідання, до того ж – виходець із дворян Подільської губернії, землевласник. Народився 1863 р. в Полтавській губернії. Закінчив Володимирівський Київський кадетський корпус 1881 р. і Миколаївське кавалерійське училище 1883 р. До 1899 р. прослужив корнетом у 34-му драгунському Стародубовському полку. Із 1897 р. розпочав виборну службу: обирався Кам'янецьким повітовим предводителем дворянства і у 1910 р. – Подільським губернським предводителем дворянства². Іван Ракович був почесним мировим суддею Кам'янецького округу впродовж 1899 – 1915 рр., директором Подільського губернського попечительства над тюрмами і почесним попечителем Кам'янець-Подільської учительської семінарії. У 1911 р. отримав чин камергера, а наступного 1912 р. – нагороджений чином дійсного статського радника. У 1911 р. Іван Єгорович заснував і очолив Кам'янець-Подільський союз російських націоналістів, будучи крім того членом-засновником Київського клубу російських націоналістів. За зразком Київського клубу в 1913 р. ним був заснований Кам'янець-Подільський клуб. У 1913 р. Іван Ракович обраний членом Державної Ради від Подільського земського зібрання, увійшов в групу правих, брав участь у роботі багатьох комісій Ради. Він мав численні нагороди і пам'ятні знаки від російського самодержавного уряду. Суспільно-політичного діяча І. Є. Раковича розстріляно Одеським ЧК 1920 р.³

Предводителі дворянства і депутатські зібрання, а також з'їзди уповноважених від різних соціальних верств мали у своїй компетентності розв'язувати проблеми дворянського стану замість відміненого дворянського зібрання. У Подільській губернії вибори членів Державної думи відбувалися шляхом обрання кандидатів за етнічною приналежністю та соціальним походженням: поляки, росіяни, євреї, селянство. До I та II Державної Думи подільські дворяни не увійшли, зате до III Державної Думи Подільська губернія відправила 6 дворян, з яких 2 повітові предводителі

---

¹ Местмахер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907; Список дворян, внесенных в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания, 1897. С. 166.

² Ракович Иван Егорович. *Хронос*. URL : http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rakovich_ie.html

³ Там же; Сборник клуба русских националистов. Выпуск третий. К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1911. С. 138; Царинный А. Украинское движение. Краткий очерк преимущественно по личным воспоминаниям. Берлин, 1925.

дворянства, 2 державні службовці губернського рівня, 2 землевласники¹. Подільськими депутатами у IV Державній Думі були визначені представники дворянського походження: Балашов П. М., Чихачов Д. М., Гжицький А. С., Потоцький А. О., Можайський М. М., Авчинников І. І.² Вони брали активну участь у законотворчій діяльності, працювали у різних комісіях і комітетах із розгляду спірних питань.

Отже, в силу історичних обставин, що склалися на початку ХХ ст., дворянство як суспільна ланка трансформувалось, оскільки змінилась влада та її пріоритети, механізми управління. Хоча до часу падіння династії Романових на Поділлі функціонували такі станові інституції самоврядування як губернський та повітові предводителі дворянства, депутатське зібрання та повітові дворянські опіки, але вони повністю контролювалися державою.

Конфронтацію між дворянством і самодержавством повинна була замінити співпраця. Але в силу обставин, що склалися впродовж 1863 – 1917 рр., бажаного не сталося. Навпаки, самодержавна влада змусила повітові та губернські станові інституції спершу вирішувати справи державні, а вже потім – станові дворянські. Більшість посад стали призначуваними, перевага надавалась дворянам російського походження. Це мало гарантувати забезпечення імперських інтересів у регіоні. Процес протистояння влади і польської шляхти, яка все ще володіла більшістю земель у регіоні, передував запровадженню виборних земств на Поділлі, які формувалися не на становій (хоча як виняток), а на етнічній основі.

Суттєвих трансформацій не зазнали лише дворянські опіки, кількість яких лише скоротилась. До кінця 1917 р. під контролем держави функціонували губернські та повітові предводителі дворянства як представники станової і державної влади в регіоні, депутатські зібрання, опіки. Дворянські зібрання попри дозвіл 1905 р. поновити свою діяльність так і не продовжили свого функціонування у правобережних губерніях.

Таблиця 1.

**Список губернських предводителів дворянства Подільської губернії
(1793 – 1917 рр.)³**

---

¹ Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. С. 156.

² Там само. С. 166.

³ Списки губернских предводителей дворянства российской империи 1785 – 1895 / Составлены и изданы Черниговским Губернским Предводителем Дворянства графом Милорадовичем. Чернигов, 1895. С. 21-22; Биографии дворян Бессарабии. Перечень губернских предводителей дворянства. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bessarabia.ru/dvor4.htm>.; Polski Słownik Biograficzny. Tom XXVIII. Wrocław – Warszawa – Kraków – Łódź, 1984-1985. S.213; Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год: с двумя фотогр. видами г.Каменца. Каменец-Подольский, 1859. 179 с; Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: Адрес-календарь и стат-

№ з/п	Період перебування на посаді	Подільські губернські предводителі дворянства
1.	1796-1798	Потоцький Теодор , граф
2.	1798-1801	Вітославський Іосиф
3.	1801-1803 (1801-1805)*	Пешинський Каетан Іванович
4.	(1805-1806)	Старжинський Іван *
5.	1803-1807 (1806-1807)*	Старжинський Каетан Павлович
6.	1807-1810 (1807-1809)*	Гумецький Казимир
7.	1810-1811 (1809-1811)*	Дзеконський Іосиф Антонович, дійсний статський радник
8.	1811-1814	Грохольський Микола Мартинович, граф
9.	1814-1817 (1814-1815)*	Четвертинський Іосиф-Калясантій (Калясантій Йосипович*), князь, камер-юнкер
10.	1815-1817	*Комарніцький Григорій Іванович, колезький радник
11.	1817-1820	Комар Станіслав Йосипович, майор
12.	1820-1851 (1820-1850)*	Пшездзецький Костянтин Михайлович, граф, таємний радник
13.	1851-1862 (1850-1861)*	Сулятицький Іван Юрійович (Войцехович*), дійсний статський радник
14.	1862-1869	Морков Аркадій Іраклієвич, граф, відставний майор
15.	1869-1874	Кочубей Михайло Вікторович, князь, таємний радник, шталмейстер
16.	1874-1879	Балашов Миколай Петрович, граф, камергер, колезький радник
17.	1879-1887	Крупенський Миколай Матвійович, дійсний статський радник, камергер
18.	1887-1894	Щербатов Олексій Григорович, князь, колезький радник, церемоніймейстер
19.	1894-1897	Виноградський Микола Ілліч, відставний полковник генерального штабу

справ. сведения. Каменец-Подольский, 1885. 115 с; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год: [Сост. В.В. Филимонов]. Каменец-Подольский, 1911. 296 с.; Подольский адрес-календарь: [Сост. В.К. Гульдман]. Каменец-Подольский, 1895. 452 с.; Подольский адрес-календарь: [Сост. В.К. Гульдман]. Каменец-Подольский, 1900. 349 с.

20.	1897-1904	Волжин Олександр Миколайович, кол. асесор, камер-юнкер Двору ЙВ
21.	1904-1909	Местмахер Павло Павлович, барон, дійсний статський радник
22.	1910-1917	Ракович Іван Єгорович, колезький радник

Таблиця 2.

**Списки повітових предводителів дворянства Подільської губернії
(1823 -1917 рр.)¹**

1.Балтський повіт

1823 – 1825 рр. – Собанський Ізидор
1844 – 1847 рр. – Рожицький Юліан Осипович, відставний штабс-ротмістр
1859– Вишинський Віталіс Федорович, губернський секретар
1872 – вакансія
1888 – Ставицький Степан Васильович, в.о. колезького асесора
1892, 1895 – Васильковський Степан Лаврентійович, колезький секретар, статський радник
1900 – Святополк-Мирський Володимир Миколайович, князь, титулярний радник
1904 – Воєводський С.А.
1911 – Андрієвський Ераст Костянтинович, губернський секретар

2. Брацлавський повіт

1823-25 рр. – Собанський Людвик
1844-47 рр. – Абрамович Едмунд Фомович
1859 – Рутковський Феофіл Францович, колезький секретар
1872 – вакансія
1888, 1892 – Іванов Олександр Павлович, надвірний радник, статський радник
1895 – Пейкер Костянтин Костянтинович, колезький асесор
1900 – Можайський Микола Миколайович, титулярний радник
1904 – Балашов Петро Миколайович

---

¹Адрес-календарь Подольской губернии: [Сост. А Крылов. Сост. по сведениям, собранным к 15 сентября 1904 г.]. Каменец-Подольский, 1904. 357 с.; Адрес-календарь Подольской губернии : [Сост. Г.С. Станкевич]. Каменец-Подольский. 1909. 414 с.; Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год: с двумя фотогр. видами г.Каменца. Каменец-Подольский, 1859. 179 с.; Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: Адрес-календарь и стат.-справ. сведения. Каменец-Подольский, 1885. 115 с.; Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год: [Сост. В.В. Филимонов]. Каменец-Подольский, 1911. 296 с.; Подольский адрес-календарь: [Сост. В.К. Гульдман]. Каменец-Подольский, 1895. 452 с.; Подольский адрес-календарь: [Сост. В.К. Гульдман]. Каменец-Подольский, 1900. 349 с.

1909 – Можайський Микола Миколайович, титулярний радник
1911 – Можайський Микола Миколайович, камер-юнкер, колезький радник

3. Вінницький повіт

1823 – 1825 рр. – Биковський Антоній
1844-47 рр. – Шидловський Владислав Ксаверійович
1852 – Русановський Александр Каетанович
1859 – Пеньковський Людвік Камілієвич, колезький реєстратор
1872 – Грефнер Вільгельм Августинович, відставний штаб-ротмістр
1888 – Рахманінов Іосиф Павлович, статський радник
1892 – Вакар Платон Модестович, статський радник
1895 – Перевошиков Павло Дмитрович, дійсний статський радник
1900, 1904, 1909, 1911 – Гейден Дмитро Федорович, граф, відставний полковник, камергер, дійсний статський радник

4. Гайсинський повіт

1823-25 рр. – Володкович Іполіт
1844-47 рр. – Чарновський Алоїзій Йосипович
1859 – Лісовський Карл Вікентійович, колезький реєстратор
1872 – Амасевський Євген Федорович, губернський секретар
1888 – Коссаковський Володимир Володимирович, камер-юнкер, статський радник
1892, 1895, 1900 – Піллар-фон-Пільхау Олександр Густавович, барон, статський радник, в.о. мирового посередника 1-ї ділянки Гайсинського повіту
1904 – Завойко В.С.
1907 – Козловський О.Д.
1911 – Савостьянов Олександр Олександрович, титулярний радник

5. Кам'янецький повіт

1823-25 рр. – Сарнецький Тадеуш
1844-47 рр. – Лесневич Вікентій Никодимович, колезький асесор
1856, 1859 – Садовський Іван Станіславович, відставний штабс-ротмістр, колезький реєстратор
1872 – Клечановський Михайло Єгорович, дійсний статський радник
1888 – вакансія
1895 – Забелло Віктор Єгорович, колезький асесор, в.о. мирового посередника 1-ї ділянки
1900, 1904, 1907 – Ракович Іван Єгорович, титулярний радник
1911 – Маркевич Володимир Михайлович, губернський секретар

6. Летичівський повіт

1823-25 рр. – Обремський Йосип
1844-47 рр. – Луговий Іван Лаврентійович, титулярний радник

1856 – Садовський Олександр Григорович, відставний штабс-ротмістр
1859 – Козьминський Леон Станіславович, губернський секретар
1872 – Костерицький Микола Васильович, статський радник
1888 – Червінський Григорій Євгенійович, колезький асесор
1892 – Роше Костянтин Костянтинович, надвірний радник
1895 – Слачич Кіріл Миколайович, в.о. губернського секретаря
1900, 1904, 1909, 1911 – Рашевський Микола Павлович, титулярний радник, колезький секретар

7. Літинський повіт

1823-25 рр. – Сарнецький Вінетій Корвін
1844-47 рр. – Юковський Ілярій Петрович, відставний поручик
1859 – Радзейовський Іосиф Войцехович, колезький реєстратор
1872 – Сомов Володимир Миколайович, відставний капітан
1888, 1892 – Пушторський Олександр Іванович, статський радник
1895 – Бобровський Володимир Миколайович, чину не має
1900 – фон-Швенцон Анатолій Антонович, колезький асесор
1904 – Мейндорф Г.Ф.
1909 – Львов О.М., відставний полковник
1912 – Єленев Р.Ф.

8. Могилівський повіт

1823-25 рр. – Ярошинський Северин
1844-47 рр. – Крассовський Генрих Осипович
1859 – Сулятицький Януарій Калацерович, колезький реєстратор
1872 – Буцький Олексій Федорович, колезький асесор
1888 – Орловський Василь Трохимович, в.о. колезького радника
1892, 1895 – Ценін Іван Дмитрович, колезький радник, статський радник
1900, 1904 – Чихачов Дмитро Миколайович, титулярний радник
1909 – Лемені-Македон Микола Якович, в.о. колезького радника
1912 – Кич П.П.

9. Ушицький повіт

1823-25 рр. – Крумановський Юрій
1844-47 рр. – Іжицький Матеуш Вікторович
1853, 1856 – Рогульський Осип Андрійович
1856 – Рогульський Осип Андрійович
1859 – Хелминський Ігнатій Ігнатійович, колезький секретар
1872 – Буцький Федір Федорович, надвірний радник
1888, 1892, 1895, 1900 – Местмахер Павло Павлович, барон, колезький асесор; надвірний радник; колезький секретар; статський радник
1904, 1907, 1911 – Патон Михайло Оскарович

10. Ольгопільський повіт

1823-25 рр. – Липинський Фабіан
1844-47 рр. – Юр'євич Станіслав Осипович, відставний ротмістр
1859 – Закржевський Людвіг Ігнатійович, відставний прапорщик
1872 – вакансія
1888 – Арефович Григорій Васильович, статський радник
1892, 1895 – Волжин Олександр Миколайович, губернський секретар;
колезький секретар
1900 – Васильковський Степан Лаврентійович, статський радник
1904, 1907 – Дончич В.В.
1911 – Гіжицький Олександр Степанович, камергер, статський радник

11. Проскурівський повіт

1823-25 рр. – Потриковський Антоній
1844-47 рр. – Борковський Калікст Михайлович
1856 – Гадамський Костянтин Антонович.
1859 – Марцинкевич Іосиф Іванович, колезький секретар
1872 – Людвіков Едгардт Вольдемар-Георг-Фрідріх, відставний поручик
1888, 1892, 1895, 1900, 1904 – фон-Майдель Олександр Августович, барон,
відставний капітан кінної артилерії, статський капітан
1911 – Іванов-Луцевін Павло Миколайович, колезький секретар

12. Ямпільський повіт

1823-25 рр. – Ярошинський Антоній
1844-47 рр. – Старжинський Тит Людвігович, відставний гвардії штабс-ротмістр
1859 – Щеньовський Владислав Ігнатійович, губернський секретар
1872 – вакансія
1888, 1892 – Виноградський Микола Ілліч, відставний полковник
1895 – Навротський Михайло Іванович, в.о. дійсного радника
1900 – Виноградський Авксентій Григорович, в.о. засідателя Ямпільської
дворянської опіки, колезький асесор
1904 – Петропавловський В.П.
1911 – фон Герсдорф Георгій Федорович, штабс-ротмістр

2.4. ВПЛИВ СВІТОВОЇ АГРАРНОЇ КРИЗИ КІНЦЯ XIX ст. НА ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Наталія КОВАЛЬОВА,

*доктор історичних наук,
доцент кафедри філософії та українознавства
ДВНЗ «Український державний
хіміко-технологічний університет»
boriss2002@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6192-9532*

Альона ШМАЛЮХ

*кандидат історичних наук, старший викладач
кафебри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
alena_ustenko@ukr.net
orcid.org/0000-0002-5117-6642*

***Анотація.** Проаналізовано висвітлення проблеми світової аграрної кризи останньої чверті XIX ст. в історичній літературі. Виокремлено основні вияви аграрної кризи в українських губерніях, зокрема, падіння хлібних цін, зростання плати за оренду землі, надмірне оподаткування селянських господарств, хронічні неврожаї. На підставі аналізу бюджетів селянських господарств різних груп заможності виявлено мотивацію сільських господарів до участі в селянській революції початку XX ст. Охарактеризовано позицію урядовців Російської імперії щодо визнання впливу аграрної кризи на сільське господарство Наддніпряничини та позитивні зрушення у виробничій сфері в селі наприкінці XIX ст. Встановлено, що світова аграрна криза спричинила руйнування і зубожіння селянських господарств, активізувала селянство до участі в соціальній боротьбі. Найбільш постраждали губернії Лівобережної України стали епіцентром селянського бунту в 1902 р.*

***Ключові слова:** світова аграрна криза, падіння хлібних цін, селянство, селянська революція, зубожіння, малоземелля, оренда, неврожаї, Наддніпрянська Україна.*

Світова сільськогосподарська криза 1880–1890-х рр. припала на період стихійного розвитку капіталістичних відносин у пореформеній Російській імперії. Аграрна криза різко зменшила прибутковість екстенсивного сільськогосподарського виробництва і оголила низку невирішених у ході селянської реформи 1861 р. проблем: неврегульованість земельного ринку та ринку найманої праці, обтяжливе

оподаткування селянства, «конфлікт інтересів» різних суспільних станів щодо вибору економічних пріоритетів розвитку держави. В умовах протекційної політики держави, спрямованої на підтримку промисловості: кошти із сільського господарства вилучалися за допомогою митного протекціонізму та оподаткування, – у скрутному становищі опинилися як великі землевласники, так і селяни. Розорюючись, поміщики посилювали економічний тиск на селянство.

В історіографії сформувалося неоднозначне ставлення до проблеми світової аграрної кризи: її визнання, невизнання, часткове визнання і ототожнення з аграрним питанням на початку ХХ ст. Російські урядовці початку ХХ ст. не визнавали впливу світової аграрної кризи на сільське господарство Наддніпрянської України (як і проблему малоземелля в українських губерніях). В. Ленін і подальші радянські дослідники проблему аграрної кризи ототожнювали з аграрним питанням і аналізували з точки зору залучення селянства до класової боротьби. Зокрема, В. Ленін визначив та проаналізував такі симптоми кризи: малоземелля, масове зубожіння селянства, пережитки кріпосництва, зростання цін на землю, збільшення податкової заборгованості селян, голод початку 1890-х рр.¹.

Перебуваючи в центрі постійної уваги публіцистів, урядовців, науковців, проблема аграрної кризи «загубилася» на тлі проблеми зубожіння села, зокрема «зубожіння центру» (дев'яти центральних чорноземних губерній), яке супроводжувалося хронічними недородами і масовим розоренням селянства. Перш за все сучасники ототожнювали світову аграрну кризу із «падінням хлібних цін» на європейських ринках. Вплив неврожаїв на добробут селянства російський публіцист В. Розенберг вважав одним із чинників розладнання селянського господарства («хозяйственного разстройства крестьян» – рос., *Авт.*), а у деяких випадках – симптомом цього розладнання².

«Кризу хлібних цін» в останній чверті ХІХ ст. (їхнє зменшення на 25–30%) зауважив один із перших дослідників селянської революції С. Дубровський. Однак він не аналізував вияви та наслідки аграрної кризи, побіжно зауваживши сповільнення розвитку фермерських господарств, масове розорення «слабкого» селянства, відтік капіталів у промисловість³. На думку економіста Б. Бруцкуса, ціни на хліб обвалили розвиток залізниць, а сама криза спричинила підвищення цін на робочі руки, вона поширювалася лише на сільськогосподарську галузь, оскільки

---

¹ Див., напр.: Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець ХІХ століття. *Ленін В. І. Повне зібрання творів*. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 17. С. 53–129.

² Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. *Очерки по крестьянскому вопросу*. Собр. ст. под ред. А. А. Мануилова. Москва: Изд-е Д. С. Горшкова, 1904. Вып. 1. С. 73.

³ Дубровский С. Столыпинская реформа. Капитализация сельского хозяйства в ХХ веке. Ленинград: Прибой, 1925. С. 5–8.

промисловість перебувала у стані підйому¹. Інший російський статистик і публіцист кінця XIX – початку XX ст. А. Радціг, шукаючи причину кризи, звернув увагу на технологічну відсталість Російської імперії (високі тарифи на перевезення хліба на залізницях, відсутність інфраструктури для зберігання зерна), яка знецінювала працю селянства. У 1891 р. ціни на американське зерно становили 70–95 к. за пуд пшениці і 53–97 к. за пуд жита, а російські селяни продавали жито удвічі дешевше – за 36–46 к. Підтримати виробників сільськогосподарської продукції у США змогли за допомогою зменшення витрат на транспортування зерна і технологічного здешевлення експлуатації залізниць². З іншого боку, розвиток залізниць мав позитивний вплив на сільськогосподарську галузь: полегшив збут хліба, сприяв розширенню посівних площ, зростанню попиту на робочі руки, полегшив забезпечення селян дешевими фабричними виробами.

Більшість радянських і західних дослідників визнавали наявність аграрної кризи і її вплив на розвиток сільськогосподарської галузі в Російській імперії. Один із небагатьох противників визнання аграрної кризи, американський економіст П. Грегорі поставив під сумнів загальнонаціональний масштаб існування аграрної кризи в Росії. Він доволі стисло охарактеризував окремі аспекти розвитку сільськогосподарської галузі, територіальні межі впливу аграрної кризи локалізував «районами старої культивації». Специфіку екстенсивного розвитку сільського господарства Російської імперії П. Грегорі проаналізував за зразком «прикордонної» економіки – розширення кордонів держави на нові території в міру виснаження старих сільськогосподарських районів³. Для сучасної російської історичної науки характерною тенденцією залишається ототожнення понять «аграрна криза» і «аграрне питання» і широкий спектр підходів щодо аналізу сутності проблеми⁴.

Багато аспектів економічного розвитку Наддніпрянської України пореформеного періоду висвітлено у ґрунтовних розвідках дослідників як радянської епохи, так і сучасності. Зокрема, стан сільськогосподарської галузі проаналізовано у працях О. Рєнта та О. Сердюка⁵, становище

---

¹ Бруцкус Б. Д. Экономия сельского хозяйства: Народно-хозяйственные основы. Петроград : Кооперация, 1924. С. 81.

² Радциг А. А. Финансовая политика России с 1887 года. Санкт-Петербург : Народная польза, 1903. С. 126–127, 184.

³ Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX– начало XX в.): Новые подсчеты и оценки. Москва : РОССПЭН, 2003. С. 30, 37, 247–248.

⁴ Див., напр.: Роголина Н. Л. Аграрный кризис в российской деревне начала XX века. *Вопросы истории*. 2004. № 7. С. 10–22.

⁵ Див., напр.: Рєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.

поміщицьких господарств детально висвітлено Н. Теміровою¹, еволюцію земельного ринку досліджено В. Шевченком², проурядові аграрні ініціативи урядів Російської імперії початку ХХ ст. – З. Священком³. У нашому дослідженні зосередимо основну увагу на тенденціях розвитку сільськогосподарської галузі Наддніпрянщини, які склалися унаслідок світової аграрної кризи і сформували об'єктивні передумови селянської революції початку ХХ ст.

Світову аграрну кризу спровокувала поява на європейському ринку дешевого американського хліба. Ознаки цієї кризи в Російській імперії були відчутні з 1881 до 1897 рр.⁴. Російський уряд намагався вистояти в хлібній конкуренції за рахунок зменшення експортних цін на хліб. З 1882 до 1890 рр. на продукцію селянських господарств вони впали на 35%, а поміщицьких – на 17%. Загалом за період кризи ціни на російський хліб зменшилися вдвічі. Найвідчутнішим було падіння цін у 1886–1887 та 1894–1895 рр.⁵. Ці тенденції болюче вплинули на розвиток аграрної сфери, основу якої складало землеробство зернового напрямку: 90% усіх посівних площ займали зернові культури⁶. Посіви озимої пшениці зосереджувалися на Правобережній Україні, ярової пшениці та ячменю – на Півдні, також поширеною культурою було жито. Посіви пшениці на Півдні становили від 40 до 50% загальної площі посівів, на Лівобережжі і Правобережжі, за винятком Волинської і Чернігівської губерній, – від 1/5 до 1/4 площі⁷.

Виснажливою і неприбутковою селянську працю робили технологічна відсталість і залежність сільськогосподарської галузі від природи. Земський діяч і землевласник Харківської губернії Є. Гордієнко зазначав, що своєю безгосподарністю селяни виснажували землю, якої й так у них було мало, ігнорували городництво, а врожай залежав від сприятливої погоди («від дощу і від Бога»). Через безгосподарність як в окремому господарстві, так і на державному рівні, втрачалася майже половина хліба та прибутків⁸.

---

¹ Темірова Н. Р. Помішки України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

² Шевченко В. М. Земельний ринок України 60-х років XIX – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 37 с.

³ Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ століття. Умань: Жовтий О. О., 2012. 343 с.

⁴ Егизарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 83–84, 162, 165.

⁵ Ефременко А. В. Ржаной кризис в пореформенной России. *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст.* Коломна: МГОСГИ, 2013. С. 50.

⁶ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 364.

⁷ Гурко В. Устои народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1902. С. 16–17.

⁸ Гордеенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Харьков: Тип. губерн. правления, 1885. С. 12–13, 17.

На відміну від інших губерній Європейської Росії, сільське господарство Наддніпрянщини, зокрема Степової та Правобережної України, швидше пристосувалося до умов кризи. Масових масштабів на Півдні України у 1880–1890-х рр. набуло розорювання цілинних та перелогових земель: посівні площі зросли у 1,5 рази, удвічі збільшився збір хліба, але врожайність залишалася меншою, ніж в інших регіонах¹. Отже, екстенсивним шляхом підтримувалося виробництво товарного хліба, а через розорювання земель стало занепадати тонкорунне вівчарство у поміщицьких господарствах.

Основною тенденцією розвитку земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. було земельне «зубожіння» дворянського стану і перехід землі до інших власників – купців, міщан, колоністів, селян. Процес швидкого обезземелення давнього маєтного дворянства, занепаду багатьох поміщицьких господарств, які не змогли пристосуватися до нових, ринкових умов економічної реальності капіталізму, здобув російськомовну назву «оскудение» (від однойменних нарисів С. Терпигорева). Автор, виходець із спадкового дворянства Тамбовської губернії, винними в зубожінні вважав самих поміщиків, а головною причиною їхнього розорення – розтрату отриманих коштів².

Процеси розорення поміщиків на Херсонщині описав у своїх спогадах відомий український громадський діяч кінця XIX – початку XX ст., «великоземельний землевласник» С. Чикаленко. Загальною тенденцією того часу він вважав нераціональне ведення господарства поміщиками, які прагнули швидкого збагачення, але не враховували природних умов краю й часто банкрутували. До втрати маєтків призводило й ведення непомірно розкішного життя, як це робили його сусіди: Носач, Балицький (втратив два маєтки, отримані в спадщину), П. Зарицький, Г. Карузо (розорився через захоплення породистими біговими кіньми)³. Праця по найму у поміщицьких господарствах забезпечувала можливість багатьом селянам заробити на власне проживання, а розорення маєтків підривало добробут багатьох селянських родин.

В українських губерніях протягом 1862–1905 рр. земельна власність дворян, за даними В. Шевченка, скоротилася на 8,1 млн дес., або 42,6%, і становила 10,9 млн дес.⁴. 3/5 своєї землі втратили дворяни Півдня України. На Лівобережжі (Полтавщина і Чернігівщина) землеволодіння дворян скоротилося більше ніж на половину, а в Харківській губернії – на 60%. Дворянство Правобережної України втратило менше ніж третину своєї

---

¹ Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 205, 208, 220.

² Терпигорев С. Н. Оскудение. «Благородные». Санкт-Петербург; Москва: Изд-е книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. Т. 1. С. 3.

³ Чикаленко С. Спогади (1861–1907). Київ: Темпора, 2003. С. 40–41, 53, 121–122.

⁴ Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. С. 210.

земель (тут штучно стримувалися ринково-поземельні операції)¹. Частка дворян, які купували землю в Російській імперії, протягом пореформеного періоду зменшилася удвічі і становила 25,7% в 1905 р. проти 51,6% у 1863–1872 рр.².

Селяни придбали частину втраченої поміщиками землі – 27,2% (5613,7 тис. дес.)³ і загалом селянське землеволодіння в Наддніпрянщині складало 59,5% всієї землі (1905 р.)⁴. Однак на тлі демографічного вибуху, коли сільське населення Наддніпрянщини за 40 років після реформи 1861 р. збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%⁵, таке збільшення площі селянського землеволодіння було недостатнім. Кількість претендентів на земельні наділи зростала також унаслідок сімейних розподілів і поширення малих сімей у пореформений період.

Різке подорожчання цін на купівлю землі та її оренду у 80-х роках XIX ст. посилювало земельний голод серед селян. Купівля землі для більшості селянських господарств у цей період була важкодоступним процесом. На початку XX ст. безземельними вважалися 19% українських селян, зайнятих у сільському господарстві (1905 р.)⁶. Особливо малоземелля було відчутним для Право- і Лівобережної України: на зламі століть у цих регіонах налічувалося понад 50% бідняцьких дворів, близько третини середніх і трохи менше однієї десятої заможних⁷. Найскрутнішим становище селян було в Подільській, Київській і Полтавській губерніях⁸.

За даними «Комісії з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії» (далі – Комісія 16 листопада 1901 р.), в Україні налічувалося 8357 тис. осіб надлишкового населення. Найбільш перенаселеною виявилася Правобережна Україна (на її частку припадало 46,7% від названої кількості), далі йшли Лівобережжя й Південь⁹. Загострення кризових явищ та послаблення паспортного

---

¹ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1973. С. 58–59.

² Дроздов И. Г. Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции к его мобилизации. Петроград: Север, 1917. С. 66.

³ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні... С. 54.

⁴ Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. Т. 60. С. 191.

⁵ Реєнт О. П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. *Український селянин*. Черкаси, 2004. Вип. 8. С. 194.

⁶ Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. Київ, 1907. С. 35.

⁷ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні... С. 38, 45.

⁸ Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 36.

⁹ Теличук П. П. Примененне наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1969. Київ: Вища школа, 1979. С. 236.

законодавства спричинили зростання числа відхідників. Лише в Київській губернії за період 1888–1897 рр. кількість заробітчан зросла у 2,3 рази (з 68,8 тис. до 158,8 тис. осіб)¹. Невикористане у сільському господарстві населення працездатного віку, в основному селяни-чоловіки, працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, в господарствах більш заможних селян, йшли до міст або на шахти. Однак сільськогосподарський ринок робочої сили формувався стихійно, його особливостями були нерівномірне й нестабільне забезпечення поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними.

Окремої уваги заслуговує оплата праці найманих робітників. Сезонне заробітчанство на Півдні України через часті засухи та непрогнозований вплив робітників з різних регіонів не приносило гарантованих коштів. Найбільший заробіток юнака за літо становив 50–60 крб, середній – 15–20 крб, а середній заробіток жінки – 12 крб за рік. Часом сезонні робітники могли взагалі повернутися додому без заробітку². Більш надійним джерелом прибутків була праця по найму у поміщицьких економіях і на цукрових заводах Правобережної України, але через високу конкуренцію серед робітників та нелюдське ставлення управителів отримувана там платня теж була низькою. Середній заробіток у поміщицьких економіях Правобережжя становив 44,1 крб на рік. За період аграрної кризи, зокрема 1883–1898 рр., поденна плата у поміщицьких господарствах суттєво зменшилася і перевага при наймі землевласники надавали тим робітникам, які працювали на власних харчах: чоловік на весняних роботах у 1883–1887 рр. отримував 35 к., а у 1898 р. – 28,7 к., на жнивних – 65 к. і 55,5 к. відповідно³. Ці заробітки дозволяли забезпечити лише елементарні потреби існування людини. Нижча оплата праці поденних робітників на Правобережній Україні порівняно з іншими регіонами Російської імперії пояснювалася перенаселенням краю та низьким рівнем розвитку господарства. На Півдні України ціни на робочі руки зменшувалися унаслідок застосування сільськогосподарських машин.

Проблему малоземелля селяни намагалися подолати також шляхом оренди землі. В українських губерніях наприкінці XIX ст., згідно з даними Л. Іванова, селяни орендували 4,2 млн дес. землі (21,3% їхнього надільного землеволодіння). Найбільше ґрунтів орендували селяни Півдня – 2,4 млн дес., на Лівобережжі – 1,3 млн, на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння⁴. У багатьох місцях оренда мала збитковий характер.

---

¹ Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни): Опыт статистико-экономического исследования. Киев: Тип. Петра Барского, 1899. С. 63–64.

² Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае... С. 62–64.

³ Там же. С. 66–68.

⁴ Див.: Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. Черкаси, 2005. Вип. 9. С. 130–131.

Наприкінці 1890-х рр. – на початку ХХ ст. відчутним стало нове збільшення орендних цін. У Херсонській губернії середня орендна ціна однієї десятини збільшилася з 8 крб 57 к. у 1898–1900 рр. до 12 крб 50 к. у 1905 р. У Полтавській губернії орендна плата збільшилася майже удвічі. У Київській губернії вона коливалася від 10 до 25 крб за десятину¹. Прибутковою для селян була лише довгострокова оренда. Однак на неї рідко погоджувалися поміщики, віддаючи перевагу кабальній для селян однорічній оренді. Орендна плата, як свідчили матеріали Комісії 16 листопада 1901 р., забирала в середньому 34% валового прибутку і 81,1% чистого прибутку, який селяни отримували від орендованої землі².

Однією з найвищих у Російській імперії вважалася орендна плата на Полтавщині. У губернії 44,8% господарств винаймали орні землі, а 8,3% – їх здавали (1900 р.). Схожа ситуація, на думку А. Авраменка, спостерігалася й у Чернігівській губернії, де орендними відносинами було охоплено від 42,7 до 58,7% господарств³. 90% орендарів становили селяни й козаки, а земля здавалася ділянками розміром 3–4 дес.⁴. Незважаючи на підвищення цін і збитковість, селяни не відмовлялися від оренди землі.

Іншою проблемою, яка виснажувала селянські господарства, була сплата податків. Селяни змушені були сплачувати державний поземельний податок, викупні платежі (як поміщицькі, так і державні селяни), земські та мирські збори, обов'язкові страхові виплати. Викупні платежі й мирські збори вважалися найбільшими й найтяжчими податками. За купівлю землі селяни сплачували до 215 млн крб, з яких третина припадала на частку України⁵. Наприкінці ХІХ ст. відбулися зміни у податковій галузі Російської імперії, спрямовані на поліпшення матеріального становища селян: 1880 р. було відмінено соляний податок, 1886 р. – подушний податок, 1881 р. зменшено викупні платежі, а 1896 р. – поземельний податок⁶. Однак нестачу коштів держава намагалася компенсувати введенням непрямих податків, зокрема підвищенням акцизу на спирт, перетворенням оброчного податку з колишніх державних селян на викупні

---

¹ Див.: Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин... С. 130.

² Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва: Наука, 1975. С. 324.

³ Авраменко А. М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце ХІХ – начале ХХ века. *Россия сельская. ХІХ – начало ХХ века*. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 172, 180–181.

⁴ Мануилов А. А. Аренда земли в России в экономическом отношении. *Очерки по крестьянскому вопросу*. Москва: Изд-е Д. С. Горшкова, 1905. Вып. II. С. 118, 145.

⁵ Огановский Н. П. Индивидуализация землевладения в России и ее последствия. Москва: Тип. т-ва «Задруга», 1917. С. 72, 74–75; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні... С. 13.

⁶ Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. Москва: Наука, 1984. С. 56, 59, 62, 85.

платежі та їх подальшим збільшенням (у 1886 р. на 45 %)¹. З 1895 р. була уведена державна монополія на продаж спиртних напоїв і до 1904 р. вона охопила майже всю територію країни, збільшилися непрямі податки. Відчутно зросли земські і мирські збори з селян².

Питання про співвідношення оподаткування селянства та його прибутків розглянемо на прикладі бюджетів селянських господарств Правобережної України. Заможне селянське господарство Пединівської волості Звенигородського повіту Київської губернії мало сплатити за землю (власну та орендовану) 73 крб річного окладу, що становило майже третину прибутків господарства. У цей же час витрати на горілку становили: у заможному господарстві – 15 крб, середньому – 7 крб (відро горілки), у бідняцьких господарствах – 3,5 крб (пів відра горілки)³. Високе оподаткування було вагомою причиною, що спонукала заможних селян до участі в селянській революції.

Селяни Полтавщини тяжкості непрямого оподаткування не відчували через свою бідність. У с. Дем'янівці Хорольського повіту Полтавської губернії, за даними земського статистика Л. Падалки (1903 р.), кошти на придбання цукру витратило лише одне найзаможніше господарство – 4 крб на рік, на купівлю горілки селяни п'яти господарств витратили 10 крб на рік (з них 7 крб припали на одне найзаможніше господарство), гасу спожили всі п'ять господарств на 6 крб 32 к., а мила – на 1 крб 31 к.⁴. Для цієї категорії селянства основною проблемою було задоволення елементарних життєвих потреб.

Прибутковість селянських господарств не забезпечувала виплати платежів, якими вони обкладалися. Дані земських обстежень дозволяють характеризувати бюджети селянських господарств різного рівня заможності в окремих регіонах Наддніпрянщини.

На Правобережній Україні до кустарних промислів було залучено не більше ніж 5% селян цього регіону⁵. Безземельні селяни жили виключно за рахунок найму у місцевих економіях, або ж сезонного відхідництва. Більшу частину населення тут становив тип селянина, відомий як «напівнаймит – напівгосподар». За допомогою власного земельного наділу він міг забезпечити лише продовольчі потреби своєї родини, а кошти для сплати податків та придбання промислових товарів заробляв, працюючи

---

¹ Там же. С. 57, 60, 63, 65; Берестовий А. І., Корновенко С. В. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2015. С. 161.

² Анфимов А. М. Налюги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 гг.). *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1962 г. Минск: Наука и техника, 1964. С. 490, 492.

³ Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае... С. 85–86, 88–89.

⁴ Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. С. 211.

⁵ Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае... С. 61.

по найму у місцевих економіях, на цукрових плантаціях і заводах, чи вирушаючи на сезонні заробітки до Херсонської або Таврійської губерній¹.

У господарстві середньої заможності у Пединівській волості Звенигородського повіту Київської губернії (6 осіб, 3,5 дес. землі, кінь, корова) за вирощену продукцію селянин міг виручити 21 крб. Інші кошти – 55 крб 55 к., потрібні для утримання родини, він змушений був заробляти: візницьким промислом (доставка лісу, буряків на заводи і в економії), дружина господаря працювала поденно, а врожай фруктів міг забезпечити половину вказаної суми². Ця категорія селянства через постійне перебування на межі розорення і тяжку працю теж мала свої мотиви для участі у селянській революції початку ХХ ст.

Річний прибуток заможного господарства (208 крб) практично відповідав його видаткам (211 крб 68 к.). Нестачу коштів і додатковий прибуток господар заробляв на перевезенні буряків до заводів та економії³. Заможні селяни своїм завданням у селянській революції, яка розпочалася на початку ХХ ст., вбачали зменшення високих податків та розширення можливостей легального придбання нових земельних площ.

Безземельні господарі платили невеликий податок: власники земельної ділянки від 1/4 до 2 дес. – 6 крб 50 к., а безземельні селяни – 2 крб 50 к. Однак вони були змушені левову частку своїх заробітків витратити на придбання хліба та інших продуктів. Свої річні витрати (малоземельні – 67 крб 25 к., безземельні – 75 крб 50 к.) компенсували, працюючи поденними робітниками. Максимальна сума, яку міг заробити чоловік за 190 робочих днів, становила 51 крб 50 к., а жінка за 90 днів (вона виховувала дітей і працювала по господарству) – 18,5 крб. У випадку недороду, падіння хлібних цін та іншого лиха прибутки родини зменшувалися⁴. Ця категорія селянства найбільше потерпала від продовольчих труднощів.

Середній розмір селянського бюджету у Херсонській губернії становив 58 крб 50 к. на особу (споживання хліба – 18–20 пудів на особу)⁵. Річні витрати на особу у самих бідних господарствах Полтавської губернії складали 26 крб 93 к., у заможних – 45 крб. За узагальненими даними, мешканці с. Дем'янівка Хорольського повіту Полтавської губернії на початку ХХ ст. 42,3% своїх прибутків витрачали на харчування, 20,9% – на утримання худоби, 12,2% – на одяг, 6,9% – на посівну кампанію, 5,4% – на оренду землі, 5% – на сплату повинностей і податків. Незначні кошти на просвітницькі потреби (книги, газети) витрачали лише заможні господарства. Для придбання більш досконалих знарядь праці, добрив, кращих порід худоби вільних коштів у господарствах незаможних селян не

---

¹ Там же. С. 13, 48, 51.

² Там же. С. 87–88.

³ Там же. С. 87.

⁴ Там же. С. 88–92.

⁵ Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России... С. 207.

залишалося, а багатші господарі витрачали їх на купівлю нових ділянок землі¹. Сільське господарство продовжувало розвиватися на екстенсивних засадах, орієнтуючись на зернове виробництво.

У період з 1880 р. до 1900 р. майже 30% селянських господарств у Полтавській губернії втратили робочу худобу, а орієнтовно 20% господарств утримували лише одну худобину². Під час роботи «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» з'ясувалося, що в губернії 46% селянських дворів не могли себе прогодувати за рахунок власного земельного наділу. У Хорольському повіті налічувалося 14,8% безпосівних селянських господарств, у Зіньківському повіті – 32%, у Лохвицькому повіті – 34,5%, у Кобеляцькому повіті 25% господарств вже у 1887 р. не мали землі³. Причини зубожіння і недоїдання на Лівобережжі варто вбачати не лише у відсталості сільського господарства і його залежності від природи, а й у господарській спеціалізації регіону: на Лівобережжі вирощувалися технічні культури (коноплі, тютюн), розвивалося промислове городництво (цибуля, огірки) і садівництво. Виробництво зерна тут суттєво відставало від демографічного приросту: упродовж 1860–1890-х рр. валовий збір хліба на душу населення на Правобережжі зріс на 30%, на Півдні – у 2,5 рази, а на Лівобережжі – лише на 10%⁴.

За підрахунками земських статистиків, пряме оподаткування селянських земель у більшості губерній України удвічі, а в Херсонській – утричі перевищувало пряме оподаткування поміщицьких і приватновласницьких земель. У Кобеляцькому повіті Полтавської губернії селяни в 1901 р. платили в чотири рази більші податки, ніж поміщики⁵. Для їхньої сплати селяни змушені були продавати потрібний для власного споживання хліб відразу після збору врожаю. У кризові роки хліба до нового врожаю не вистачало навіть селянам з посівом більше ніж 20 дес.⁶. Сільськогосподарська праця була збитковою.

В умовах сільськогосподарської кризи та неврожаїв відбувалося накопичення селянських недосплат (без їх повної сплати навіть відмовитися від землі селянин не міг). Щодо боржників застосовувалися різні заходи: арешти, тілесні покарання, опис і продаж майна, примусові відробітки. Основним засобом контролю над сплатою податків і

¹ Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России... С. 208–210.

² Виноградов П. Г. Россия на распутье: историко-публицистические статьи. Москва: Территория будущего, 2008. С. 220.

³ Шидловский С. И. Общий обзор трудов местных комитетов. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1905. С. 38.

⁴ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наук. думка, 1968. С. 53, 61, 64–71.

⁵ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 84.

⁶ Егизарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 124.

стягуванням недосплат виступала кругова порука (до 1903 р.). Сільська громада змушена була залучати кошти із мирських зборів, за рахунок продажу рухомого майна чи розверстання платежів між своїми членами. Сільські старости й волосні старшини через несплату податків підлягали законному покаранню (арешти і штрафи). За подвірного землеволодіння репресій зазнавали окремі домогосподарі¹. У боржників також могли відібрати частину землі для здачі її в оренду на 1–2 роки з метою сплати заборгованостей².

Вищі урядовці двічі зауважували досягнення селянами «крайньої межі напруженості» щодо сплати податків: у 1898 р. та наприкінці 1902 р.³. Політику надмірного оподаткування селянства в Російській імперії критикували економісти М. Анненський, О. Кауфман⁴. Змушуючи селян продавати хліб, держава не виділяла достатніх коштів для їх потреб (освіта, переселенська політика, діяльність Селянського банку, розвиток землеробства). Формуванню податкової політики були властиві територіальні диспропорції. Лубенський повітовий комітет Полтавської губернії з питань сільськогосподарської промисловості у 1902 р. зазначив, що багаторічна економічна політика держави спрямована на виснаження землеробського центру, а зібрані кошти витрачаються на потреби окраїн імперії⁵. Податковий тягар у Російській імперії, незважаючи на спроби реформування, гальмував розвиток селянського господарства і був дражливим чинником у відносинах селянства з владою.

Іншим лихом, від якого наприкінці XIX – на початку XX ст. страждали селяни, було хронічне недоїдання, зумовлене частими неврожаями. Винятково великими масштабами вирізнялися неврожаї 1891–1892 рр., 1901 р. та 1905–1906 рр. Неврожай 1891 р. охопив повністю Полтавську та Чернігівську губернії, а також значну частину Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній. У Полтавському повіті на Полтавщині та Слов'янському повіті на Катеринославщині неврожай повторювався дев'ять разів, на Херсонщині (Одеський, Тираспольський і

---

¹ Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. Москва: Наука, 1984. С. 89–98.

² Бржеский Н. К. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1897. С. 202.

³ Витте С. Ю. Воспоминания: в 3-х т. Москва: Изд-во соц.-экон. лит.-ры, 1960. Т. 2. С. 520; Симонова М. С. Отмена круговой поруки. *Исторические записки*. Москва: Наука, 1969. Т. 83. С. 169.

⁴ Анненский Н. Ф. Общія теченія финансовой политики государства. *Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*. Санкт-Петербург: Слово, 1904. Т. 2. С. 555; Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. Т. 2. С. 29–30.

⁵ Анненский Н. Ф. Общія теченія финансовой политики государства... С. 638.

Ананьївський повіти) – сім разів, з проміжками через два – три роки¹. Селяни Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, як з'ясувалося в 1902 р., страждали від неврожаїв і голоду протягом п'яти років².

Під час неврожаїв держава виділяла фінансову допомогу селянам для придбання продовольства. Ці витрати за 1891–1912 рр. в межах всієї імперії склали 488,1 млн крб, з яких селяни повернули лише близько половини (57%)³. Приблизну картину неврожайних років для різних губерній Наддніпрянщини пореформеного періоду (з 1869 до 1908 рр.) дозволяє скласти зібрана міністром землеробства Російської імперії О. Єрмоловим (1894–1905 рр.) статистика звернень до держави про надання продовольчої допомоги (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Статистика звернень від українських губерній до загальноімперського продовольчого капіталу з проханням продовольчої допомоги у неврожайні роки⁴

№ з/п	Губернії	Кількість звернень	1869–1880	1881–1901	1902–1908
1	Таврійська	21	6	9	6
2	Катеринославська	13	2	5	6
3	Херсонська	12	4	7	1
4	Бессарабська	8	1	4	3
5	Харківська	6	-	4	2
6	Чернігівська	5	2	1	2
7	Полтавська	2	-	2	-
8	Волинська	1	-	-	1
9	Київська	1	-	1	-
10	Подільська	1	-	1	-
Усього		70	15	34	21

Найбільше від неврожаїв страждали три губернії Півдня України, зокрема, Таврійська губернія за кількістю звернень посіла перше місце у Російській імперії (21). Губернії Лівобережжя набагато менше клопоталися про надання продовольчої допомоги в неврожайні роки: від Харківської надійшло 6 звернень, від Чернігівської – 5 звернень і від Полтавської – 2 звернення. Від губерній Правобережжя було зафіксовано по

¹ Першин П. М. Нариси аграрної революції в Росії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 69, 72.

² Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. Сборник документов. Москва: Наука, 1998. С. 108.

³ Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. Москва: Весь Мир, 2012. С. 583.

⁴ Підраховано за: Ермолов А. С. Наши неурожаи и продовольственный вопрос. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума, 1909. Ч. II. С. 4–6.

І зверненню¹. Зауважимо, що ця статистика далеко не повна, оскільки продовольчі труднощі часто долалися за рахунок місцевих ресурсів, або ж, як засвідчив досвід селянських бунтів 1902 р. на Полтавщині, влада роками не звертала уваги на селянські потреби.

Звернемо увагу, що під час світової аграрної кризи (1881–1901 рр.) кількість звернень про надання продовольчої допомоги збільшується удвічі (з 15 до 34 звернень) та зменшується майже у 1,5 рази порівняно з подальшим періодом (1902–1908 рр.) – 21 звернення. Вважаємо це важливим аргументом на користь визнання впливу світової аграрної кризи на розвиток сільськогосподарської галузі у Наддніпрянщині, який залишався поза увагою російських урядовців кінця XIX ст. та деяких сучасних російських дослідників.

Кошти, які отримували в якості продовольчої допомоги українські губернії, проаналізуємо з допомогою таблиці 2. Ці надходження неспівставні з фінансовою допомогою російським регіонам: Таврійська губернія за 21 рік отримала від держави 4 008 тис. крб, а Самарська губернія за 19 років – 64 473 тис. крб (!). Подільська і Полтавська губернії не отримали взагалі ніякої допомоги від держави².

Таблиця 2.

Інформація щодо отримання продовольчої допомоги від загальноімперського продовольчого капіталу та Державного Казначейства та заборгованість щодо її сплати (1891–1908 рр.)³

№ з/п	Губернії	Отримані кошти (тис. крб)	Заборгованість станом на 1 січня 1909 р. (тис. крб)
1	Херсонська	7 384	3 282,8
2	Таврійська	4 008	1 784,6
3	Бессарабська	2 003	854,4
4	Чернігівська	1 745	805,2
5	Харківська	1 357	768,9
6	Катеринославська	265	<100
7	Подільська	-	-
8	Полтавська	-	-
	Усього	16 762	7 595,9

Дуже складним був бюрократичний механізм організації допомоги голодуючим. Його детально описав публіцист В. Розенберг. Невідповідність попередніх підрахунків обсягів продовольчої допомоги

¹ Ермолов А. С. Наши неурожаи и продовольственный вопрос... Ч. II. С. 4–6.

² Там же. С. 7–9.

³ Підраховано за: Ермолов А. С. Наши неурожаи и продовольственный вопрос... Ч. II. С. 8–9, 21. Інформація щодо Волинської та Київської губерній відсутня.

реальним потребам населення виявлялася лише навесні. Наприклад, у 1901 р. дані щодо Херсонської губернії були занижені у 3–4 рази, зокрема в Єлисаветградському повіті. Це зумовлювалося не стільки нестачею продовольчих запасів, скільки бюрократичною процедурою організації продовольчого забезпечення, встановленою з 1899 р.: сільські громади через земських начальників мали подавати списки до повітових управ, а подальша перевірка й затвердження цих списків у різних інстанціях сповільнювали процес видачі допомоги селянським господарствам, особливо напередодні посівної кампанії. Більш дієву допомогу голодуючим надавали земства, місцеві діячі або приватні особи, причому останні – у формі добродійності. Однак обсяги приватної добродійної допомоги голодуючим стали зменшуватися (порівняно з 1891–1892 і 1898 рр.). Досвід продовольчої кампанії за правилами 1900 р., зокрема у Катеринославській губернії, спонукав місцеві комітети про потреби сільськогосподарської промисловості висловлюватися за передачу продовольчої справи до компетенції земств¹. Отже, бюджет Російської імперії тривалий час фінансував землеробські губернії, де переважало общинне землеволодіння, а продовольчі труднощі у Наддніпрянщині долали власними силами та за рахунок ресурсів, зібраних земствами та особливого продовольчого збору.

Збідніння селянства відбувалося на тлі промислового підйому та індустріалізації. В умовах падіння хлібних цін російські урядовці, зокрема очільники міністерства фінансів обстоювали інтереси великої промисловості й залишалися байдужими до потреб виробників хліба, і ніяк не допомагали їм протистояти американському експортові. Самі великі й середні землевласники, проти яких на початку ХХ ст. виступили політичні партії й Державна дума, ледве животіли через низькі, збиткові ціни на сільськогосподарську продукцію, не мали доступних кредитів та налагодженого збуту своєї продукції. Низькі ціни на продовольство та робочі руки для держави були навіть вигідні². Таким чином, в умовах світової аграрної кризи сільське господарство було полишене саме на себе.

Міністр фінансів С. Вітте визнавав слабкість частини селянських господарств і їх неспроможність власними силами справитися з серйозним неврожаєм³. Однак щодо українських губерній позиція російських урядовців була категоричною. В. Гурко, начальник земського відділу у Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії, не визнавав падіння селянського добробуту (відповідно і кризи) у південних губерніях та на Правобережжі, а на Лівобережжі воно, на його думку, було «слабко

---

¹ Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. *Очерки по крестьянскому вопросу*. Собр. ст. под ред. А. А. Мануилова. Москва: Изд-е Д. С. Горшкова, 1904. Вып. 1. С. 136–142.

² Мигулин П.П. Аграрный вопрос. Харьков: Печатное дело, 1906. С. 34, 39.

³ Витте С. Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 гг. Санкт-Петербург: Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1912. С. 110.

вираженим»¹. Причину незначних виявів кризи він вбачав у залученні селянських господарств до грошового обігу та адаптації до умов ринку, пануванні подвірного землеволодіння, на Правобережжі – промислових заробітків, на Півдні – садівництва, тютюнництва, виноградарства².

Все-таки окремі заходи щодо поліпшення стану сільськогосподарської галузі та селян, постраждалих унаслідок світової аграрної кризи, було зроблено: у 1894 р. Міністерство державного майна було перетворено на Міністерство землеробства та державного майна. З 1902 р. стали діяти пільгові тарифи на перевезення сільськогосподарської продукції³. У 1898 р. було введено новий митний тариф, який звільняв від сплати мита ввіз лише найбільш складних сільськогосподарських машин, які не вироблялися в Росії. Митні пільги поширювалися й на постачання запчастин для сільськогосподарської техніки⁴. Зменшенню надмірності оподаткування селянства сприяла діяльність Комісії 16 листопада 1901 р. Зокрема, комісія окреслила нові межі району «зубожіння» – до нього потрапили й три українські губернії: Харківська, Полтавська й Чернігівська. Такий статус передбачав зменшення розмірів викупних платежів⁵. Активізації земельного ринку сприяв створений у 1882 р. Селянський поземельний банк.

Дієву допомогу щодо подолання селянської безгосподарності стали надавати земства. На Півдні України фахівців для сільськогосподарської галузі готували у сільськогосподарському земському училищі в Херсоні (діяло з 1874 р.). Щоб вступити на навчання до цього училища, треба було здолати високий конкурс – на 33 місця претендували 350 кандидатів⁶.

Наприкінці 1880-х рр. Херсонське губернське земство призначило в деякі повіти агрономічних доглядачів, які мали дбати про поліпшення селянського господарювання, але за короткий час ефективність цієї новаторської справи не проявилася. Земства Таврійської губернії заохочували селян до зайняття виноградарством, садівництвом. У багатьох місцях у губернії діяли сільські каси та позико-ощадні товариства, але вони

---

¹ Гурко В. Устои народного хозяйства России: Аграрно-экономические этюды. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1902. С. 15.

² Гурко В. Устои народного хозяйства России ... С. 26–27.

³ Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.). Сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. Петроград: Канцелярия Главноуправляющего землеустройством и земледелием, 1914. С. 384.

⁴ Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) ... С. 387–388.

⁵ Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ століття. Умань: Жовтий О.О., 2012. С. 197.

⁶ Нессин Н. Век прожить – не ниву перейти. *Российская и советская деревня первой половины ХХ века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции* / сост. Н. Ф. Гриценко. Москва: Русский путь, 2009. С. 201.

надавали допомогу переважно заможним селянам. Село потребувало дешевого кредиту¹.

У 1880 р. при Міністерстві державного майна було створено меліоративну експедицію, яка займалася зрошенням державних і частини приватновласницьких земель Півдня Росії, зокрема у Херсонській та Катеринославській губерніях. Проте перші меліоративні проекти не приносили суттєвих результатів, оскільки потребували технічних знань та значних фінансових ресурсів, яких не мали приватні власники².

Відбулися якісні зміни і в самому селянському середовищі. На Півдні України, який перетворився на основний район капіталістичного землеробства і характеризувався широким використанням найманої праці та сільськогосподарських машин, сформувався новий тип селянина-товаровиробника. Прошарок селян-підприємців зростав і в інших регіонах, зокрема на Лівобережжі й Правобережжі у галузі виробництва технічних культур (коноплі, тютюну), цукрових буряків (заможні селяни були постачальниками буряків на цукроварні). Тут суттєво вигравали села, розташовані поблизу залізниць. Залізничний транспорт, сполучивши віддалені регіони, сприяв економічному піднесенню як окремих населених пунктів, так і певних галузей сільськогосподарського виробництва. Ці селяни-підприємці – економічно активні, краще освічені, знайомі з життям в інших регіонах – і виступали носіями революційних ідей та стали ініціаторами й активними учасниками селянської революції (боротьби проти поміщиків і держави), яка розпочалася у 1902 р. і тривала з перервами кілька десятиліть.

Отже, світова аграрна криза спричинила розорення поміщицьких і селянських господарств та в комплексі з іншими об'єктивними чинниками актуалізувала на зламі століть дворянське й селянське питання і, відповідно, своєрідний «конфлікт інтересів» у вирішенні цих питань. Російська держава, ініціювавши у другій половині XIX ст. низку буржуазних реформ і, зокрема, селянську, не змогла довести їх до логічного завершення. В умовах становлення нового капіталістичного ладу й індустріального суспільства як поміщики, так і селяни були станами відживаючого суспільного ладу, але й водночас продовжували залишатися основними виробниками сільськогосподарської продукції, стихійний експорт якої багато в чому забезпечував надходження іноземної валюти для зростаючої економіки держави. Світова аграрна криза кінця XIX ст. засвідчила низьку рентабельність селянських господарств, неприбутковість селянської праці, оголила низку невирішених раніше правових аспектів селянського життя, зокрема, щодо оренди землі,

---

¹ Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва: Тип. И. Н. Кушнерева и К^о, 1891. С. 364–368.

² Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) ... С. 302–303.

формування ринку найманої праці, надання продовольчої допомоги, станових прав тощо.

В умовах кризи посилювалося зубожіння селянства, сільськогосподарська праця була збитковою. Вищі урядовці Російської імперії не визнавали існування аграрної кризи у Наддніпрянській Україні й, відповідно, українські губернії не отримували достатньої фінансової та продовольчої допомоги. Українські селяни власними засобами шукали виходу з кризи й можливості підробітків: на Правобережній Україні переважало відхідництво на сезонні заробітки і поденний найм до поміщицьких маєтків та на цукрові заводи; селяни Лівобережної України намагалися вижити за допомогою садівництва, городництва, розведення технічних культур, а також сезонного заробітчанства. На Півдні України розорювалися все нові площі, стали застосовуватися сільськогосподарські машини, розвивалися меліорація. При надмірному оподаткуванні населення Наддніпрянщини не отримувало такої державної допомоги, як російські губернії. Проблема подолання селянської бідності вийшла за межі економічної проблеми і набула політичного характеру.

Екстенсивний шлях виходу з кризи, зростання цін на землю, надмірний податковий тягар, галузеві і територіальні диспропорції у розвитку економіки Наддніпрянщини сприяли формуванню передумов селянської революції. Першим осередком селянського бунту в 1902 р. стали Полтавська і Харківська губернії, населення яких найбільше зазнавало продовольчих труднощів.

РОЗДІЛ 3 НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

3.1. СОЦІАЛЬНА І КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА БАЛКАНАХ (XIX – 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

*Галина САГАН,
доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені
Бориса Грінченка
galinasagan@gmail.com
orcid.org /0000-0001-8301-849X/*

***Анотація.** У статті зроблений аналіз соціальної та культурної адаптації українців, які переселялися на землі південних слов'ян з середини XVIII ст. Попри те, що причина еміграції мала економічні корені, для українців дуже важливо було утвердитися у соціальному житті регіону. Їхня громадська активність була показово дієва на фоні інших переселенців та місцевого населення загалом. Це дозволило українцям розгорнути успішну роботу зі створення громадсько-просвітницьких організацій, які сприяли облаштуванню активного діаспорного життя. Для висвітлення питань дослідження було долучено спогади, звіти громадських організацій діаспорян, які друкувалися в українській періодиці на Балканах та в інших європейських країнах.*

***Ключові слова:** українська діаспора, українці на Балканах, культурне життя, громадська діяльність, югослов'янські землі.*

Найбільшою спільнотою українських переселенців на Балканах стала діаспора українців і русинів, яка сформувалася на території колишньої Югославії (Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина). Нині в цих країнах загалом проживає близько п'ятдесяти тисяч русинів та українців. Їхні предки почали переселятися туди в середині XVIII ст. з прикарпатських сіл і селищ, займаючи прикордонні смуги сьогодишньої Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Польщі – околиць, які в ті часи належали Австро-Угорській імперії. Активний громадський діяч діаспори Юліан Колесар писав про цих піонерів: «Вимучені бідною, худі, пелехаті, зодягнуті у розписані кожухи й широкі грубі холошні, покидали вони свої підгірські селища і з клунками в руках зорганізовано або й самотужки прямували на рівнину, до Бачки і Банату, де могли дістати землю на обробіток. Спустились гірськими переходами найбідніші мешканці

Югаші, Барнове, Горняки й інші»¹.

Переселення людей з України до земель югослов'ян мало кілька основних хвиль. Перша і найбільш чисельна колонія була заснована 1746 р. у Бачці (Сербія), в селі Руський Керестур переселенцями з Закарпаття і Лемківщини, переважно з Пряшівщини й околиці Горлиці. На кінець ХХ ст. ця громада нараховувала близько 7 тис. осіб, а їхня парафія Св. Миколая є найстаршою, найбільшою і найбагатшою у Сербії. Наступні поселення Бачки, де зупинилися українці, – це Коцур (1765), Нові Сад (1780), Вербас (1848), Дюрдьове (1870), Господинці (1780), Куля й ін. Ці переселенці становлять першу групу емігрантів регіону. Відтоді вони себе називають русинами, а місцеве населення ще уточняє «бачванські» (від околиці Бачка). Також вони розмовляють стародавнім пряшівським діалектом – мовою, привезеною їхніми предками².

Другу групу переселенців на зламі ХІХ – ХХ ст. сформували галичани. Вони поселилися в регіонах Боснії і Славонії за часів австрійського цісаря Франца Йосифа. Місцями компактного проживання українців стали населені пункти: Приявор, Дев'ятина, Хорвачани, Бая-Лука, Вуковар, Сремська Митровиця, Сараєво і Загреб. Розмовляли вони вже іншим діалектом – галицьким, а називали себе українцями. У документі, що був знайдений у фундаменті греко-католицької церкви в с.Козарц, побудованої 1911 р., окрім іншого, написано: «...Всі русини у Боснії греко-католицької віри прийшли зі Східної Галичини, поселилися спочатку у Прияворі, а пізніше в Дев'ятині, Храпчанах, Дуброві, Камениці, Челінцу біля Бая-Луки, у Яблонові, Козарцу, Марічці, Домброві біля Нового, у Предору, у Церовлянах біля Градішки. Окрім того, багато робітників-русинів у Завідовічах і у Варешу біля Сараєва. Ось як розмістилися бідні переселенці»³.

Перша та друга група переселенців з України були представниками аграрної еміграції й основна мета осілости на нових теренах полягала в тому, щоб найти вільну землю і займатися там сільським господарством. Як з'ясувалося згодом, українці у порівнянні з місцевим населенням володіли більш передовими методами обробітку землі. Вони вперше запровадили тут залізний плуг, продемонстрували переваги глибокої оранки. Принесли з собою раніше невідомі у Боснії культури – жито, гречку, картоплю, хміль, а ще досвід садівництва, городництва і бджільництва. Від українців місцеве населення запозичило використання солом'яної січки для годівлі худоби, навчилося штукатурити і білити будівлі, використовувати у побуті ліжко і кухонну плиту.

Попри економічні труднощі та клопоти, з якими доводилося

---

¹ Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис. *Українська діаспора*. Київ-Чикаго, 1995. Число 8. С.18.

² Лучечко І. Українські поселення в Югославії. *Альманах Українського Народного Союзу*. Нью-Йорк, 1985. № 75. С. 148-149.

³ Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис. *Українська діаспора*. Київ-Чикаго, 1995. Число 8. С.18.

справлятися на чужині, переселенці намагалися не втрачати зв'язок з рідною землею. Краще освічені, а це переважно галичани, підтримували контакти з товариством «Просвіта» у Львові, звідки переселенцям надсилали книжки, календарі й часописи, які забезпечували мінімальні потреби їхнього національного просвітництва. Але найважливіше і найцікавіше те, що без огляду на інтелектуальний рівень емігрантів, усі вони відразу бралися до облаштування свого громадського і культурного життя на новій землі. Починали з організації парафій, будували церков і шкіл.

У перше десятиліття ХХ ст. культурна і громадська діяльність українських переселенців відбувалася повільно, наражалася на різні проблеми. Найпоширенішою проблемою був дефіцит освічених людей, особливо в сільській місцевості. Серед переселенців інтелігенція траплялася рідко, а ті, які емігрували до Югославії, селилися в містах, де зазвичай працювали в органах місцевої адміністрації. Мешканці сіл пробували самотужки вирішити основне питання культурного розвитку – питання освіти. На перших порах в умовах дефіциту навчальної літератури, матеріальних складнощів переселенці зверталися з проханням про допомогу не до місцевих органів управління, а до галицьких культурних організацій, митрополії, вчених – В. Гнатюка, К. Студинського, М. Павлика¹. У колективних і особистих листах просили надіслати українські підручники, книги, кошти для будівництва шкіл. У селах, де працювали місцеві народні школи, переселенці відправляли своїх дітей на навчання. Батьки просили дати для їх дітей учителя, який би розмовляв українською мовою. 1901 р. найбільша група українських дітей (33 учні) зібралася в Прняворі, куди за сприяння греко-католицького духовенства було направлено україномовного вчителя.

З кожним роком переселенці зміцнювали свої матеріальні та суспільні позиції на югослов'янських землях. Вони починали сміливіше відстоювати свої права та обіцянки, які їм давали при переселенні. Так, 1911 р. сараєвські газети повідомляли, що делегація українських емігрантів поскаржилася до уряду у Відні на дії місцевої влади, яка відмовлялася надавати дотації для утримання українських шкіл. Делегати заявили, що через це 4 тис. колоністів змушені будуть продати своє майно і повернутися на батьківщину. Урядові особи запевнили скаржників, що справу буде залагоджено².

Українські емігранти поступово утворювали низку громадських об'єднань. 1909 р. в Прняворі, а 1912 р. у Камениці, було відкрито «Руську читальню товариства «Просвіта». Того ж 1912 р. в Прняворі почали діяти ощадна і позичкова каси³. Книжки для читалень, газети, журнали надходили з Галичини, зв'язки з якою не припинялися.

---

¹ Мовчан С. Джерела до вивчення історії української еміграції в Боснії і Герцеговині. *Нова думка*. Вуковар, 1989. № 77. С.27.

² Нота В. Сто років українців у Югославії. *Нова думка*. Вуковар, 1990. N 83. С.12.

³ Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969. С. 46.

З утворенням Королівства сербів, хорватів і словенців правове становище українського населення фактично не змінилося. Як і в часи австрійського панування, національні меншини більшими правами не користувалися. Щоправда, югославські освітні закони дозволяли створювати початкові школи, де навчання проводилося рідною мовою (клас мав налічувати не менше 30 учнів) з обов'язковим вивченням сербсько-хорватської. Такі школи були відкриті в найбільших осередках українців – Керестурі, Коцурі, Вербасі, Дюрдьове. Після Першої світової війни культурно-освітнє життя українців, внаслідок розриву традиційних зв'язків з прабатьківщиною, що раніше здійснювалися в межах однієї держави і тому не зустрічали серйозних перешкод, зазнавало труднощів.

Зрозуміло, що ні про які контакти з радянською Україною не могло бути й мови, адже Югославія не визнавала СРСР. З часом почали налагоджуватися зв'язки з Галичиною. У поселеннях українців відновлювали і розвивали свою діяльність філії львівської «Просвіти», активними учасниками якої були насамперед представники політичної еміграції, що опинилися в Югославії після війни¹. У рамках товариств «Просвіта» працювали бібліотеки, драматичні гуртки, створювалися хори, які вивчали народні, церковні та класичні твори. Наприкінці 20-х років при цих товариствах почали функціонувати спортивні секції, які пізніше стали називатися «Соколи»².

Велику роль у становленні громадського і культурного життя українських переселенців відіграла столиця Хорватії Загреб. Писемні пам'ятки свідчать, що українці, які проживали в Загребі вже з першої половини XIX ст., були членами «Іллірійського товариства», захоплювалися ідеєю слов'янофільства, писали пісні, читали лекції та брали активну участь у культурному житті Загреба та Хорватії.

Перша українська організація в Загребі була заснована студентами. Хоча спочатку такі спроби були зроблені в Сербії, куди на початку 20-х рр. XX ст. прибула більша частина українських студентів з тих, котрі хотіли навчатися на Балканах. На той час українці частіше контактували з сербами і менше з хорватами, словенцями та іншими народами Югославії. Проте таке розташування української студіюючої молоді у регіоні швидко змінилося. Українські студенти не знайшли підтримки у сербської спільноти в так званому «українському питанні». Значна частина тодішньої сербської еліти не розділяла думки, що Україна має стати незалежною державою. Йован Жуйович – голова Сербської Королівської академії наук – говорив: «Ми, серби, вважаємо, що невинуваті прагнення деяких малоросів, щоб з України створити державу зовсім автономну, без будь-яких зв'язків з Росією. ... це було б проти інтересу найбільшої слов'янської держави Росії, і нашої

¹ Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис. *Українська діаспора*. Київ-Чикаго, 1995. Число 8. С.20.

² Нашлідство по 1968 и витворне по 1991 рок. *30 роки Союзу русинок и україняцх Горватскей*. Вуковар, 1998. С.11.

сербсько-хорватсько-словенської держави і всього слов'янства»¹.

Така позиція громадських кіл Сербії призвела до переселення українських студентів з Белграда до Загреба і Любляни. Ця група українських студентів характеризувалася високою національною свідомістю. 12 жовтня 1920 р. при хорватському академічному католицькому товаристві «Домагой» за домовленістю з греко-католицьким єпископом Янком Шимраком постала організація, яка на той час складалася з шести студентів Загребського університету².

1922 р. товариство модернізувалося в Українську Студентську Громаду, єдину на той час українську організацію, якій було дозволено працювати в Хорватії. Після кількох місяців очікування, влітку 1923 р. Громада отримала урядовий дозвіл на діяльність. До того, 1919 р. в Нові Саді а згодом у Руському Керестурі було засновано першу українську організацію – Русинське народне товариство «Просвіта» (РНТП), яке намагалося залучити до роботи ту частину українців, які називали себе русинами.³

29 червня 1922 р. у столиці Хорватії Загребі була заснована «Просвіта», яка схилялася до інших принципів. До її лав, як зазначали організатори, долучалися як русини, так і українці. На першому спільному засіданні «Просвіти» його члени прийняли поміркований у національному питанні статут. Передбачалося об'єднати всіх українців на базі культурно-просвітньої роботи і в такий спосіб спробувати задовольнити «духовні і моральні потреби українців-емігрантів з Великої України і Галичини, як також національне усвідомлення місцевих русинів-українців»⁴. Незважаючи на таку поміркованість, статут було затверджено у Белграді лише 7 лютого 1925 р. До складу керівництва загребської «Просвіти» увійшли Василь Войтанівський (голова правління), Іван Будз і Янко Колій (заступники голови), Йосиф Філяс (секретар) і Антон Жук (скарбник).⁵

Ці події спричинили негативну реакцію керівництва РНТП у Руському Керестурі. Заступник голови РНТП о. Юрій Біндас написав листа до голови загребської «Просвіти» В.Войтанівського, в якому зазначив своє обурення, вказуючи на те, що два товариства будуть між собою конкурувати. Войтанівський В. у листі-відповіді переконав Ю.Біндаса у протилежному. Зокрема, зазначив, що товариства ніяк не можуть конкурувати одне з одним з простої причини. В.Войтанівський мав на увазі те, що РНТП переважно дбало про переселенців, які не володіли українською літературною мовою та

¹ Мацяк Є. Хорватія вчора і сьогодні. *Український Вісник*. Берлін, 3 серпня, 1941. Ч.21 (65). С. 3.

² Крайцар І. Українська еміграція у Югославії. *Руски календар*. Руски Керестур, 1927. С.114.

³ Бурда С. Історія і актуальні проблеми українців та русинів Хорватії Дрогобицькому. *Українці Хорватії. Матеріали і документи*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 174.

⁴ *Український прапор*. 1922. 5 серпня.

⁵ Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. XX ст.). *Українська діаспора*. Київ, 1996. Число 9. С. 56-57.

орієнтувалися на збереження місцевих культурних традицій, які принесли з собою їхні предки з рідної землі.

КПТ «Просвіта» в Хорватії покладала на себе значно ширші завдання. Вона мала загальноукраїнську орієнтацію і прагнула поширювати українську культуру та національну свідомість серед усіх українців Югославії. Тому, на думку В.Войтанівського, товариства могли лише доповнювати одне одного. А якщо між ними протягом певного часу буде злагода, то справа може дійти до об'єднання у спільний Просвітний союз, вважав В.Войтанівський. Крім того, він підкреслив, що емігрантів не влаштовує те, що бачвансько-сремське товариство назване «руским». Для них це мало й політичне забарвлення, оскільки натякало на «російське», з яким загребська «Просвіта» мала далеко не дружні відносини¹. Таким чином, діяльність РНПТ було зорієнтовано переважно на бачвансько-сремських русинів, а діяльність хорватської «Просвіти» поширювалася на політичних емігрантів та українців Хорватії й Боснії. Після з'ясування відносин ворожнеча між організаціями припинилася.

Тривалий час не могла організувати громадське життя українська спільнота сербської столиці. З прибуттям сюди після Першої світової війни великої кількості російських емігрантів склалися такі умови, що «годі було думати про які-небудь вияви українського життя». Тому Белград українці певний час просто оминали. Проте з кожним місяцем українців у центрі Сербії все більшало. Це сприяло тому, що югославська спільнота з великим інтересом сприймала усі події в житті українців та в Україні й намагалася в них розібратися. Ще більшого ажіотажу додали трагічні обставини, пов'язані із загибеллю С.Петлюри. Не обійшлося без реакції російської еміграції, яка, власне, розпочала диспут на сторінках югославської преси. Після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. одна із центральних газет Югославії «Политика» інформувала про цю трагедію. 27 травня «Политика» надрукувала українофобську статтю російського емігранта А. Ксюніна «Кривавий Петлюра». У ній писалося, що С. Петлюра розпочав свою діяльність у Києві з того, що друкував усі книги і часописи українською мовою, яку нібито вигадав професор М. Грушевський. «Але настав великий конфуз. Не змогли знайти жодного письменника, який би вмів писати тією мовою, жодного читача, який би ту мову розумів». Закінчувалася стаття цинічним висновком: «Запізніла куля потрапила нарешті в С. Петлюру, як помста за жидівські погроми»². Брехлива стаття викликала гостру полеміку в югославській пресі.

Першою відгукнулася монархічна газета «Балкан», в якій написали, що С. Петлюра був демократом і поступовцем, і без іронії запитали у А. Ксюніна, чому він, як поступовець-демократ, з такою ненавистю писав про С. Петлюру. 30 травня сербська газета «Политика» надрукувала

¹ Лятак Ю. Інформування українською мовою на просторах колишньої Югославії (1922-1992): Короткий огляд. *Misli z Dunava*. Vukovar, 2002. № 5. С. 52-53.

² Вбивство С.Петлюри в Югославській пресі. *Трибул.* Прага, 15 серпня, 1926. Число 40. С. 24-25.

спростування статті А. Ксюніна, яку надіслало Українське товариство «Просвіта» з Белграда. Російський емігрант не мав жодних підтверджуючих слів і відмовився від коментарів та інтерв'ю. Згодом «Политика» вмістила ще кілька відгуків про смерть С. Петлюри. Вже згадувана газета «Балкан» опублікувала промову О. Лотоцького на поминальному засіданні в Празі. Низка інформаційних статей вийшла в інших періодичних виданнях Югославії: «Време» і «Правда» в Сербії, «Обзор» у Хорватії, «Новості словенські» і «Словенські народ» у Словенії та ін.¹

1926 р. в Белграді громадське життя української діаспори набирало помітно організованіших форм. 29 січня 1926 р. просвітяни із Загреба відкрили свою філію у Белграді. До складу її правління увійшли Іван Будз (голова), Володимир Шухевич і Павло Павлович-Шура (заступники), Володимир Вільківський (бібліотекар), Мар'ян Тумін (скарбник), Іван Радченко (референт музично-драматичного відділу) і Василь Андрієвський (секретар)². Такого російські емігранти не очікували, а відтак не знали, що робити з появою «мазепинської організації»³. Влітку 1927 р. белградські просвітяни організували публічний виступ своїх аматорських колективів, який отримав визнання глядачів міста. Сербська публіка проявила великий інтерес до української пісні, танцю та українського вбрання⁴.

Упродовж 1927–1928 рр. у середовищі белградської «Просвіти» склалася ситуація, коли керівництво організації почало «ледве не затуляти рота тим, хто боронив національну справу, а натомість дивилися крізь пальці на те, що за кулісами товариства ведеться акція федералістів із захоплення «Просвіти», якої єдиної української організації в свої руки»⁵. Хоча свої наміри русофіли белградської «Просвіти» не змогли здійснити, все ж від участі у діяльності «Просвіти» самоусунулася група українських патріотів. Вони приступили до організації Української Громади в Белграді (УГ Белграда). На зборах 23 вересня 1928 р. було прийнято статут товариства та обрано управління, до якого увійшли Г. Шевчик – голова, М. Тумир – заступник, В. Андрієвський – секретар та ін. Деякий час Громада чекала своєї легалізації у відповідних державних відомствах Югославії. 10 листопада 1928 р., після офіційного дозволу на діяльність, відбулося урочисте відкриття Української Громади. На святі були присутні державні чиновники Югославського королівства: Заніпович – секретар міністра внутрішніх справ, Рихтерич – інспектор міністерства внутрішніх справ, Голя – шеф кабінету міністрів соціальної політики та ін. Також прийшли представники від загребської та

---

¹ Там само. С. 26.

² Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. XX ст.). *Українська діаспора*. Київ, 1996. Число 9. С. 55.

³ Анський В. З українського життя в Югославії. *Гуртуймося*. Прага, 1937. Рік видання 2-3 (XX-XXI). С. 30.

⁴ Хроніка. *Тризуб*. Прага, 26 червня 1927. Число 26-27. С. 42-43.

⁵ Відкриття Української Громади в Білгороді. *Тризуб*. Прага, 23 грудня 1927. Число 156. С. 26.

новісадської «Просвіт»¹.

Заснування Української Громади Белграда дало поштовх представникам російської еміграції до відкритої ворожої агітації проти Громади та інших організацій українців². Частина українців не витримали морального тиску російських емігрантів і відійшла від співпраці з УГ, але інші продовжували працювати з Громадою. З роками позиції російських емігрантів в югославському суспільстві мінялися, їх вплив на урядові кола Югославії поступово зменшувався.

У лідерах російської діаспори розчаровувалися пересічні росіяни-емігранти, які не бачили відданої праці на благо простих переселенців, котрі мали багато проблем у чужій країні. Цією ситуацією не могли не скористатися активісти української діаспори. Українські організації відчували себе вільнішими – відверта ворожість до них змінилася на прийнятні умови діяльності. Почали видаватися різного роду інформаційні матеріали, які розповідали, насамперед югославській спільноті, про суть «української справи». Велику роль у цьому відіграла брошура А.Чигиринина «Українській впопсрь», яку видала і поширювала УГ Белграда³.

Активізація громадського життя українців у Белграді пожвавила інтерес місцевих ЗМІ до українства. Це стало помітним уже в другій половині 20-х рр. ХХ ст. До цього сербська громадськість, яка раніше мало що знала про Україну, український народ, його прагнення, тепер отримала нагоду про все прочитати у своїх газетах. Періодичні видання друкували різноманітні матеріали – від інформаційних до сенсаційних, скажімо, про «арешт заможного українського націоналіста і мецената» інженера Теофана Боржинського з Відня. У центральній газеті «Политика» з'явилася низка матеріалів про «підготовку англійської операції з відокремлення України від Росії». Ці публікації демонстрували інтерес на Балканах та й у світі загалом до «українського питання». Подібні статті «розхвилювали мертве море балканської еміграції», і, що важливо, «з'являлося все більше земляків, які почали свідомо відокремлювати себе від загальноросійської еміграції і називатися українцями»⁴.

Разом з тим серед впливових кіл сербської громадськості ще мала силу слава великої Росії, що примушувала їх з підозрою ставитися до державницьких устремлінь українців. «Для нас краще, хай існує Росія більшовицька, але велика, ніж окремі держави на території бувшої Росії», – говорили деякі серби⁵. Проте югославські чиновники дуже скептично оцінювали співпрацю з Росією. Міністр закордонних справ Марінкович на запитання журналістів, коли буде встановлено торговельні відносини з

---

¹ Там само. С. 26-27.

² Анський В.З українського життя в Югославії. *Гуртуймося*. Прага, 1937. Рік видання 2-3 (XX-XXI). С.30.

³ Там само. С.31.

⁴ Лист з Югославії. *Тризуб*. Прага, 7 серпня 1927. Число 32 (90). С. 10-11.

⁵ Там само. С. 12.

більшовиками, рішуче відповів: «У нашій торгівлі навіть царська Росія грала невелику роль. Чим можуть торгувати з нами большевики? Хіба, що пропагандою, комуністичною літературою?». Зрозуміло, що такі матеріали вселяли надію та мобілізували діяльність українського громадського життя, змінювали ставлення самої Югославії до «українського питання».

Проте повністю позбавитися «опіки» російської еміграції українській діаспорі тоді не вдалося. Наприкінці 20-х рр. XX ст. свою українофобську діяльність поживав «Національний союз нового покоління», який створив «Малоруско-українську секцію» для переманювання до себе активної української молоді. Оскільки російські товариства відзначалися ще й значними фінансовими статками, то їхні наміри певний час мали успіх. Та коли із секції виключили за «сепаратизм» найактивнішого її члена, виникла обґрунтована підозра щодо справжніх намірів діяльності організації. Після скандалу багато молодих українців залишили організацію².

Наприкінці 1928 р. у Сербії склалася ситуація, коли виникла потреба в координації діяльності вже кількох українських організацій, які працювали в Белграді, Петровграді, Суботиці, Смедереві і Нові Саді. Тоді й було створено Союз українських організацій в Югославії, який взявся за налагодження співпраці між громадами та просвітніми товариствами, що працювали у вищезгаданих регіонах³. Через важкий фінансовий стан усі українські товариства шукали способів заробити кошти і покращити своє матеріальне становище. Найефективнішим способом була організація виступів перед мешканцями тих міст, де ці товариства працювали.

Концерти, вистави та інше демонстрували Українські Громади Белграда, Петровграда, Суботиці, Смедерево, «Просвіта» з Нові Саду і Белграда. Заодно ці заходи популяризували українську культуру як серед української спільноти, так і серед інших народів Югославії. Успіх першої вистави «Панна Штукарка» О.Володарського, підготовленої УГ Белграда, продемонстрував це твердження⁴. Згодом громадівці для белградської публіки поставили вистави «Кум мірошник», «Мартин Боруля», організували концерти української народної творчості⁵. Часто Громада з концертними програмами виїжджала в регіони, як правило, туди, де проживали українці й там влаштовували виступи. Аматори УГ Белграда 19 січня 1929 р. дали великий концерт у Шиді (Срем), де знайшли свій осідок переселенці з Галичини⁶. З 30-х рр. XX ст. Громада щороку взялася проводити Шевченківські вечори, де звучали вірші поета, хоровий спів,

---

¹ Там само.

² Анський В. З українського життя в Югославії. *Гуртуймося*. Прага, 1937. Рік видання 2-3 (XX-XXI)..31.

³ Відкриття Української Громади в Білгороді. *Тризуб*. Прага, 23 грудня 1927. Число 156. С. 26-27.

⁴ Хроніка. *Гуртуймося*. Прага, 1938. Рік видання 3 (XXVI). С. 17.

⁵ Хроніка. *Тризуб*. Прага, 5 грудня 1937. Число 47 (597). С. 27.

⁶ Хроніка. *Тризуб*. Прага, 3 лютого 1929. Число 6 (162). С. 31-32.

читалися пізнавальні реферати про життя і творчість митця. На святкування запрошували гостей з інших міст, переважно з тих, що стали найбільшими центрами скупчення українців¹.

Загалом Українська Громада у сербській столиці постійно працювала над удосконаленням своєї культурно-просвітницької діяльності. Коли у перші роки після створення вони влаштовували вечори, на яких читали вірші, реферати, співали пісні, то з літа 1930 р. було вирішено надати тим вечорам більш просвітницького змісту. З того часу організовували тематичні вечори, присвячені представникам української культури чи історії. Як виявилось, підготувати такий вечір було не легко, відчувався значний інформаційний голод. 1 липня 1930 р. відбувся перший подібний вечір, який присвятили творчості Л.Глібова². Новий формат заходу дуже сподобався членам і гостям Громади. З того часу щомісяця проводилися тематичні вечори³.

1934 р. УГ Белграда вирішила змінити своє приміщення у центрі міста на більш простору будівлю на околиці. Це було вигідно з кількох позицій. По-перше, на околиці збирали менші податки на нерухомість, а фінансові питання завжди залишалися актуальними. По-друге, старе приміщення з часом стало тісним, оскільки з кожним днем збільшувалася кількість бажаючих взяти участь у громадському та культурному житті діаспори⁴.

Белградська «Просвіта» свою першу публічну виставу поставила для мешканців гостей і міста 2 березня 1929 р. Оскільки це була сербська п'єса «Невільник», вона викликала жвавий інтерес місцевої публіки і, на прохання глядачів, через кілька днів виставу повторили. На прем'єрі були присутні навіть члени югославського уряду, працівники міністерств, дипломатичних служб⁵.

Популяризувати українське театральне мистецтво активно взялася й Смедеревська Українська Громада. Тут з весни 1929 р. розпочалися періодичні публічні покази вистав. Як і попередні товариства, смедеревські аматори такою діяльністю, попри все, прагнули покращити своє матеріальне становище. Приміщення, у якому проходили виступи, вмщувало 400 глядачів, але бажаючих подивитися завжди було більше. Це засвідчувало про моральний та матеріальний успіх Громади⁶.

Окрім Української Громади, у Смедерево працювала й інша громадська організація українських патріотів. Виникла вона наприкінці 1925 р. завдяки старанням Пилипа Чорного, колишнього курсового старшини Київської інструкторської школи старшин за часів Центральної Ради і Гетьманства.

---

¹ Хроніка. *Гуртуймося*. Прага, 1937. Рік видання 2 (XXIII). С.24.

² Хроніка. *Триzub*. Прага, 3 серпня 1930. Число 29-30 (237-8). С. 43-44.

³ Хроніка. *Триzub*. Прага, 31 серпня 1930. Число 31-32 (239-408). С. 47-48; Хроніка. *Триzub*. Прага, 21 вересня 1930. Число 35 (243). С. 32; Хроніка. *Триzub*. Прага, 26 жовтня 1930. Число 40 (248). С. 32.

⁴ З життя української громади. *Гуртуймося*. Прага, 1935. Рік видання I (XIII). С.31.

⁵ Хроніка. *Триzub*. Прага, 14 квітня 1929. Число 16-17 (172-3). С. 41.

⁶ Там само.

Згодом організацію перетворили на Український аматорський гурток. Тривалий час активісти гуртка не могли добитися офіційного визнання через перешкоди, які чинила російська еміграція. Чинники під впливом російських активістів навіть погрожували П.Чорному виселенням зі Смедерево, а згодом і з Югославії. Наполеглива праця П.Чорного та його соратників – Коробко і Жежеленко – сприяла тому, що 1931 р. Громада отримала реєстрацію¹.

Тоді ж Міністерство внутрішніх справ затвердило статут організації, назва якої була визначена як Українська Громада «Кобзар». Членами організації на момент її створення було 56 осіб (більшість із них українці з Кубані). 12 липня 1931 р. відбулися установчі збори, на яких сформували керівництво Громади – головою обрали Дворецького, секретарем Чорного, а скарбником Медведіва-Козюру. Ще до офіційного визнання члени «Кобзаря» встигли підготувати і показати мешканцям Смедерево кілька вистав: «Невольник», «Хмара», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Кум Мірошник» та ін. Усі декорації були виготовлені Жежеленко. Громада відкрила хату-читальню і планувала створити театральну секцію й хор².

З часом члени товариства стали висловлювати своє невдоволення щодо діяльності керівництва товариства. 20 вересня 1931 р. провели перевибори управи організації, яку звинуватили у квалості по відношенню до національної справи. Тоді «Кобзар» очолив П.Чорний, а її членами стали Жежеленко, Простаченко, Медведів і Сурмач. Нове керівництво відразу взялося за відкриття і облаштування бібліотеки, де згодом розпочали проводити уроки з вивчення української мови та історії. Така активність верхівки Громади активізувала не лише українську діаспору Смедерево, але й спонукала до протидії з боку російських емігрантів, невдоволених організацією громадського життя українців. 11 жовтня 1931 р. до Смедерево приїхав один із лідерів російської діаспори генерал Алухтін з уральським козаком Плотниковим для агітації за відновлення Російської імперії. Мало хто сприйняв їхні заклики, однак Плотников залишився в Смедерево, де мав заснувати партію легітимістів³.

Нелегко доводилося працювати Українській Громаді і у Великому Бечкереку через скапчення великої громади російської еміграції, яка всіляко намагалася перешкоджати організації громадського життя українців. Товариство Українців Великого Бечкереку очолив М.Мельничук. Ним було добре організовано культурно-просвітню роботу серед українців⁴.

Особливістю цього осередку української діаспори було те, що там знаходилися кубанські козаки, для яких національність не мала визначального характеру. Серед них були українці, росіяни й інші народи

¹ Хроніка. *Тризуб*. Прага, 2 серпня 1931. Число 29-30 (287-8). С. 44.

² Там само.

³ З життя у Югославії (Лист з Смедерево). *Тризуб*. Прага, 1 листопада 1931. Число 44 (299). С. 17-18.

⁴ З життя української громади. *Гуртуймося*. Прага, 1935. рік видання I (XIII). С.30.

колишньої Російської імперії. Але попри це Громаді вдавалося вести своє українське діаспорне життя – організувати свята, просвітницькі вечори, на яких знайомили населення з визначними подіями та особистостями української культури та історії. Перші вечори висвітлювали теми: «Крути», «22 січня і його значення», «Чому називаємо Т.Шевченка генієм України»¹. При Громаді створили Кубанський хор, концерти якого мали успіх у публіки, його запрошували на місцеві фестивалі, конкурси².

Театральні успіхи українців відігравали велике значення у житті емігрантів. До аматорів долучалася все більша кількість учасників. Окрім уже згаданих товариств, на початку 30-х рр. ХХ ст. була створена «Українська Драматична Група», яка теж взялася за постановку вистав. Однак між товариствами незабаром спалахнув конфлікт, який мав фінансовий підтекст, хоча трактувалося це як мистецька конкуренція. Організації почали наввипередки готувати і ставити одні й ті ж вистави, що заплутало глядачів, а відтак інтерес до українського театрального мистецтва почав згасати³. Тим самим було завдано шкоди як популяризації української культури, так і матеріальному становищу громадських організацій українців.

Критичне становище змусило активістів товариств сісти за стіл переговорів, щоб спільно розв'язати проблему. 28 вересня 1930 р. ініціативна група скликала нараду прихильників українського театрального мистецтва. На запрошення відгукнулася велика кількість людей. На засіданні вибрали спеціальний комітет, який мав підготувати статут нової організації, визначити програму її діяльності, спрямовану на розвиток театральної справи у Белграді. 19 жовтня 1930 р. відбулися перші організаційні збори «Українського художньо-драматичного товариства», на які зійшло понад 70 осіб. При товаристві обрали Управу і ревізійну комісію. До складу Управи увійшли: Баскевич – голова, Праведників – заступник голови, Зіверт – секретар, Андрієвський – скарбник, Манглер – режисер, Загребельний – диригент, Миколаєнко – адміністратор та ін. До ревізійної комісії увійшли Яковенко, Карабан та Щербак. З огляду на матеріальні та моральні заслуги перед українською театральною справою почесним головою одногосно обрали заможного українського підприємця І. Будза⁴.

Діяльність новоствореного Українського художньо-драматичного товариства невдовзі викликала невдоволення українців. 19 вересня 1931 р., даючи виставу «Запорожець за Дунаєм», товариство до концерту включило російські романси, чим обурило українську спільноту, «не тому, що ми вороже відносимося до російської пісні... ми шануємо мистецтво кожного народу, але вважаємо, що у даному випадку не місце забавним романсам у

¹ З життя української громади. *Гуртуймося*. Прага, 1935. рік видання I (XIII). С.31.

² Хроніка. *Тризуб*. Прага, 28 червня 1931. Число 25 (283). С. 31-32.

³ Українська театральна справа в Білгороді. *Тризуб*. Прага, 16 листопада 1930. Число 40 (251). С. 19-20.

⁴ Там само.

подібних концертних програмах»¹.

Таке застереження було не випадковим. Українська спільнота вже помітила проросійські настрої у діяльності художньо-драматичного товариства. Весною товариство розмістилося у приміщенні російського будинку офіцерів, що викликало ще більше невдоволення української громади. Частина членів товариства перестала з ними співпрацювати, хоча товариство і далі ставило вистави. Критики зазначали, що тоді вже їхні вистави втратили «національний характер», і серед глядачів домінувала публіка з числа російських емігрантів².

На початку 30-х рр. ХХ ст. до хорватської столиці почали прибувати українські студенти, які переїжджали з Праги в результаті подорожчання там навчання. Становище українського студентства в Югославії, особливо в перші роки еміграції, оцінювалося як надзвичайно тяжке. Посередництво між державою й емігрантами в Югославії опинилося в руках російських чиновників. Національні студентські групи (українські, грузинські, білоруські тощо) були віддані «цілком на ласку й неласку москалів»³ – від останніх залежав і розподіл студентських стипендій, і облаштування побуту. Маючи в розпорядженні такі важелі, російські емігранти не допускали заснування національних українських організацій, відбирали в українських студентів стипендії, домагалися видалення небажаних їм елементів за межі держави. До того ж і сам розмір студентських стипендій у Югославії не був достатній, аби забезпечити прожитковий мінімум⁴.

Окрім опору з боку російської еміграції, українські студенти опинилися під тиском греко-католицької церкви, клірикам якої не сподобалося те, що студенти гуртували усіх українців, незважаючи на їх релігійну приналежність і претендували на керівну роль в українській громаді Югославії⁵. На жаль, цей конфлікт з церквою завдавав великої шкоди справі консолідації українців в еміграції. Не зважаючи на труднощі, опір і перешкоди, прогресивне українське студентство продовжувало організовувати громадське життя в еміграції⁶.

Прибуття студентів до Хорватії збіглося з кризою в організації національного життя українців у регіоні. У Прняворі, Баня-Луці, Липениці залишилися старі читальні, що з бігом часу і під впливом місцевих парохів перетворилися на клуби чи церковні братства, повільно втрачали свій початковий національно-громадський характер. Притік національно свідомої молоді сприяв докорінним змінам. У літні місяці студенти найчастіше з економічних причин відправлялися до українських сіл, де організовували

---

¹ Хроніка. *Тризуб*. Прага, 4 жовтня 1931. Число 37 (295). С. 28-29.

² Хроніка. *Тризуб*. Прага, 13 березня 1932. Число 11 (319). С. 26.

³ Наріжний С. Українська еміграція. Прага, 1942. Частина друга. С. 99.

⁴ Там само.

⁵ Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945). *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 40.

⁶ Мацяк Є. Українці в Хорватії. *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 51.

культурно-просвітницьку роботу. За таких умов відкривалися філії та читальні Українського товариства «Просвіта», яких згодом стало понад двадцять, а сама організація нараховувала близько п'яти тисяч членів. Якщо врахувати, що загалом тут проживало близько 15 тис. українців¹, то авторитет «Просвіти» був помітно високим.

Серед студентів, які прибули з Праги, були пластуни. На новому місці вони вирішили організувати гурток «Перелітних» та приєднатися до Союзу українських пластунів-емігрантів (СУПЕ)². На початку липня 1932 р. у Загребі проходив джемборі (пластовий зблиз), на якому були присутні делегати майже від усіх європейських держав, що входили до Міжнародного Бюро Скаутів (МБС). Українці, як бездержавна нація, не мали права бути членами Союзу, тому у джемборі брали участь у складі чеської пластунської організації. Українські студенти на параді учасників йшли зі своїм жовто-блакитним стягом і встановили два шатра з вивіскою «Ukraine». Виставка, організована українцями, привернула увагу багатьох гостей джемборі. Під час змагань українських пластунів матеріально і морально підтримували місцеві українські емігранти³. Югославська преса позитивно відзначила участь українських студентів у джемборі, і, незважаючи на те, що українці не були членами МБС, їх назвали учасниками пластового здвигу⁴. Таке ставлення хорватської спільноти до української діаспори черговий раз засвідчило добрі відносини між народами.

У 1938 р. в Загребському університеті Антон Івахнюк заснував два українські студентські товариства «Пробоем» (пізніше «Дніпро») і «Лихвар». У звіті греко-католицького Прияворського деканату від 8 травня 1939 року сказано, що «Пробоем» виник у результаті розколу, який стався між загребськими студентами. Новостворене товариство почало працювати на католицьких основах – «настали для нас сприятливі обставини, бо студенти з товариства Пробоем почали співпрацювати з Церквою»⁵. Інша частина студентів, яка не підтримала ініціативи А.Івахнюка, гуртувала навколо себе усіх українців, без огляду на їх релігійну належність.

При товаристві створили український хор, яким керував Михайло Вінтон. Для репетицій колективу своє приміщення надавала Хорватська жіноча організація. Друге товариство, засноване А. Івахнюком – «Лихвар», – мало економічну зорієнтованість. Метою його діяльності була фінансова допомога у вигляді позик для членів товариства. 6 березня 1938 року затвердили статут «Лихваря» і товариство 1 квітня розпочало свою

---

¹ Там само. С. 53.

² Наріжний С. Українська еміграція. Прага, 1942. Частина друга. С. 282-285.

³ Українські пластуни на югославському Джемборі в Загребі. *Тризуб*. Прага, 28 серпня 1932. Число 33-3 (340-41). С. 30-31.

⁴ Українські пластуни на югославському Джемборі в Загребі. *Тризуб*. Прага, 30 жовтня 1932. Число 42 (350). С. 11-12.

⁵ Лиський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920-1945). *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 44.

діяльність¹. Члени обох товариств у своїй діяльності дотримувалися тих принципів, що українські студенти за кордоном перш за все повинні отримати освіту і кваліфікацію спеціаліста. Другим обов'язком мала бути пропаганда серед іноземців і української громади української національної ідеї. Для цього, як стверджував їхній лідер А. Івахнюк, потрібно «на чужині бути «ходячою енциклопедією» і на будь-яке питання треба вміти дати вичерпну відповідь. Від іноземців рекомендували не відгороджуватися «китайською стіною», а розвивати дружні стосунки. Кожен українець мав бути свідомим того, що за кордоном він є представником своєї нації»².

9 серпня 1931 р. у Загребі розпочав свою діяльність нетиповий мистецький колектив – громадський мішаний хор. Засновником, художнім керівником і першим головою хору був Векослав Вішопієвіч (1898-1978), а першим хормейстером – Діонізій Сабалаш (1908-1993). У грудні 1931 року хор змінив свою назву на «Кирило-Мефодіївський хор», а хормейстером став Борис Вікторович Комаревський (1893-1945), старанням якого колектив досягнув найвищого мистецького рівня. Цьому сприяв і другий диригент хору – Мірко Коларіч (1915-1945), який працював разом з Б. Комаревським. Хор діяв як змішаний вокальний колектив і музична спілка для збереження і поширення церковнослов'янського вокально-музичного мистецтва в душі кирило-мефодіївської ідеї.

Крім участі у відправленні літургій в церкві Св. Кирила і Методія в Загребі, літургійної та концертної діяльності в Загребі та в містах і селах Хорватії, хор організував масштабні та успішні турне Італією, Францією та Швейцарією. На огляді хорів під час Міжнародного конгресу церковної музики в Парижі 1937 р. хор отримав першу нагороду. Музична критика того часу вважала цей колектив провідним змішаним хором церковної музики в Європі. Хор мав свою школу, яку був зобов'язаний пройти кожний співак і в якій, крім музичної освіти, учні отримували знання з церковнослов'янської мови та візантійсько-слов'янського обряду.

Покровителем хору був Діонізій Няраді – владика Крижевської єпархії, який 1934 р. надав хору статус Кафедрального хору Крижевської єпархії. Колектив діяв до кінця Другої світової війни. Керівників хору Б. Комаревського та М. Коларіча, як і духовника хору о. Інокентія Тимка, влада комуністичної Югославії наприкінці війни заарештувала і стратила³. Проте ідея хору не пропала. Він був відроджений у 80-ті рр. XX ст.

1933 р. москвофільська група українців на хорватській землі у Бачці заснувала ще одне товариство – культурно-просвітний «Союз югославських русинів», які видавали газету «Заря», за що членів товариства прозвали

---

¹ Ліський Б. Антон Івахнюк великий українсько-хорватський патріот. *Українці Хорватії*. Книга перша. Загреб, 2002. С. 64.

² Там само. С. 65.

³ Іванішевіч Г. Кирило-Методіївський хор. *Нова думка. Часопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія*. Вуковар, 1998. Рік XVIII. № 104. С. 38.

зарянами¹. Заряни у Бачці побудували нову споруду, в якій за рік до початку Другої світової війни розмістили спортивну школу «Сокольський дім»².

Наприкінці 1932 – на поч. 1933 рр. спостерігався новий етап в організації громадського життя українців Югославії. За ініціативи Української Громади Белграда 8 жовтня 1933 р. у столиці Югославського королівства зібралися представники українських громад з провінції, щоб відновити діяльність Союзу українських організацій (СУО). На зборах було обрано правління під головуванням адвоката Г. Шевчика. Його заступником став В. Андрієвський, а секретарем – М. Тумір. СУО об'єднав політично активну частину української діаспори, проголосивши своєю метою «здобуття волі українському народові».³ Через внутрішній конфлікт, який виник у Союзі, у грудні 1933 р. В. Андрієвський вийшов зі складу правління. За таких умов зріс авторитет аполітичної загребської «Просвіти», яка стала домінувати ще й чисельно завдяки приєднанню Української студентської громади (800 осіб)⁴.

Упродовж 1934 р. філії загребської «Просвіти» з'явилися в хорватських містечках Качечиці, Стара Дубрава, Приявор й Штрбуя. Основну увагу члени правління звертали на давню економічну («заробітчанську») еміграцію, переважно з галицьких селян, серед яких вербували нових членів. Йшлося виключно про економічно-господарську та культурно-просвітницьку діяльність, тобто організацію святкових вечорів (Шевченківські свята, 22 січня – День Соборності, День пам'яті першого президента УНР М. Грушевського та інші), театральні вистави, поширення української періодики, художньої літератури, підручників. Загалом у Королівстві СХС на кінець 1930-х рр. працювало 5 філій «Просвіти», 13 представництв, які охоплювали 24 населених пункти⁵.

У середині 30-х рр. розгорнулася боротьба між українськими організаціями щодо доцільності поєднання в їх діяльності політичних настроїв з культурно-просвітницькими. Лише після обрання нового правління Союзу, що відбулося 12 травня 1935 р., ця проблема була знята. До складу нового правління увійшли П. Чорний (голова), В. Андрієвський (заступник), Й. Прокоп'юк (секретар), Б. Козиренко (скарбник), а також члени М. Мельничук, В. Мартос і Б. Жилєня. До складу Наглядової ради були обрані К. Цвитанович, С. Третьєвич і В. Сердюк⁶.

Після таких змін ситуація в українських організаціях Королівства Югославія стала відносно спокійною, а їхня діяльність ефективнішою. Нове

---

¹ Нашлідство по 1968 и витворне по 1991 рок. *30 роки Союзу русинок и українцяч Горватскей*. Вуковар, 1998. С.11.

² Там само. С.12.

³ Хроніка. *Гуртуймося*. 1933. Жовтень. С. 17.

⁴ Наріжний С. Українська еміграція / Семен Наріжний. Прага, 1942. Частина друга. С. 285.

⁵ Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Українська діаспора*. Київ, 1996. Число 9. С. 59.

⁶ Хроніка. *Гуртуймося*. 1935. № 14-15 (квітень-вересень). С. 36, 37.

правління СУО проводило лінію раціонального поєднання культурно-просвітницької діяльності з пропагандою ідей збереження етнічної самобутності українців в Югославії і майбутнього національного визволення України.

Як наслідок подальших творчих зусиль представників української діаспори 1936 року виходить «Руско-Український Алманах бачванско-сримских писательох», видавцем якого було «Руске Народне Друштво у Руским Керестуре». В альманасі почали друкувати молодих письменників Матея Винайя, Янко Фейса, Михайла Ковача, Сильвестра Саламон, Ольгу Латкович, Йосифа Костельника, о. Максиміліяна Буїла, Єлену Ковача¹.

Автори і видавці альманаху так пояснювали у вступі ціль і потребу такого альманаху: «Русько-український альманах – то є перша спроба, яка охопить белетристику югославських русинів. Переклади прози бачванско-сремського діалекту літературною українською мовою засвідчать нашу любов до літературної української мови і заодно викличуть зацікавлення наших русинів до літературної мови, а наших братів українців у Галичині і в Україні зацікавлять нашими звичаями. Особливо ми намагаємося цим виданням зблизити широкі кола югославських русинів з українцями Галичини і України»².

Національні мотиви відтоді все частіше проявлялися в літературній творчості бачванських русинів-українців. Для обміркування своїх культурно-освітніх та народних справ бачванські русини вперше з'їхалися ще у липні 1919 р. на нараду в Нові Сад. Сюди з ініціативи отця Юрія Біндаса – пароха з Дюрдово прибуло близько 150 делегатів, які заснували «Руске Народне Просвітне Друштво» (РНПД)³. Метою товариства було «пізнавати народний характер українців, розвивати й поширювати українську народну просвіту і в культурних справах заступати всюди інтереси південних українців». Попри те, що товариство було створене на території Воеводини, його діяльність планувалося розгорнути і на просторах Боснії і Хорватії. Згодом після з'їзду товариство почало видавати часопис «Руски Новини» та щорічник «Руски календар». Коли 1935 р. в Руському Керестурі заснували друкарню, згадані видання перенесли з Нові Саду до Керестура, який і став центром культурного життя всіх бачванських русинів-українців.

З 1933 р. виходив ще один орган української діаспори в Югославії – «Рідне Слово». До квітня 1941 р. це було єдине видання українською мовою. Першим і єдиним редактором, який одночасно був засновником цієї газети, а також і виконавцем усіх інших робіт (від підготовки статей до їх редагування та оформлення журналу), був о. Михайло Фірак – спочатку душпастир у Пішкоревцях, а згодом парох у Руському Керестурі. Друкували газету

---

¹ Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969. С. 47-48.

² Там само. С. 48.

³ Латак Ю. Інформування українською мовою на просторах колишньої Югославії (1922-1992). *Глас Союзу*. Новий Сад, 2000. № 3. С. 50.

неподалік від Пішкоревців, у Дякові. Листопадове число з 1934 р. почали видавати вже в Осієку, де газету друкували до 2-го номера 1936 р. Потім кілька номерів вийшло у Дервенті, а останньою редакцією, яка випускала «Рідне Слово», з кінця 1936 р. стала друкарня «Просвіти» у Руському Керестурі.

За законами старої Югославії, відповідальними редакторами «Рідного слова» були люди, які фактично з цією газетою не мали нічого спільного, але постійно мешкали у місцевості, де вона друкувалася. У Дякові відповідальним редактором був о.Франьо Дідович, римо-католицький парох і декан у Дякові. Коли ж друкувалися в Осієку, відповідальним редактором був сам о. Фірак. Під час видання у Дервенті газету підписував о. Жигмонд Слиж, український дупшастир цього містечка.

У Руському Керестурі відповідальним редактором знову став о. М. Фірак. Спочатку «Рідне слово» виходило один раз на місяць, від 9-го номера 1935 р. – два рази на місяць, а з 2-го номера 1940 р. – три рази. Назву газети, а також і назви поодиноких рубрик графічно оформляв о. Максим Буїла. Перші три букви назви газети своєю стилізацією утворювали гербовий знак святого Володимира Великого – тризуб. У перших номерах газети були такі рубрики: «З рідного краю», «Що чувати у світі?», «Що нового в Югославії?», «З наших осель», «Новинки». Пізніше з'являються рубрики: «Господарство», «З нашої держави», «Наші дописи». З часом рубрики міняли свої назви, але їх спрямування залишалося незмінним.

Вступну статтю до першого номера «Рідного слова» написав Крижевський владика Діонізій Нярадї, де, зокрема, зазначалося: «Нехай буде Господу Ісусу Христу найбільша честь і слава, що допоміг і поблагословив видання газети «Рідне слово» для греко-католицьких Українців у Югославії»¹. Видавець-редактор у першому номері звернувся до читачів із словами: «Випускаючи у світ «Рідне слово» — перший часопис для українського народу в Югославії, підписаний має тверду надію, що наші люди в Боснії, Славонії і по других краях Югославії його щиро привітають, бо відчувають потребу часопису, котрий рідною українською мовою до кожного заговорить, принесе вісті з Рідного краю, злучить нас розсіяних до одної громади і занесе до наших домів світло просвіти і знання. «Рідне слово» це часопис український і християнсько-католицький. Буде воно будити в наших людях народну свідомість, буде вчити любити рідну мову і все що наше українське...»². Окрім «Рідного Слова», у Пішкоревцях видавали «Ілюстровані календарі рідного слова для українського народу в Югославії», перші видання якого з'явилося 1934 – 1935 рр.

Отже, процес соціальної і культурної адаптації українських переселенців на Балканах відбувався через активне становлення

---

¹ Мизь Р. До 70-ліття виходу в світ першого числа «Рідного слова». *Наша газета*. Загреб, 2003. 7 вересня. № 14. С.12.

² Там само.

громадського і культурного життя українців у Югославії упродовж XVIII – на початку XX ст. У результаті українська діаспора оформилася і функціонувало з усіма національними ознаками. Попри тиск інших діаспорних згуртувань, насамперед російських, українці зуміли виокремитися з маси переселенців із земель Російської та Австрійської імперій і позиціонувати себе як окремий народ. Їм вдалося створити низку громадських товариств як нових, так і філій тих, що вже працювали в Україні (наприклад «Просвіта»). Ці організації стали осередками культурного життя українців в Югославії, що дозволило їм зберегти свої звичаї, традиції, мистецтво й активно знайомити з ними югославську спільноту. Діалог, який налагодився між українцями і югослов'янськими народами завдяки спілкуванню в культурній сфері, формував позитивний імідж української діаспори в Югославії.

Популяризація української культури, громадська діяльність на югослов'янських землях мала і політичні наслідки. В Югославії лише після розгортання активної суспільної діяльності українців почали сприймати їх як окремий народ, який прагне відновити свою державність, зберегти свою мову, духовність тощо. Тоді ж в урядовців Югославського королівства почала формуватися позиція до так званого «українського питання», про яке вони раніше або не чули, або не розуміли його суті. Разом з тим культурна і соціальна активність українців допомагала їм покращити своє матеріальне становище, що завжди залишалося актуальним для переселенців.

3.2. АГРАРНА ПОЛІТИКА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Зінаїда СВЯЩЕНКО

*доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання*

*Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

szv09@meta.ua

orcid.org/0000-0001-5845-3115

Анотація. У публікації охарактеризовано аграрну політику в країнах Центральної і Південно-Східної Європи у міжвоєнний період, проаналізовано аграрне законодавство, яке сприяло аграрним реформам. Обґрунтовано, що аграрні реформи в Болгарії, Польщі, Чехословаччині та Югославії, попри характерні для цих держав відмінності, в основному були спрямовані на розвиток індивідуального середнього селянського землеволодіння, з яким правлячі кола пов'язували майбутнє своїх націй.

Ключові слова: селянство, країни Центральної та Південно-Східної Європи, аграрні реформи, аграрне законодавство, індивідуальне селянське землеволодіння.

Початок ХХ ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, особливо слов'янських, ознаменувався значними суспільно-політичними потрясіннями. Після Першої світової війни припинили своє існування ряд континентальних імперій. На політичній карті Центральної та Південно-Східної Європи з'явилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (у майбутньому – Югославія) тощо. Зважаючи на кількісні та якісні зрушення, докорінне переформатування європейської геополітики, дослідники вважають, що є всі підстави говорити про «парад незалежностей» початку ХХ ст.¹

Країни регіону, як новопосталі, так і ті, що існували до початку війни (Болгарія), зіткнулися з нагальною потребою швидкого вирішення цілого комплексу внутрішньополітичних проблем. Найбільш актуальною, з огляду на переважно аграрний характер країн та переважання сільського населення, була аграрна проблема. Селяни країн Центральної та Південно-Східної Європи були незадоволені своїм матеріальним, соціально-економічним становищем, яке, крім іншого, значно погіршилося за роки Першої світової війни. Саме тому країни потребували швидкої та

---

¹ Корновенко С.В., Земюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 45.

ефективної аграрної реформи, яка б задовольнила інтереси селянства й створила підґрунтя для розбудови потужного сільського господарства.

З огляду на це у міжвоєнний період спостерігаємо пріоритетність аграрної політики в урядових заходах країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Автор статті ставить за мету дослідити аграрну політику в таких країнах Центральної та Південно-Східної Європи, як Болгарія, Польща, Чехословаччина та Югославія у міжвоєнний період. Вибір таких географічних меж зумовлений спільними історичними фактами в житті цих країн: економічно вони належали до аграрних країн; найчисельнішою верствою населення було селянство; аграрна політика займала значне місце у проурядових заходах.

Проблема аграрної політики в країнах Центральної та Південно-Східної Європи у міжвоєнний період розглядалася у науковій¹ та навчальній літературі². Серед праць вітчизняних дослідників варто виділити напрацювання черкаських істориків-аграрників. Зокрема, це дослідження С. Корновенка та Н. Земзюліної³, які проаналізували аграрне законодавство Польщі, Чехословаччини, Югославії 1918 – 1920 рр. на фоні революційних потрясінь у країнах Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст. В. Боєчко⁴ у своїх працях досліджує вирішення аграрного питання за умов становлення державності Польської республіки. Автор зазначає, що вирішення аграрного питання було одним із найважливіших, що постали перед політичною елітою країни. Зовнішньополітичні загрози та економічні проблеми активізували вирішення аграрних питань польським Сеймом та урядом за підтримки більшості політичних партій та політичних об'єднань.

---

¹ Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой. *Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период*. М.: Наука, 1986. 248 с.; Гогув Б. Аграрная политика властей Чехословакии в отношении венгерского национального меньшинства в 1920-х годах. URL : <http://cyberleninka.ru/article/n/agranaya-politika>; Матвеев Г. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М.: Высшая школа, 1992. 240 с. та ін.

² Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. К.: Свенас, 2004. 600 с.; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.; Історія Югославії: в 2 т. / АН СССР, Ін-т славянознавства. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 430 с.; Чорний В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 404 с.; Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття. К.: Генеза, 2005. 816 с.

³ Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 45–48.

⁴ Боєчко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918–1926 рр.). *Український селянин*. Випуск 20. Черкаси, 2018. С. 5–9; Боєчко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст. *Український селянин*. Випуск 14. Черкаси, 2014. С. 91–94.

Болгарія вийшла з війни із значними людськими, територіальними та матеріальними втратами, із виснаженою економікою та дезорієнтованим суспільством. Сільське господарство залишалося головною галуззю економіки країни, а експорт його продукції забезпечував понад 60 % національного доходу.

Більшість населення країни становили селяни. У міжвоєнні роки Болгарія провела три переписи, в останній день 1920, 1926 та 1934 рр., які сукупно створюють враження швидкого росту населення у співвідношенні міське–сільське. Так, чисельність населення країни у 1920 р. становила 4,8 млн., 3,8 млн. (80 %) з яких були селянами, відповідно із 5,4 млн. населення у 1926 р. 4,3 (79,4 %) теж були селяни. У 1934 р. чисельність населення становила 6,1 млн. із них селяни – 4,8 млн. (78,6 %)¹.

Аграрна сфера потребувала докорінної перебудови, яка полягала у швидкій переорієнтації з виробництва збіжжя на вирощування тютюну, бавовни, цукрового буряка та інших технічних культур. Та перешкодою на шляху модернізації стояла парцелярність землеволодіння. Частина господарств мала від 2 до 10 га угідь, які становили 60 % від загальної їх кількості. Рівень технічного забезпечення сільгоспвиробництва залишався катастрофічно низьким (один трактор припадав на 8,5 тис. господарів)².

У 1920 р. до влади у Болгарії прийшов уряд БЗНС (Болгарський Землеробський народний союз) на чолі із А. Стамболійським. А. Стамболійський прагнув передусім подолати післявоєнний хаос і зменшити напругу в політичному та економічному житті країни. Окрім того, керуючись станом теорією, до розроблення якої болгарський лідер був причетний, він намагався утвердити соціальну справедливість у повсякденному житті селян і, зрештою, всієї країни. Початковим пунктом досягнення цієї мети було сприяння збереженню і примноженню дрібної приватної власності, зокрема нехтуючи інтересами заможних, особливо в аграрній сфері. БЗНС проголосила гасло «Землю тим, хто її обробляє». Оскільки дрібним і навіть середнім господарствам було нелегко вижити в умовах ринкової конкуренції, уряд А. Стамболійського всляко стимулював розвиток різноманітних форм кооперації – від споживчої до збутової (реалізація сільськогосподарської продукції)³.

Основну увагу новий уряд приділяв селу, зокрема малоземельним і безземельним селянам. Після війни болгарські села були переповнені біженцями, позбавленими засобів до існування. Щоб уникнути соціальних потрясінь, необхідно було забезпечити землю усіх, хто її потребував.

З цією метою за ініціативи А. Стамболійського 9 травня 1921 р. було прийнято закон про виділення, як максимум, 30 гектарів селянським

¹ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. К.: Мегатайп, 2001. С. 398.

² Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття. К.: Генеза, 2005. С. 62.

³ Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. С. 252.

господарствам та додатково п'яти гектарів на кожного члена сім'ї, в якій було більше чотирьох осіб. Якщо власник не обробляв землю безпосередньо сам, встановлювався максимум в чотири гектари на одну особу і десять на сім'ю. Земля понад цієї норми мала бути відчужена (з компенсацією) і передана в спеціальний фонд; сюди включались також надлишки монастирських земель, невикористані громадські пасовиська, резервна земля у володінні держави та невикористана орна земля; ці землі мали бути розподілені між безземельними і малоземельними селянами.

На думку Д. Ротшильда цей закон мав відносно незначне практичне значення¹, хоча це було співзвучно з переконанням А. Стамболійського, що людина не буде по-справжньому вільна, якщо вона не володіє і не обробляє землю і що такі господарства повинні бути невеликими, якщо всі люди мають бути вільними. Справа в тому, що переважна більшість господарств уже володіли цим максимумом, і тільки наступний уряд своїм законодавчим актом від 1 серпня 1924 р. збільшив цей максимум для «науково-організованих» господарств до 150 гектарів і повернув колишнім власникам близько двох третин приватних земель, відчужених А. Стамболійським, проте залишив собі колишні землі монастирів, общин і держави. Однак, закон 1924 р. також мав обмежені наслідки; землеволодіння більше тридцяти гектарів залишились малоефективними, і Болгарія мусила залишитись такою, якою вона була до цього – класичною східноєвропейською країною з крихітними, порівну розподіленими землеволодіннями.

Досвід показує, що земельні ліміти, які встановлював А. Стамболійський, хоч і втілювали ідеологію аграрної рівності, не можуть самі по собі вирішити соціально-економічні проблеми перенаселення села, неповної зайнятості, нестачу продуктів харчування, тощо. Також відомо, що закон 1921 р. тричі доповнювався за період перебування А. Стамболійського при владі. Він був схвалений кількома неселянськими партіями, а комуністи характеризували його як «дрібнобуржуазний»².

Сконцентровані в державному фонді землі підлягали поділу між безземельними та малоземельними селянами, а також біженцями на умовах довготермінової виплати її тодішньої номінальної вартості. Д. Ротшильд наводить такі дані: 64 288 безземельних і малоземельних селянських сімей та 28 576 біженців із регіонів, що відійшли за Нейїським договором, було переселено в кінці 1929 р. на територію в 240 000 гектарів. За законом 1921 і 1924 рр. лише невелика частина цієї землі перейшла в державний фонд через відчуження; значну її частину було реалізовано

---

¹ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. К.: Мегатайп, 2001. С. 408.

² Крапивин А.В. Александр Стамболийский в политической истории Болгарии // *Личность в политической истории Отечества*. М.: Наука, 1993. С. 68.

шляхом розширення земельних ділянок і меліорації вільної землі¹. Те, що держава була зацікавлена у розширенні земельних площ, на відміну від схильності селян обробляти невеликі ділянки, свідчить про особливу турботу урядів Болгарії про сільське господарство, намагання знаходити шляхи до його удосконалення, бажання вкладати в нього капітал і нові технології; зовсім протилежне ставлення характеризує уряди сусідніх держав.

Варто згадати і про такий факт, що бажаючи витіснити торговців зерном, А. Стамболійський вирішив створити, 5 грудня 1919 р., монопольний Державний зерновий консорціум з метою забезпечити селянинові високі проценти і таким чином позбутись посередників. (Контрольна Комісія союзників, 24 вересня 1921 р., змусила відмовитись від цього плану). Це мало захистити дрібних зерновиробників від спекулянтів, котрі за безцінь скуповували сільськогосподарську продукцію, а потім утридорога її перепродували, грабуючи міських покупців, що озлоблювало їх проти села. Новостворена посередницька державна структура не тільки значно послабила напруження на ринку продовольчих товарів, а й приносила значні прибутки у скарбницю².

В цілому перехід населення від сільського господарства до промисловості був незначним і ледь відчутним. А структура розподілу землі була досить стабільною і будувалася на принципі рівності. Проте, середній розмір землеволодінь скорочувався, оскільки сільське населення швидко зростало, а посівна площа залишалась незмінною і була близька до агрономічно можливого максимуму; до того ж, за браком альтернативних занять селяни змушені були залишатись на землі та ділити її на все менші ділянки.

Тому проблема нестачі землі залишалась досить суттєвою. Так, якщо сільське населення у 1926–1934 рр. зросло на 8 %, посівна площа за цей період збільшилась лише на 1,8 %. Внаслідок цього кількість земельних володінь збільшилась на 17,9 %, в той час як розмір цих господарств скоротився в середньому на 14,0%. На жаль, немає відповідних даних за перші та останні міжвоєнні роки, тобто 1920-й і 1940-й.

Цікавим у цьому плані є порівняльний аналіз за 1926 і 1946 рр., проведений Д. Ротшильдом, (не враховуючи Південну Добруджу, яку було повернено у 1940 р.) Дослідник виділяє такі зміни за цей період: приріст населення, зайнятого сільським господарством, становив 18,4%; посівна площа зросла на 3,4%; число землеволодінь збільшилось на 38,4%; розмір господарств зменшився в середньому на 25,0%³.

Такі скорочення розміру землеволодінь – на 14% за восьмилітній

---

¹ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. К.: Мегатайт, 2001. С. 409.

² Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. С. 253.

³ Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. К.: Мегатайт, 2001. С. 401.

період і на 25% за двадцятилітній відрізок – є серйозними, проте, не обов'язково катастрофічними за умови інтенсивного і продуктивного ведення сільського господарства. Така ситуація спостерігалась у 1930-і рр., коли більшість селян переключились з виробництва зернових на більш вигідне садівництво, виробництво волокна і технічних культур.

Слід також відзначити, що статистичні дані стосуються *землеволодінь*, а не *власності*; перші являли собою фермерські одиниці, другі означали юридичну власність. Оскільки Болгарія не мала численного загону половинщиків і орендарів, які орендували землю у неіснуючих латифундистів, котрі заповнили Угорщину і Польщу в роки між війнами, існує схожість між власністю і землеволодінням для різних форм сільського господарства, однак деякі як дрібні, так і великі власники, володіючи менше як двома і більш як тридцятьма гектарами, здавали землю в оренду середнякам, які обробляли від п'яти до тридцяти гектарів. Незважаючи на те, що у 1934 році 98 % усіх селян мали свою землю, 31 % орендував додаткову землю. Однак, ця додатково орендована земля становила у 1934 р. лише 10 % усіх сільськогосподарських угідь¹.

Зважаючи на вищевикладене, можемо зробити висновок, що структура сільського господарства Болгарії в міжвоєнний період була стабільна і відносно справедлива по відношенню до бідняків і середняків.

До проблем, які мали місце у сільському господарстві Болгарії слід віднести, по-перше, неефективна система розпорощених земельних наділів; по-друге, примітивний рівень агротехнології. Як видно з опису 1934 р., у сільському господарстві було 149 465 дерев'яних плугів з металічними деталями, 545 216 дерев'яних плугів з металічним лемешем, 279 368 металічних плугів, 285 740 застарілих молотарок і лише 14 900 сучасних молотарок та 1 523 трактори²; по-третє, високий рівень перенаселення в сільській місцевості і дефіцит робочих місць (у 1934 році 37% селян виявилися зайвими, незважаючи на тодішній стан агрономічних технологій).

Сільське господарство сильно потерпало також від нестачі робочої худоби, яку масово реквізували в роки війни, та реманенту, який за цей час зносився, а коштів на його оновлення не було. Із тих же причин у важкому становищі було і м'ясне виробництво. Для поліпшення ситуації уряд БЗНС вживав спеціальних заходів, строго обмежуючи забій худоби тощо.

Напередодні Другої світової війни держава намагалася ліквідувати роздрібненість землі методом комасації (зосередження дрібних ділянок в одне ціле). До 1944 р. цей процес охопив заледве 8 % оброблюваних площ країни³.

Отже, тогочасне сільське господарство Болгарії суттєвих змін не

---

¹ Там само. С. 402.

² Там само. С. 403.

³ Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. С. 278.

азнало. Нездоланною проблемою болгарського села було малоземелля. Високий природний приріст населення вів до збільшення кількості власників із малими наділами. Земельна реформа БЗНС не була закінчена. Аграрна перенаселеність породжувала приховане безробіття. Не маючи достатніх доходів, частина селян потрапила в боргову залежність, через що поступово розорювалася, а великої потреби в робочих руках у містах не було.

Низька продуктивність, низьке споживання та низький рівень формування капіталу в сільському господарстві були тісно взаємопов'язані в єдиному циклі. Основною їжею селянина був хліб, картопля, сир, кисле молоко, цибуля та перець; перед Другою світовою війною лише одна десята сіл мала електрику. І хоч врожаї були низькими у порівнянні з середніми європейськими, болгарський селянин, частково компенсуючи низькі технології своїм працелюбством, давав найвищі врожаї на Балканському півострові.

У Польській Республіці, яка постала в листопаді 1918 р. найбільш актуальним, з огляду на переважно аграрний характер країни, теж було питання швидкої та ефективної аграрної реформи, яка б задовольнила інтереси польського селянства, яке становило 64 % населення, й створила в країні підґрунтя для розбудови потужного сільського господарства.

За офіційною польською статистикою, даними якої оперують й сучасні науковці¹, заможні селяни становили 6,6 % (1,8 млн осіб), середняки – 20,2 % (5,5 млн), малоземельні 26,4 % (7,2 млн)². Чисельно переважали дрібні селянські господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств, їм належало 15 % всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств, їм належало 9,6 % всіх земель. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8% земель. У 1921 р. 1013,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньо-земельних господарств – 17,3%³. Заможні господарства і земельні маєтки переважали у західній частині польської держави, у

---

¹ Боечко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст. *Український селянин*. Випуск 14. Черкаси, 2014. С. 91; Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 45.

² Жарновский Я. Исследование по истории общества в Польши межвоенного периода (Методологические проблемы и первый опыт). *Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период* / отв. ред. А. Х. Клеванский. М.: Наука, 1986. С. 82.

³ Drozdowski M. M. *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura* / Pod. red. J.Tomiczkiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. S. 411.

східній же поряд з великими земельними лантифундіями співіснувало подрібнене господарство¹.

У соціально-економічному та суспільно-політичному житті польського села міжвоєнного періоду провідна роль належала великим землевласникам. Попри їх відносно малу кількість (100 тис. осіб з членами сімей), станом на 1921 р. великому польському землеволодінню належало 30,3% від загальної площі сільськогосподарських угідь².

В цілому економічне становище в аграрному секторі польської держави було далеким від бажаного. В. Боєчко скруту, в якій перебувало сільське господарство Польщі, пояснюють тим, що, по-перше, ні австро-угорські, ні російські, ні німецькі імперські власті не проводили політику державного протекціонізму щодо цієї галузі; по-друге, негативно на розвитку сільського господарства відновленої Польщі позначилася Перша світова війна; по-третє, низька продуктивність праці у польському селі³.

Разом з тим, варто зазначити, що відновлення польської державності істотно змінило становище польського села. Було ліквідовано політичні обмеження, дискримінації та національний гніт, що існували в поневолених польських землях в імперську добу. Вагомою ознакою суспільного життя стала політична активність суспільства, зокрема й селянства⁴.

Соціально-економічна та суспільно-політична значущість аграрного питання для відновленої польської державності зумовила те, що проведення аграрної реформи, розробка аграрного законодавства стали пріоритетом у внутрішній політиці уряду.

Свідченням складності та вагомості вказаної проблеми стало постійне звернення депутатів Сейму до вирішення аграрної проблеми та гострі дискусії щодо майбутнього земельного закону. У дискусіях, що точилися навколо аграрної реформи в 1919 р. у Законодавчому сеймі, дослідники виокремлюють три основних підходи. Селянські партії («Пяст» і «Визволене») прагнули до експропріації за відшкодування великої земельної власності й парцеляції отриманого запасу землі між малоземельними і безземельними селянами. Польські соціалісти висували вимогу одержавлення землі. Праві партії були за погодження з обмеженням прав земельної власності, але в якомога менших розмірах шляхом еволюції, причому повільної⁵.

Разом з тим, польське аграрне законодавство було розроблено у

---

¹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 459.

² Боєчко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст. *Український селянин*. Випуск 14. Черкаси, 2014. С. 91.

³ Там само.

⁴ Боєчко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918–1926 рр.). *Український селянин*. Випуск 20. Черкаси, 2018. С. 6.

⁵ Боєчко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст. *Український селянин*. Випуск 14. Черкаси, 2014. С. 92.

відносно короткі терміни. Воно стосувалося орендних відносин, становлення і зміцнення індивідуальних селянських господарств, граничних розмірів приватного землеволодіння тощо. Так, Законом про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь від 8 березня 1919 р. у державі регламентувалися орендні відносини. 10 липня 1919 р. було прийнято ухвалу «Про основи земельної реформи» (законопроект подано 16 червня 1919 р.), у 1920 р. – Закон «Про земельну реформу».

Зупинимось детальніше на характеристиці вищезазначених законодавчих актів.

Отже, 8 березня 1919 р. Законодавчий сейм ухвалив Закон про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь, а 10 липня того ж року прийняв ухвалу «Про основи земельної реформи». Цей правовий акт польського сейму передбачав насамперед пришвидшення процесу становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства для створення у Польщі такого аграрного устрою, який «... повинен спиратися, в першу чергу, на сильних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств, що ґрунтуються на приватній власності різного типу і величини»¹.

Передбачалося створення нових господарств шляхом поселень, збільшення дрібних господарств до розмірів самостійних господарських одиниць, створення невеликих господарств для вирощування овочів, а також заснування баз відпочинку, садків робітників і службовців поблизу великих міст та промислових центрів. У фонд парцеляції і поселень, згідно з постановою, повинні були увійти землі, що були власністю держави (казенні й монастирські); взяті під державне управління: власність членів панівних династій чи їх родичів; землі, що були власністю Російського землеробського банку і Пруської колонізаційної комісії; володіння так званої мертвої руки (духовні, єпископські, кагітульні, монастирські, приходські) за узгодженням із Апостольською столицею (Ватиканом) та інших громадських організацій; землі, отримані під час війни шляхом лихварства і що стали власністю осіб, які спекулювали землею; землі, що становили власність чи її частину, котрі викупляли у приватних землевласників шляхом законодавчого примусу за цінами, визначеними законом. При викупі, по мірі можливості, передбачали таку черговість, за якої спочатку повинні бути парцельовані маєтки, що погано господарювали чи зруйновані війною, та ті, сервітути котрих не були врегульовані².

Ми бачимо, що урядова ухвала оберігала також інтереси поміщиків. Вона передбачала щорічне парцелювання державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню

---

¹ Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой. *Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период*. М.: Наука, 1986. С. 114.

² Алексієвеч Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль, 2006. С. 300-301.

чергу – поміщицьких господарств. Для поміщиків визначена вища норма землеволодіння – до 60 га в промислових та приміських районах, 180 га – в сільськогосподарських, до 400 га – на українських, білоруських землях та в західних воєводствах. За відчуження земель понад норму встановлювався високий викуп, який держава оплачувала їх власникам. З цих земель створювався державний земельний фонд, призначений для парцеляції і продажу ділянками (парцелями) відповідним категоріям бажаючих придбати землю.

Від обов'язкового викупу звільнялися господарства промислово-підприємницького типу, а також маєтки, що спеціалізувались на насінництві, тваринництві і риболовстві, незалежно від їх площі. Відчужувані лісові масиви, що мали промислове значення, підлягали націоналізації і перетворювались в одне з важливих джерел доходу державної казни¹.

З державного парцеляційного фонду понад 20% землі (згодом цю норму буде збільшено до 40%) призначалося на створення фермерських господарств. Усі інші землі з цього фонду мали бути розподілені між сільськогосподарськими робітниками і малоземельними селянами. Однак це право було реалізовано лише на папері. Згідно з «Основами земельної реформи», власником землі могла бути лише особа, спроможна організувати самостійне господарство. Тож, вважає В. Боечко, заможним селянам реформа відкривала великі можливості для зміцнення своїх господарств, тоді як становище незаможних верств, що потерпали від безземелля і малоземелля, суттєво не змінилося².

Праві партії виступили проти постанови «Про основи земельної реформи», мотивуючи це тим, що примусове роздроблення землі порушує приватну власність; у країні нема великої кількості земель, щоб реформа могла забезпечити малоземельних і безземельних селян; реформа та роздроблення землі знищують сільськогосподарські підприємства, котрі до цього були головними виробниками й постачальниками продовольства для населення країни і на експорт; реформа та роздроблення на сході країни послаблюють землеволодіння й економічні прерогативи поляків. Депутати Законодавчого сейму намагалися довести, що в незалежній Польщі не можна дозволити, щоб значна частина населення підлягала економічній дискримінації, зростання заможності села сприятиме розвитку промисловості й оздоровленню інвестиційної політики³.

До ухвалення у 1920 р. Закону «Про земельну реформу» державна парцеляція проводилась у незначних розмірах. Дослідники зазначають, що у фонд держави у 1919–1920 рр. перейшло 576,5 тис. га так званих

¹ Jaworowski W. Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporzadzen. T. 3. Krakow, 1926. S. 30.

² Боечко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918–1926 рр.). *Український селянин*. Випуск 20. Черкаси, 2018. С. 6.

³ Алексієвцев Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль, 2006. С. 303.

«безгосподарних» та інших земель, а розparcelьовано і продано дрібним власникам Польщі лише 50 тис. га¹. Тобто аграрна реформа не вирішила проблеми малоземельних та безземельних селян.

Цілковито поділяємо думку Л. Алексієвець, що ухвалений Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був, швидше, попередньою програмою майбутніх законодавчих робіт. Їх реалізація залежала від подальших ухвал, передусім про виконання земельної реформи².

Польський сейм в липні 1920 р. змушений був повернутися до вирішення аграрної проблеми через складну політичну і військову ситуацію, пов'язану із поразками польської армії у війні з Радянською Росією та наближенням Червоної армії до Варшави. Результатом цього став новий закон, в основу якого були покладені виконавчі правила до «Основ земельної реформи» 1919 р. Вважаємо, що визначальним при укладанні реформи було прагнення уряду та сейму викликати патріотичні почуття польських селян, заручитися їх підтримкою в непростий для країни час та схилити його до активної участі у захисті Польської держави. Тож ні уряд, ні сеймові депутати не скупилися на соціальні обіцянки. За новим законом, збільшувалися розміри землі, що підлягала відчуженню і призначалася на parcelьацію й осадництво. Поміщицькі та церковні землі, що перевищували максимальну норму, повинні були викуповуватись за половину їхньої середньоринкової ціни, їх рухомий і нерухомий інвентар також підлягав примусовому викупу³.

Для реалізації земельної реформи було створено спеціальний орган – Головне земельне управління, яке розпоряджалося державним parcelьаційним фондом. Контроль за виконанням реформи було передано міністру аграрних реформ, а на місцях – окружним і повітовим земельним управлінням та комісіям. Згідно з новим законом, заможні селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або ж докупувати землю з такою умовою, щоб розмір їхніх господарств не перевищував 23 га, а в східних і західних воєводствах – 45 га⁴. 80% від усього запасу землі призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян, однак перевага при цьому надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам воєн 1918–1920 рр. (за винятком дезертирів і учасників революційного руху, які виступали проти Польської держави). В. Боєчко зауважує, що протягом 1921–1925 рр. у

---

¹ Боєчко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст. *Український селянин*. Випуск 14. Черкаси, 2014. С. 92.

² Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль, 2006. С. 237.

³ Матвеев Г. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М.: Высшая школа, 1992. С. 113.

⁴ Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. *Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura* / Pod. red. J. Tomickiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. S. 418.

Польщі було розparcelьовано всього 690 тис. га (5% від площі великих землевласників), з них менше третини припадало на державну парцеляцію, що охоплювала тільки 10% від площі державних площ. У той самий час поміщики збували з великою вигодою для себе 472 тис. га гіршої землі шляхом приватної парцеляції¹.

Але, так як ухвалені земельні закони не були повною мірою введені в дію, через погіршення економічної ситуації в 1923–1924 рр. знову актуалізувалось аграрне питання. Тому в грудні 1924 р. сейм знову повернувся до розгляду питання про проведення аграрної реформи. Зважаючи на складну політичну ситуацію у східних і південно-східних воеводствах, а також враховуючи вимоги політичних сил щодо реформування земельних відносин в інтересах селян, уряд В. Грабського у першій половині 1925 р. запропонував для розгляду в сеймі проект нового закону про обов'язковий викуп землі у деяких категорій приватних землевласників і продаж її селянам. На засіданнях комісії з аграрних реформ і в самому сеймі боротьба розгорнулася передусім навколо питань про норму приватного землеволодіння і викуп землі. Проти цього проекту виступили представники великих землевласників у сеймі. Польська партія «П'яст», партія «Визволене» вирішили піти на компроміс з поміщиками, вимагаючи зменшення розмірів викупу і встановлення максимуму землеволодіння для усіх поміщиків до 60 га.

Найбільш радикальні пропозиції щодо земельної реформи 26 червня 1925 р. внесли фракції Комуністичної партії Польщі (КПП). Польські комуністи стояли на позиціях негайного відчуження без викупу усіх приватних і державних землеволодінь понад 30 га і безкоштовного розподілу їх серед безземельних і малоземельних селян через селянські комітети, обрані селянами і сільськогосподарськими найманими робітниками кожної громади. Законопроектом планувалося також припинення польської осадницької колонізації на українських і білоруських землях. Але здійснення цих перетворень не передбачало ліквідації приватної власності на землю, лише повинно було ліквідувати напівфеодалний стан селянських господарств і забезпечити умови для вільного розвитку аграрних відносин на основі товарного виробництва. Цей законопроект був відхилений більшістю в сеймі².

Після тривалого обговорення і внесення багатьох змін до урядового проекту 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про парцеляцію і осадництво, який вступав у дію з 28 грудня 1925 р. Це був Закон «Про виконання земельної реформи». Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму з аграрного питання з більшою вигодою для великих землевласників і заможних селян. Уряд брав на себе

¹ Боечко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918–1926 рр.). *Український селянин*. Випуск 20. Черкаси, 2018. С. 7.

² Боечко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст. *Український селянин*. Випуск 14. Черкаси, 2014. С. 93.

зобов'язання обов'язкового викупу частини приватновласницької землі за ціною, встановленою спеціальними державними комісіями. Проте за поміщиками залишалася попередня норма землеволодіння з тією різницею, що у східних воєводствах вона зменшувалася з 400 до 300 га¹. В інтересах великих землевласників новий земельний закон включав до «обов'язкового викупу» і подальшого продажу дрібними ділянками лише землі, де велося нерентабельне господарство. Обов'язковій парцеляції не підлягали лісові масиви і землі у тих господарствах, які мали підприємства з промислової переробки сировини, вели інтенсивне виробництво, спеціалізувались на садівництві, насадництві або тваринництві. З метою заохочення капіталістичного підприємництва поміщикам було надано право збільшувати своє землеволодіння для культивування на промислову переробку картоплі - близько 350 га, цукрових буряків - близько 700 га². Це свідчить про те, що реформа повинна була створити економічні умови для перетворення поміщицьких маєтків у високорентабельні фермерські господарства.

У міжвоєнний період було парцельовано 2654 тис. га землі, створено 734 тис. нових господарств, земельних ділянок. Найбільше землі розділили у Варшавському, Люблінському, Поліському, Познанському, Поморському воєводствах, а найменше – у Краківському і Станіславівському. В країні у господарствах площею понад 50 га все ще залишалось 28,8% оброблених земель, хоча вони становили лише 0,5% від загальної їх кількості. Основна маса селянських господарств належала до малоземельних і середньоземельних, причому частка останніх зменшувалася на користь перших³.

У радянській історіографії тривалий час переважали негативні оцінки польського аграрного законодавства, традиційно його кваліфікували як «буржуазно-поміщицький», не відповідаючий інтересам селянства тощо. Проте, В. Боечко, спів ставляючи проекти земельних реформ у країнах Центрально-Східноєвропейського регіону дещо по-іншому оцінює аграрну політику Польської держави. Він зазначає, що «Загалом протягом 1919–1925 рр. польська влада планомірно вирішувала аграрне питання. Порівнюючи польське аграрне законодавство з досвідом інших європейських країн, зауважимо таке. По-перше, як польська влада, так і уряди сусідніх країн Центрально-Східноєвропейського регіону (Чехословаччини, Естонії, Литви) пішли шляхом парцеляції поміщицького землеволодіння. По-друге, економічну основу майбутнього польського села мали становити високорентабельні фермерські господарства та закріплені

---

¹ Ustawa z 28 XII 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1926. Nr 1. poz. 1. S. 3.

² Ibidem.

³ Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль, 2006. С. 302.

законодавчо інститут приватної власності на землю Отже, тогочасне аграрне законодавство Польщі відповідало європейській практиці¹.

У цілому можна констатувати, що більшість сільського населення становили селяни і сільські робітники, насамперед, що були зайняті на фільварках великих землевласників, і власне землевласники. Умови життя цих трьох груп істотно різнилися. Як правило, рівень життя селян був значно вищий на західних територіях, ніж на східних². Становище більшості селянських родин безпосередньо залежало від розмірів площ землі господарства, якості ґрунтів, кількості осіб, які працювали в господарстві, а також цін на сільськогосподарську продукцію. Незважаючи на скрутне життя, польські селяни демонстрували велику прив'язаність до землі і стійко долали життєві негаразди³. Відразу після війни в країні (крім колишніх пруських територій) відчувався гострий дефіцит продовольства, до того ж ціни на нього були значно завищені. Однак селяни і землевласники аж до 1921 р. були зобов'язані продавати державі певну частину продовольства за раніше встановленими цінами, що були значно нижчими за ринкові. Закуплене у такий спосіб продовольство призначалося на утримання війська і карткове забезпечення населення в містах. Селяни, які виконували продовольчі поставки для держави, мали певні товарні надлишки, які могли продати на ринку і отримати з цього певні доходи. У найкращій ситуації перебувало сільське господарство на територіях Великопольщі і Помор'я: їх безпосередньо не торкнулася повоєнна розруха, а тому менше господарств потребувало відбудови і відновлення. З 1922 р. унаслідок підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва забезпечення продовольством країни покращилося, а ціни на сільськогосподарську продукцію (порівняно з цінами на промислову продукцію) почали знижуватися. Загалом становище сільського населення значно покращилось, порівняно з воєнним періодом 1914–1918 рр., коли відбувалася масова мобілізація чоловічого населення до армії, у країні була жахлива розруха, пов'язана з війною.

Отже, Польська республіка під час становлення державності залишалась аграрною країною. Більшість населення була задіяна в сільському господарстві. Вирішення аграрного питання було одним із найважливіших, що постали перед політичною елітою країни. Загроза з боку більшовицької Росії спонукала Сейм та уряд Польщі до швидкого і дієвого вирішення найважливіших аграрних питань, що в свою чергу дало змогу стабілізувати соціально-економічну ситуацію в країні. Законодавство вирішувало великий комплекс проблем, пов'язаних із відбудовою

---

¹ Босчко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918–1926 рр.). *Український селянин*. Випуск 20. Черкаси, 2018. С. 8.

² Drozdowski M. M. *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. Polska odrodzona. 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura* / Pod. red. J.Tomiczkiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. S. 435.

³ *Ibidem*. S. 436.

сільського господарства, а також інвестиційних планів, що мали сприяти розвитку економіки молодій державі.

Ми бачимо, що селянство національною елітою розглядалося як вагомий структурний компонент відновленої Польщі. Не викликало сумнівів положення щодо збереження інституту приватної власності. За суб'єктами зберігалася тріада майнових прав: володіння, розпорядження, користування. Дискусійними були моменти щодо граничних розмірів приватного землеволодіння, механізму перерозподілу великого землеволодіння, заходів щодо компенсації завданої шкоди тощо.

Узагальнено зміст польського аграрного законодавства дослідники зводять до того, що земельний устрій держави ґрунтується на міцних селянських господарствах. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) землі, що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали Селянському Банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час Першої світової війни; 6) що будуть викуповуватися урядом¹.

Відповідно до змісту польського аграрного законодавства, уряд планував купівлю землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велося². Отже, у Польщі основним джерелом наділення землею селянських господарств виступало велике землеволодіння, викуплене державою у колишніх власників.

Право придбати угіддя мали лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів. Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, безземельними та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення надіялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи

---

¹ Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 46.

² Польський земельний вопрос. *Киевский день*. 16.5.20. № 2.

можуть отримати з неї¹. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі.

Таким чином, протягом 1919–1925 рр. польська влада планомірно вирішувала аграрне питання. Порівнюючи польське аграрне законодавство з досвідом інших європейських країн, зауважимо таке. Як польська влада, так і уряди сусідніх країн Центрально-Східноєвропейського регіону (Чехословаччини, Естонії, Литви) пішли шляхом парцеляції поміщицького землеволодіння. По-друге, економічну основу майбутнього польського села мали становити високорентабельні фермерські господарства та закріплений інститут приватної власності на землю.

Становлення чехословацької державності теж відбувалося за непростих соціально-економічних обставин. Перша світова війна лише посилила економічні труднощі, зокрема у сільському господарстві. Дуже гостро у країні стояла проблема продовольчого забезпечення населення. Вона була зумовлена скороченням на 40% обсягів продовольчого виробництва. Давалися в знаки і диспропорції між промисловими потужностями і ринком збуту промислових товарів. Окрім того, 90% селянських господарств Чехословаччини становили дрібні та малоземельні селянські господарства. 50% земель перебувало у власності великих землевласників. Значний відсоток великих землевласників становили представники колишньої титульної нації: німці та угорці (під час реформи у них було відчужено 16% орних земель²).

Ці та інші обставини актуалізували розробку чехословацьким урядом аграрного законодавства і проведення аграрної реформи. Владою було проголошено курс на аграризацію країни.

Було прийняте нове аграрне законодавство, яке започаткувало реалізацію аграрної реформи. Аграрна реформа мала вирішити екзистенційні проблеми села шляхом перерозподілу на користь дрібних і середніх селян великої земельної власності, яка в основному належала раніше – у випадку Словаччини – угорській знаті. Ця реформа, яка вела до передачі права власності на значну частину землі в руки чеських, словацьких та русинських власників, була привабливою для майже 200 тис. репатріантів (пересиленців) до Чехословаччини (з них 50 тис. приїхали в Словаччину)³. За своїм масштабом, порівняно з республіканською Угорщиною або Балканами, це була радикальна аграрна реформа, що

---

¹ Корновенко С.В., Землюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 46.

² Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. С. 256.

³ Шмігель М., Сирни М. Чехословаччина в період національної та соціальної революції (1918–1919): суспільно-політичний аспект Словаччини. *Український селянин*. Випуск 21. Черкаси, 2019. С. 47.

позбавила соціальної бази основних опонентів республіканської Чехословаччини.

У Чехословаччині аграрним законом від 16 квітня 1919 р. визначався максимальний розмір великого землеволодіння в 150 га оброблюваної землі або 250 га загальної площі. Землі, що перевищували ці показники відходили у підпорядкування Земельної служби. Цей державний орган був уповноважений надавати санкції власникам розпоряджатися угіддями, розміри яких перевищували визначені державою межі. Без її санкції власник вже не міг розпоряджатися своєю землею, продати або купити її, розділити з іншими власниками. Земельна служба визначала подальшу долю землеволодіння.

Вона приймала рішення щодо конфіскації великого землеволодіння, повної або часткової його передачі у розпорядження колишнього власника. Право держави накладати заборону стосувалося всіх земель. Великий землевласник мав право порушити клопотання зберегти за ним частину землеволодіння. Однак її розміри не повинні були перевищувати розмірів, визначених державою. Експласники отримували компенсацію за цінами 1913 – 1915 рр.¹.

В цей же час за польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів (37,5–150 дес.) їхньої землі. Критерієм розміру відчуження була віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торговельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за колишніми власниками. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися і понад 215 моргів землі (100–110 дес.)².

Відповідно до закону, першочергового розподілу зазнали землі колишніх угорських і німецьких поміщиків. Частина їх відійшла до держави, частину ж отримали чеські поміщики. Проведення аграрної реформи зміцнило передовсім чеське заможне селянство. 4 млн. га орної землі та лісів, конфісковані у 1873 власників, були розподілені таким чином, що 1 млн. га відійшло до держави, стільки ж було повернуто чеським поміщикам, а з решти землі було нарізано 8 тис. ділянок по 30 га, що перейшли до селянства; 3,5 тис. ділянок по 15 га було передано колишнім легіонерам³.

З іншого боку, ця аграрна реформа не перерозподілила все землеволодіння (частина земель була винята з експропріації), а також не були задоволені всі селяни, зацікавлені у виділенні землі. Позбавлені власності були землеволодіння понад 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Закони дозволяли конфісковане майно залишити в державі

¹ Пичета В. История Чехии. М: Госполитиздат, 1947. 260 с.

² Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 47.

³ Пичета В. История Чехии. М: Госполитиздат, 1947. 260 с.

власності або виділити за оплату особам, колишнім кріпакам, дрібним землеробам та підприємцям, працівникам сільського та лісового господарства, безземельним. Пріоритет надавався, зокрема, легіонерам, членам збройних сил, інвалідам війни чи родинам загиблих у Першій світовій війні. На виділення землі могли подати заявку різні товариства та муніципалітети. Землю не могли отримати заявники, які не мали чехословацького громадянства, засуджені за злочини, морально збіднілі особи та особи, фізично і психічно не здатні займатися землеробством (виняток становили інваліди війни, їхні вимоги переходили на членів сім'ї). При розподілі землі тривав нормувальний та колонізаційний процес. Колонізація застосовувалася там, де держава була зацікавлена у створенні нових сіл – у малонаселених районах або в районах гомогенного заселення меншин для посилення чесько-словацького елемента (наприклад чесько-словацька колонізація на півдні Словаччини в середовищі угорської меншини)¹.

Як зауважує Б. Гогув, аграрне законодавство Чехословаччини носило національне забарвлення. Воно спрямовувалося на захист і розширення чеського та словацького землеволодіння. Натомість йшло в розріз із інтересами угорських та німецьких землевласників. За спостереженнями автора, угорські землевласники у Словаччині та на Закарпатті зберегли за собою лише 28% земельної власності, якою володіли до початку реформи. На противагу їм чеські землевласники Богемії, Моравії, Сілезії – 72%².

Таким чином, від польського варіанту чеський різнився граничними нормами індивідуального землеволодіння.

1 грудня 1918 р. було проголошено утворення Королівства сербів, хорватів і словенців (далі – Югославія). Території, що увійшли до складу новопосталої держави, різнилися за рівнем розвитку. Разом з тим, країна була аграрною, селянство становило понад 70% населення. Становище селянства різних територій Королівства було неоднаковим, наприклад, у Далмації зберігалися напівфеодальні відносини. У Славонії нечисельне магнатське землеволодіння значно перевищувало за розмірами чисельне землеволодіння інших категорій землевласників. Хорватія і Хорватське Примор'я страждали від перенаселення³. Після габсбурзької окупації Боснії та Герцеговини не було зроблено жодних спроб реформувати відносини між

---

¹ Шмігель М., Сирни М. Чехословаччина в період національної та соціальної революції (1918–1919): суспільно-політичний аспект Словаччини. *Український селянин*. Випуск 21. Черкаси, 2019. С. 48.

² Гогув Б. Аграрная политика властей Чехословакии в отношении венгерского национального меньшинства в 1920-х годах. *Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина*. 2014. №4. Т. 4. С. 2–5.

³ Фрэйдзон В. История Хорватии. Краткий очерк истории с древнейших времен до образования республики (1991 г.). СПб.: Алетай, 2001. С. 205.

землевласниками, які в більшості були мусульманами, та залежними від них *кметами*-християнами. Повинності тут, як правило, були дуже важкими¹.

Щодо суспільно-політичної специфіки, то як зазначають дослідники, югославське селянство виявило більшу революційну активність, порівняно із чехословацьким і польським. Від перших місяців державної незалежності презентувало себе як активного суб'єкта революції. Селянськими бунтами були охоплені Загір'я, Срем, Воєводина, Славонія, Боснія і Герцеговина тощо. Об'єктом селянського бунту було велике поміщицьке землеволодіння, мастки. Картина була схожою до українських реальності: селянський само розподіл великої земельної власності, реманенту тощо². Міністр соціальної політики В. Корач у лютому 1919 р. інформував: «Щодня ми дізнавалися про підпали поміщицьких садиб і про стрілянину. Становище повсякчас загострювалося»³.

С. Корновенко та Н. Земзюліна вважають, що така революційна активність югославського селянства виявилася каталізатором урядової аграрної реформи⁴.

Земельна реформа на колишніх габсбурзьких землях готувалася ще до об'єднання. У листопаді 1918 р. Національна Рада у Загребі постановила експропріювати мастки та виплатити відповідні компенсації. Значно спрощував завдання той факт, що більшість спірних земель були власністю німецьких та угорських поміщиків – позбавити власності «іноземців» було не так вже й важко⁵.

Після об'єднання в самій Сербії та в Чорногорії жодних змін не відбулося, оскільки всі землі в них були давно розподілені між невеликими селянськими господарствами фермерського типу. Головну увагу звернули на реформування землеволодіння на колишніх габсбурзьких та османських територіях: на всіх цих землях переважали великі мастки мусульманських, німецьких або угорських поміщиків. Тому в новій Югославії селяни колишніх габсбурзьких територій негайно і вголос виступали за земельну реформу, тимчасом, як селяни Сербії та Чорногорії вимагали дешевого кредиту для відновлення своїх розорених війною земель.

Вже 6 січня 1919 р. принц-регент Олександр Маніфестом про аграрну реформу звернувся до селян країни. У ньому містився заклик до селян «повірити його королівському слову і спокійно чекати, поки держава у

---

¹ Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. К.: Свенас, 2004. С. 198.

² Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 47.

³ Історія Югославії: в 2 т. / АН СССР, Ін-т славянознавства. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 45.

⁴ Корновенко С.В., Земзюліна Н.І. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. Випуск 19. 2018. С. 47.

⁵ Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. К.: Свенас, 2004. С. 198.

законний спосіб розподілити землю»¹. Мета реформи полягала у створенні чисельної верстви заможного селянства з належною землезабезпеченістю.

25 лютого 1919 р. уряд країни затвердив і опублікував «Попередній указ про підготовку земельної реформи», який скасував кріпацтво, що доти ще існувало в Боснії – Герцеговині та Македонії, так само, як напіврабську систему в Далмації, запровадив розподіл великих земельних володінь серед безземельних та бідних селян в Хорватії – Славонії та Воеводині, надав усім селянам привілеї для випасу та заготівлі деревини на державних землях та в лісах; і дозволив компенсацію колишнім феодалним рантьє та поміщикам².

В основу Указу від 25 лютого, як і у законодавстві інших тогочасних європейських країн, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало – та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Згідно зі змістом документа, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (близько 60 дес.)³. Щоправда, граничний максимум розмірів угідь, що не підлягали відчуженню, мав регіональні відмінності. Так, у Словенії він коливався у межах 75 – 200 га, у Хорватії – 150 – 200 га, Славонії – 200 – 450 га, Воеводині – 300 – 500 га⁴.

Насамперед відчуженню і передачі до державного земельного фонду підлягало землеволодіння Габсбургів, осіб проголошених поза законом, велике землеволодіння. Були заборонені селянські самозахоплення і саморозподіли землі. У такий спосіб держава перебирала на себе функцію реалізації аграрної реформи, перерозподілу великого землеволодіння.

Відповідно до Указу від 20 лютого 1920 р., який спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду, великі маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – в державне управління. У такий спосіб, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки⁵.

Врешті-решт, відбулася грандіозна передача земельних ділянок, про результати якої писали наступне: «Загалом 500 тис. селянських родин (аж десь до 1935 року), або ж кожна четверта родина на селі, мали зиск від аграрної реформи коштом 10–12 тис. колишніх поміщиків та різних інституційних землевласників. Площа переданої під час реформи землі,

---

¹ История Югославии: в 2 т. / АН СССР, Ин-т славяноведения. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 46.

² Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. К.: Мегатайт, 2001. С. 258.

³ Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии. *Земледелие*. 1919. № 34. С. 20.

⁴ История Югославии: в 2 т. / АН СССР, Ин-т славяноведения. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 46.

⁵ Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии. *Земледелие*. 1919. № 34. С. 20.

включно із землями, які були зарезервовані до передачі до середини 30-их, складала понад 2 млн. гектарів) без врахування площі лісових угідь. Це складало чверть всієї орної землі станом на 1938 рік»¹.

Щодо подальшого розвитку сільського господарства у повоєнній Югославії, то слід зауважити, що політично налаштована і політично ефективна програма земельної реформи 1919 р. справді експропріювала німецьких, мадярських (у Словенії, Хорватії і Воєводині), турецьких (в Македонії) та вітчизняних (у Боснії – Герцеговині та Далмації) землевласників, які володіли більш як трьома сотнями гектарів оброблюваної землі або більш як п'ятьма сотнями гектарів землі загалом, на користь сімей південнослов'янських селян. Влада також прагнула пристосувати цю програму земельного перерозподілу до колонізаційної політики, запланованої, аби приладнати політично надійних сербських та чорногорських ветеранів і хорватських добровольців часів війни до югославської справи у тих македонських та воєводинських регіонах, де місцеве населення було етнічно не сербохорватським, і напевно гарантувала нагляд. Як і прогнозувалося, виникло багато плутанини, непорозумінь і обурення. В цілому, 2 484 481 гектар, або одна десята частина загальної площі країни і одна шоста її сільськогосподарських угідь, була експропрійована між 1920 та 1938 рр. і розподілена серед 637 328 сімей, або майже серед третини загальної кількості селянських сімей країни². Це була справді значна земельна реформа, яка здійснювалася в усіх регіонах, за винятком Сербії та Чорногорії (де великі володіння та рабські інституції були заборонені набагато раніше або не існували ніколи), і включала двічі більше землі, ніж під час комуністичних реформ після 1944 р. В Боснії – Герцеговині та Македонії справді результатом було первісне зростання продуктивності, оскільки селяни більше не сплачували надмірну оренду землевласникам і, отже, мали стимул для виробництва.

На жаль, подальші міжвоєнні режими не приділяли належної уваги економічним та агрономічним аспектам сільського господарства. На селі існувало ряд проблем, серед яких найзначніші були аграрне перенаселення, регіональні відмінності, падіння життєвого рівня селян, скорочення вкладень у сільське господарство,

Позички, які надавалися селянам, були загалом лихварськими та експлуататорськими і, отже, насправді виснажували сільську економіку. Єдиним помітним винятком тут був словенський кооперативний рух. Підтриманий місцевим римо-католицьким кліром і опікуваний Словенською народною партією А. Корошеца, чиєю економічною зброєю він став, рух функціонував як виробнича і маркетингова, а також кредитна

---

¹ Tomasevich Jozo. Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. California: Stanford University Press; London: Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press, 1955. P. 368–369.

² Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В.П. Канаша. К.: Мегатайт, 2001. С. 329.

агенція. В решті країни приватні банки, а особливо приватні лихварі тримали більш як три чверті селянських боргів (32,43 % і 45,27 % відповідно 1932 р.) на лихварських процентних ставках. 1937 р. 35,7 % всіх сільських господарств мали борги (багато інших були надто бідні, щоб отримувати кредити), і сума їхньої заборгованості доходила до 46 % сукупного сільськогосподарського доходу за попередній рік і 80-90 % готівкового доходу сільського господарства¹.

20 квітня 1929 р. уряд проголосив мораторій на відшкодування селянських боргів і на позбавлення права викупу застави; насправді це також спричинило скорочення подальших, конче необхідних позичок і дійсно запровадило фактичний мораторій на селянську економічну діяльність як таку. 26 вересня 1936 р. Стоядінович відмінив цей мораторій його динамічнішими та популярнішими заходами для консолідації, реорганізації, переносу, скорочення і часткового відшкодування селянських боргів. Втім, навіть після цього спроможність селян отримувати кредит за помірними відсотками лишилася обмеженою. Тим часом, держава менше прагнула анулювати борги, які вона сама заборгувала, тобто заборгованості по податках, ніж борги приватним та комерційним кредиторам.

Приблизно половина продукції югославського сільського господарства продавалася на ринку (у Західній Європі подібна пропорція становила три чверті). Втім, ця половина не була справжнім надлишком поза задовільним рівнем споживання в селах, а продавалася за необхідності збіднілими і навіть зголоднілими селянами, аби отримати готівку і сплатити свої борги і податки. Убогі спроможності для зберігання та транспортування дедалі погіршували становище селян і змушували їх конкурувати один з одним, продаючи сезонну продукцію невеликій кількості приховано організованих посередників за низькими цінами. Тягар політики вкрай високих тарифів, яка обгрунтовувалася режимом на економічних, військових та політичних підставах, переважно падав на сільське населення.

До урядування Стоядіновича влада виявляла невеликий інтерес до таких сільських проектів, як спорудження сховищ, іригаційних об'єктів, боротьба з шкідниками і селекція тварин. Величезні кошти на армію, жандармерію і бюрократичний апарат висмоктувалися з безвідмовного селянства і ще більше знижували його життєвий рівень. Щороку селянство передавало близько половини своїх грошових доходів державі у вигляді податків, тим часом залишаючись на нижній сходинці державних пріоритетів.

Отже, аналіз аграрної політики та аграрного законодавства в країнах Центральної і Південно-Східної Європи у міжвоєнний період, переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Правлячі кола Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Югославії у селянстві вбачали основу щойнопосталих

---

¹ Tomasevich Jozo. Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. P. 671–673.

національних державностей. Попри характерні для цих держав об'єктивні відмінності, аграрні реформи у них мали чимало спільного. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності.

Пріоритетність аграрної політики в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, аграрний характер їх економік, розуміння національними елітами ролі селянства у державотворенні, дозволяють нам зробити висновок про селянство цих країн як активний суб'єкт історії першої половини ХХ ст.

3.3. РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1939 р. ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ (Про що газети писали і про що мовчали)

Петро ГОРОХІВСЬКИЙ

*кандидат педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та методик навчання*

*Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

goreiv@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1943-8240

Анотація. У статті на основі матеріалів районної газети «Колгоспник Христинівщини» і вузлової газети «Христинівський залізничник» досліджено передумови, причини, хід і наслідки радянсько-польської війни 1939 р. Показано, як керівництво Радянського Союзу втілювало у життя сценарій «гібридної» війни, відпрацьований ще у 1918–1921 рр. під час спроб експорту революції у країни Західної Європи і Сходу. Встановлено, що газетна інформація цього періоду була заідеологізована, необ'єктивна і подавала війну як визвольний похід у Західну Україну з метою об'єднання українських земель.

Ключові слова: радянсько-польська війна, місцева преса, викривлена, необ'єктивна інформація, «гібридна» війна, «визвольний похід», воїни-христинівчани.

У вересні 1939 р. в межах Другої світової війни відбулася радянсько-польська війна. СРСР виступив союзником Німеччини і взяв участь у поділі Польщі. Очільники Радянського Союзу намагалися оправдатися перед світовою громадськістю і перед своїми громадянами, подаючи її як визвольний похід у Західну Україну і Західну Білорусь з метою возз'єднання українського і білоруського народів.

Виходячи з передумов, причин і наслідків цієї війни, з'ясовано, що вона була проявом агресивної зовнішньої політики радянського уряду і мала на меті розширення західних кордонів

Невелика, короткотривала, але успішна війна була потрібна радянському керівництву для зміцнення свого міжнародного авторитету як сильної країни, як провідного суб'єкта міжнародних відносин. А для свого населення – піднести почуття патріотизму, гордості за Збройні Сили, готовності надати інтернаціональну допомогу трудящим інших країн.

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що у наш час у східній Європі відбувається наростання агресивних устремлінь Російської Федерації по відношенню до сусідніх держав. Лідер РФ В. Путін претендує на роль гегемона і всіляко прагне переглянути кордони, які склалися після

завершення Другої світової війни. Її держава веде таємну чи явну «гібридну» війну проти сусідніх країн. Одним з проявів такої форми війни є її інформаційна складова, яка передбачає переписування і фальсифікацію історії. Зокрема, В. Путін публічно заперечив роль СРСР у розв'язуванні Другої світової війни і звинуватив у цьому Польщу. На даний час між РФ і Польською державою розгорнулася своєрідна «війна пам'яті»¹. По суті, він продовжує деструктивну політику своїх попередників. Розгляд відносин СРСР і Польщі кінця 30-х рр., особливо з використанням матеріалів місцевої преси, дає можливість простежити реалізацію розробленого ще у 1918–1921 рр. сценарію «гібридної» війни та ідеологічного її оправдання.

Проблемі радянсько-польської війни 1939 р., її історіографії, присвячена значна кількість досліджень. Зокрема, це праця Н. Олещука «Радянська та польська історіографія міжнародних відносин Другої Речі Посполитої та СРСР у 1932–1939 рр.: порівняльний аспект»², у якій проаналізовано висвітлення радянськими, російськими, українськими істориками дипломатичних відносин між державами у 30-ті рр., у праці Т. Гуменюк «Методологія та основні етапи дослідження історії приєднання західноукраїнських земель до УРСР у 1939–1941 роках», у якій побудовано періодизацію історіографії проблеми війни і післявоєнного періоду, проаналізовано процес еволюції теоретичних і методологічних засад від початку 1940-х років до нинішнього часу³. Львівський історик М. П. Гетьманчук у роботі «Ризький договір і четвертий поділ Польщі у 1939 році» досліджував історію відносин СРСР і Польщі у міжвоєнний період⁴. З сучасних позицій розкрили перебіг війни історики В. Гриневич⁵, В. Дехтярук⁶ та інші.

Як правило, всі дослідження зводяться до з'ясування передумов і причин війни, характеристики міжнародної обстановки і відносин між СРСР

¹ Хроника польской войны. Москва и Варшава делят историю. URL : <https://www.svoboda.org/a/30380646.html>.

² Олещук Н. Ю. Радянська та польська історіографія міжнародних відносин Другої Речі Посполитої та СРСР у 1932–1939 рр.: порівняльний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 17. С. 243–255.

³ Гуменюк Т. І. Методологія та основні етапи дослідження історії приєднання західноукраїнських земель до УРСР у 1939–1941 роках. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2010. № 2. 133 с.

⁴ Гетьманчук М.П. Ризький договір і четвертий розподіл Польщі в 1939 р. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія»*. 2004. № 502. С. 64–70.

⁵ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 340–372.

⁶ Дехтярук В. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 209–222.

і Польщею в 30-х рр., між СРСР і нацистською Німеччиною напередодні і на початку Другої світової війни; детального розгляду ходу воєнних дій як зі сторони СРСР, так і Польщі; наслідків війни для Польщі і для населення Західної України. Також дається детальна характеристика історичних джерел: архівних матеріалів, численних актових матеріалів, зведень Генштабу Червоної Армії, бойових донесень тощо.

Проте практично не задіяний не менш цікавий пласт документів – статті і дописи у центральній і місцевій пресі. Попри крайню їх заідеологізованість, вони мають великий пізнавальний потенціал. Тому актуальним видається залучення матеріалів місцевої преси до висвітлення ряду аспектів війни.

Метою дослідження є на основі матеріалів газет «Колгоспник Христинівщини» і «Христинівський залізничник» показати, як Радянський Союз, проводячи агресивну міжнародну політику, намагався ідеологічно її виправдати, намагаючись при цьому сприяти піднесенню почуття патріотизму у громадян своєї держави, викликати почуття гордості за Збройні Сили, готовності надавати інтернаціональну допомогу трудящим інших країн.

Як правило, цю війну на сучасному етапі вивчають у контексті Другої світової війни. Хоча питання про наукове визначення подій вересня 1939 р. на польсько-радянському прикордонні належить до суперечливих і спірних. Це стосується оцінок польських, українських і західних істориків, які характеризують їх як війну, як прояв радянської агресії і російських істориків, які, посилаючись на напрацювання радянської історіографії, тлумачать її як «визвольний похід Червоної армії», а сучасні російські і деякі українські дослідники воліють вживати поряд словосполученням «радянсько-польська війна», поняття «польсько-радянський збройний конфлікт», намагаючись, таким чином, вивести СРСР від відповідальності за розв'язання Другої світової війни. Адже у даному випадку мова йде лише про локальний військовий конфлікт, спровокований агресією гітлерівської Німеччини проти Польщі, з метою забезпечити захист західного кордону та місцевого українського і білоруського населення. Хоча насправді, це була задалегідь спланована і узгоджена з новим військово-політичним союзником – нацистською Німеччиною, спільна військова кампанія проти Польщі з метою її розчленування. Її результатом стало розв'язання світової війни і ліквідація Польської держави.

По-різному тлумачаться причини війни у радянській, сучасній російській історіографії та українській і польській. Зокрема, радянська історіографія, виходячи з позицій методології марксизму-ленінізму, стверджувала, що політика СРСР завжди була політикою миру і дружби народів. Розцінюючи польську зовнішню політику у другій половині 30-х рр. XX ст. як агресивну та профашистськи налаштовану (існування таємної угоди між Польщею та Німеччиною 1934 р. проти СРСР), стверджували, що пакт Сталіна-Гітлера був вимушений і носив захисний характер. Радянський

Союз мав статус єдиного борця за колективну безпеку, який, опинившись у зовнішньополітичній ізоляції, в 1939 р. був вимушений боротися за своє існування¹.

Також називалася ще одна причина «визвольного походу» – сприяння здійсненню одвічної мрії багатьох поколінь трудящих західноукраїнських земель до возз'єднання в єдиній Українській РСР. І він мав на меті, як сказано у ноті радянського уряду, врученій польському послу в Москві 17 вересня 1939 р., «...взяти під захист життя і майно населення Західної України і Білорусії», не допустивши тим самим уже на початку Другої світової війни окупації краю гітлерівським військами².

Подібної думки дотримуються і російські історики, які звинувачують Польщу у здійсненні агресивної політики по відношенню до навколишніх країн і народів, особливо після Мюнхенської змови.

Проте причини війни були в агресивній зовнішньополітичній діяльності СРСР, яка постійно прагнула до розширення своїх кордонів. Керівництво Радянського Союзу скористалося нападом Німеччини на Польщу і початком Другої світової війни.

Радянсько-польська війна стала прямим наслідком таємних домовленостей між СРСР і нацистською Німеччиною від 23 серпня 1939 р., які передбачали розподіл сфер впливу в Європі. Зокрема, згідно з таємним додатковим протоколом Молотова-Ріббентропа, визначалися зони впливу до двох держав Німеччини та СРСР у Східній Європі. Відносно Польщі, то її східні території, куди входили в той час західноукраїнські землі, мали бути зайняті Радянським Союзом. Проголошена німецько-польська і неоголошена радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого розподілу Польщі» та початку Другої світової війни.

На думку дослідника В. Гриневича, заздалегідь спланований сталінським керівництвом, неочікуваний для поляків напад Червоної армії, кількість задіяної в цій кампанії живої сили і техніки, обсяги військової мобілізації, велика площа театру воєнних дій (майже в 200 кв. км), нарешті тісна взаємодія з'єднань РСЧА з вермахтом відіграли принципову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні Польської держави³.

Отже, згідно плану «гібридної» війни було вибрано об'єкт агресії.

---

¹ Олещук Н. Ю. Радянська та польська історіографія міжнародних відносин Другої Речі Посполитої та СРСР у 1932–1939 рр.: порівняльний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 17. С. 243–255.

² Дехтярук В. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 209–222.

³ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 340–372.

На те, що це має бути повноцінна війна, а не збройний конфлікт між двома країнами, свідчать масштаби підготовки до неї радянською стороною.

Воєнні приготування розпочалися ще з травня 1939 р. Радянське військове керівництво розпочало розробку нової системи мобілізаційного розгортання Червоної армії, основна ідея якої зводилася до того, щоб створити постійну армію, готову до використання при мінімальному мобілізаційному розгортанні. Також було вирішено перевірити готовність прикордонної смуги на Заході для зосередження і використання військ. 4 серпня начальники штабів ЛВО, КалВО, БОВО та КОВО отримали директиву Генштабу, згідно з якою в період із 15 серпня до 1 вересня 1939 р. потрібно було провести відповідну рекогносцировку. 2 вересня 1939 р., після початку німецько-польської війни, на радянсько-польському кордоні був запроваджений режим посиленої охорони¹.

3 вересня 1939 р. було ухвалено таємне рішення Політбюро ЦК ВКП (б) про продовження на місяць терміну служби червоноармійців і молодших командирів, які підлягали демобілізації. Унаслідок цього в РСЧА було затримано 310 тис. чоловік².

2 вересня 1939 р. у районній газеті було опубліковано Повідомлення ТАРС, у якому говорилося, що «...зважаючи на можливість всяких несподіванок, радянське командування вирішило посилити чисельний склад гарнізонів західного кордону СРСР»³.

Із 7 вересня 1939 р. під виглядом великих навчальних зборів відбулася часткова мобілізація Червоної армії, за результатами якої в армію було призвано 2,6 млн. запасників семи військових округів, у тому числі двох, розташованих на території УРСР: КВО і ХВО⁴.

У місцевій пресі це повідомлено було лише 12 вересня, як доконаний факт. У заяві ТАРС це пояснювалося тим, що це було пов'язано з німецько-польською війною⁵.

Із числа запасників було сформовано 98 стрілецьких, 14 кавалерійських дивізій, 27 танкових бригад і 24 артполки Резерву Головного командування.

До бойових дій були залучені два фронти: Український і Білоруський, утворені на базі БОВО і КОВО 11 вересня. До них увійшли сім армій, одна кінно-механізована група, 617 588 осіб, 4954 гармат і мінометів, 4733 танків, 3298 літаків⁶.

---

¹ Там само.

² Осьмачко С. Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. Ярославль, 1999. 11 с.

³ Повідомлення ТАРС від 2 вересня 1939 р. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 2 вересня.

⁴ Осьмачко С. Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. Ярославль, 1999. 65 с.

⁵ Заява ТАРС «Частковий призов запасних в Червону Армію». *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 12 вересня.

⁶ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. *Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения*. М., 2000. С.110.

До складу Українського фронту (командуючий – командарм 1-го рангу С. К. Тимошенко, начальник штабу – комдив М. Ф. Ватутін, члени Військової Ради – корпусний комісар В. П. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов) увійшли три армійські групи, що нараховували 238 978 чол.¹.

Цим величезним угрупованням Червоної армії у Східній Польщі протистояли лише частини Корпусу охорони прикордоння та певна кількість тилових і запасних частин армії. На 17 вересня 1939 р. у східних землях польські збройні сили нараховували 370 тис. осіб (80 % із них становили погано озброєні та ненавчені резервісти) при 540 гарматах і 70 танках².

На думку ряду дослідників, Сталін не поспішав розпочати свою збройну акцію проти Польщі, незважаючи на неодноразові звернення з боку Німеччини. Сталін, зайнявши вибігальну позицію, хотів перекласти всю відповідальність за агресію на Німеччину, дочекавшись повідомлень про взяття Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, що дозволило би певним чином відвести від себе звинувачення в агресії. Також він прагнув уникнути війни на двох фронтах і очікував завершення локальної війни з Японією у Монголії (р. Халхін Гол)³.

Проте маніакальна боязнь Сталіна перед можливістю створення Західноукраїнської держави (у результаті німецького розгрому Польщі), а також стрімке наближення німецької армії до західноукраїнських земель вирішило питання початку військових дій із боку Радянського Союзу⁴.

Другою важливою складовою «гібридної» війни є розгортання потужної інформаційної війни проти країни – майбутнього об'єкту агресії.

Насамперед читачам місцевої преси нав'язувалася думка, що СРСР – виключно миролюбна країна, але перебуває в оточенні ворогів. Зокрема, 2 вересня в районній газеті була поміщена стаття-довідковий матеріал для агітаторів і тих, хто вивчав марксизм-ленінізм «Соціалістична держава і капіталістичне оточення»⁵. Свідомість людей готували до сприйняття агресії проти всіх цих ворогів.

Інформаційна війна була перманентною, починаючи ще з кінця 20-х рр. У центральній і місцевій пресі постійно публікувалися ворожі по відношенню до Польщі статті і дописи, у яких зображувалися всякі

---

¹ Там же. С.118.

² Порушення кордону СРСР польськими літаками. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 16 вересня.

³ Баханевич Ю. Напад СРСР на Польщу: Уроки минулого для майбутнього, яке вже настало. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2307580-napad-srsr-na-polsu-uroki-minulogo-dla-majbutnogo-ake-vze-nastalo.html>.

⁴ Дехтярук В. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 209–222.

⁵ Соціалістична держава і капіталістичне оточення. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 2 вересня.

страхиття польського правління у Західній Україні і Західній Білорусі. Польщу зображували як країну нерозумних і жорстоких людей, які якось вижили між високоцивілізованими народами – німецьким і російським. Преса всіляко заохочувала ненависть до «панської Польщі», «польських панів», «панів», чи просто «поляків», нехтуючи при цьому тим, що уряд Другої Речі Посполитої скасував усі титули для знаті ¹.

Прикладом може бути інформаційна підготовка до «визвольного походу» Червоної Армії в Західну Україну. Газети, в тому числі і «Колгоспник Христинівщини», довгий час нагнітали ненависть до панської Польщі, звинувачуючи її в спробах посягнути на територіальну цілісність Радянського Союзу. У свідомості читачів сформувався образ такого собі кровожадного монстра, якого треба знищити.

Для більш ефективного здійснення антипольської пропаганди використовувалася громадянська поезія. У районній газеті друкувалися вірші подібного типу. На момент написання вірша «На варті» (1932 р.) головним ворогом була призначена Польща ². Звичайно, Польща у довоєнні часи ніколи не була доброзичливо налаштована до нашої країни, проводила різні дипломатичні маневри, укладала різні союзи проти Радянського Союзу, але відкритої агресивності не проявляла.

У вірші змальовано ситуацію, коли через кордон по р. Збруч

...На землю радянську
повзе лихий ворог.

Про те, що це саме польський шпигун, свідчать злоті (грошова одиниця Польщі – *авт.*).

Поет Г. Гайовий далі змальовує динамічну картину протистояння польського шпигуна і пильного прикордонника, який все зробить, щоб ворога не тільки не пропустити, але ще й піймати на пострах всім.

Протистояння, звичайно, закінчилося перемогою прикордонника.

І щоб усі знали, поет запевняє, що

... ворог не знайде
В кордонах щілини.
...Надійна гвинтівка
І певна рука.
Своїє землі
Не дамо ні вершка!

Для будь якої війни потрібен привід. В «гібридній» війні він відіграє ключову роль. Здійснюється провокація агресора, при цьому звинувачується країна-об'єкт агресії і далі відбувається пряма інвазія, або використовуються внутрішні деструктивні сили, які закликають

¹ Інформаційна війна 1939 року: як Кремль пропагував пакт Молотова-Ріббентропа. URL:http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/5472/Informacijna_vijna_1939_roku_jak_Kr eml_propaguvav.

² Гайовий Гр. На варті. *Колгоспник Христинівщини*. 1932. 23 лютого.

агресора втрутитися. Керівництво СРСР так і поступило. За чотири дні до початку війни у центральній пресі, а згодом і у місцевих газетах було повідомлення про підлий напад авіації Польщі на радянську територію. У дописі в районній газеті «Колгоспник Христинівщини» від 16 вересня 1939 р. розповідається про порушення кордону СРСР польськими військовими літаками: «За останні дні почастишали випадки порушення радянського кордону польськими військовими літаками, причому порушники намагались проникнути вглиб нашої території. 12 вересня в районі Шепетівка (Україна) і Житковичі (Білорусія) був порушений радянський кордон польськими військовими літаками. Порушники були відігнані радянською авіацією на територію Польщі. 13 вересня польські бомбардувальники порушили наш кордон в районі Ямпіль і Кринців (Україна). Екіпаж літака затриманий. В цей день три польських бомбардувальники перетнули кордон з Білорусією. Екіпажі літаків у складі 12 чол. затримані радянською авіацією. (ТАРС)»¹.

І це при тому, що Польська влада в буквально перші тижні війни проти Німеччини у 1939 р. зразу виступила з заявою про те, що готова йти на поступки в повоєнному вирішенні українського питання. Щоправда, лише в рамках Речі Посполитої, бо знову згадали про обіцяну ще в 1919 р. автономію для українців.

Зрозуміло, що ні центральні газети, ні місцеві і словом не обмовилися про роль у німецько-польській війні українців. Разом з тим уже в перші тижні цієї війни українці воювали проти нацистів у лавах Війська Польського, українці брали участь у захопленні частин тодішньої де-юре польської території в лавах Радянської армії, беручи участь у розділенні Польщі, українці воювали (невеличкий легіон, т. з. «легіон Сущка») в лавах німецького Вермахту і українці в лавах ОУН тоді, у вересні 1939 р., підняли в кількох районах Галичини повстання з метою відновлення незалежної України. Повстання, яке потім було досить жорстоко придушене польськими поліційними та військовими силами.

14 вересня 1939 р. Директивою наркома оборони СРСР К. Ворошилова № 16634 від 14.09.1939 р. Червона армія отримала наказ про наступ і початок військової кампанії проти Польщі².

Відповідно до цього 17 вересня о 5 годині ранку радянські війська перейшли польський кордон і розпочали наступ на територію Західної України та Західної Білорусії. Тим самим Радянський Союз вступив у Другу світову війну. «Гібридна» війна переросла у повноцінну широкомасштабну війну.

Трагічний результат для Польщі був неминучим. Вона значною мірою розплачувалася за прорахунки своєї зовнішньополітичної діяльності. Європейські вершители її долі відвернулися від неї.

¹ Приїзд у Москву міністра закордонних справ Німеччини фон-Ріббентропа. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 28 вересня.

² Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.

На західнобілоруських землях наступ здійснював Білоруський фронт під командуванням командарма 2-го рангу М. П. Ковальова¹.

У перші дні війни запеклі бої розгорнулися під Вільно і Гродно. До 22 вересня тривали бої за Гродно. Поляки зуміли відбити декілька потужних радянських атак, і вели вуличні бої, застосовуючи пляшки із запальною сумішшю. У боях за місто Частини Червоної армії втратили 47 чоловік вбитими та 156 пораненими, а також біля 20 танків та бронемашин². У цілому бої на білоруському напрямі, поступово загасаючи, тривали до 30 вересня.

До складу Українського фронту входили Північна, Східна і Південна групи військ. Північна група, яка просувалася широким фронтом у 230 кілометрів, (командуючий – комдив І. Г. Советніков), наступала на м. Рівне, яке 18 вересня здобула і далі просувалася у напрямку Володимир-Волинського, а правим флангом вела наступ на м. Ковель, які також були взяті. У період з 20 до 22 вересня її війська зустріли опір поляків у районі Сарн, Ковеля, Боровичів. Проте, зламавши оборону поляків на річці Західний Буг поблизу Холма, 25 вересня взяли це місто, а 30 вийшли в етнічні польські регіони Речі Посполитої. Військами цієї групи, згідно з повідомленнями, було захоплено в юполон 190,5 тис. польських вояків³.

По центру Українського фронту, на дільниці майже 90 кілометрів, вела наступ Східна група (командуючий – комкор Ф. І. Голіков). В ніч з 17 на 18 вересня її війська взяли Тернопіль, впродовж 18–19 вересня – Єзерну, Сокаль, Броди, Бібрку, Рогатин, і 19 вересня підійшли до Львова.

Найбільш мобільна і потужна Південна група радянських військ (командуючий – командарм 2-го рангу І. В. Тюленев) наступала на фронті 110 кілометрів на Станіславщину. 18 вересня вона здобула м. Коломию, 19 вересня вела бої за м. Галич, потім оволоділа м. Станіслав, після чого дійшла до річки Стрий, де зустрілася з німецькими військами.

Районна газета «Колгоспник Христинівщини» відразу надрукував Оперативне зведення Генерального Штабу РСЧА. Зокрема, «17 вересня війська Робітничо-Селянської Червоної Армії перейшли кордон по всій західній лінії від ріки Західна Двіна (наш кордон з Латвією) до ріки Дністер (наш кордон з Румунією). Відкидаючи слабкі передові частини і резерви польської армії, наші війська до вечора досягли: На півночі в Зах. Білорусії – м. Глубоное, ст. Парафіаново, оволоділи залізничним вузлом Молодечно і м. Воложин. На барановичському напрямі частинами Червоної Армії

¹ Мельтюхов М. Упущений шанс Сталина. *Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения.* М., 2000. 608 с.

² Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць).* Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 340–372.

³ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и катынский расстрел. *Другая война. 1939–1945.* М., 1996. С. 237–295.

форсована ріка Неман, і зайняті міста Кореліци, Мір, Полонечна, залізничний вузол Барановичі і Снов. На півдні – в Зах. Україні – наші війська зайняли – міста Ровно, Дубно, Збараж, Тарнополь, Коломия. Наша авіація збила 7 польських винищувачів і примусила до посадки 3 важких бомбардувальника, екіпажі яких затримані. 18 вересня – війська Червоної Армії продовжували відкидати противника: На Пн. – в Зах. Білорусії – м. Свенцяни, залізничний вузол Ліда, м. Новогрудок, Орля, Слонім, Волковиськ, зал. станцію Яглевичі (зал. вузла Мінськ-Брест-Литовськ). На Пд. – Зах. Україні – залізничний вузол Сарни, міста Луцьк, Станіслав, Галич, Красне, Бучач. Передові колони Червоної Армії наближаються до міст Львова і Вільна»¹.

Звичайно, у цій інформації головним було показати величезну потугу Червоної армії. Перелік великої кількості захоплених міст повинен був викликати всезагальне захоплення христинівчан і гордість за свою армію і керівництво Радянського Союзу.

У радянських ЗМІ розгорнули широку кампанію щодо виправдання загарбницьких дій РСЧА (Робітничо-селянської Червоної армії). Так, 18 вересня голова Ради Народних Комісарів СРСР В'ячеслав Молотов виступив по радіо для мешканців СРСР. У своїй промові він зазначив, що укладені договори між СРСР та Польщею денонсуються, і далі зауважив: «Від радянського уряду не можна вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців та білорусів, які проживають у Польщі... Святий обов'язок – подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, що населяють Польщу... Наша Червона Армія, одержавши велике поповнення за остатнім призовом запасних, повинна з честю виконати поставлене перед нею почесне завдання».

Звичайно, найменше кремлівська верхівка думала про волю для українців чи білорусів, прагнучи передусім реалізувати імперські геополітичні амбіції та утворити нову Радянську імперію. Радянська пропагандистська машина у вересні 1939 р. працювала на всю потужність².

Районна газета помістила велику статтю від 20 вересня 1939 р., в якій брехливо показано реакцію іноземної преси на дії радянського уряду. Зокрема, у ній зазначалося: «Німецька преса широко відгукується по радіо про виступ тов. Молотова. Перші сторінки німецької преси повідомляють про наступ радянських військ у Західну Білорусію та Західну Україну і вітають дії Радянського Союзу... Також німецьке інформаційне бюро повідомляє, що Румунія, зв'язана з Польщею угодою про військову допомогу, після з'ясування причин радянської армії на території Польщі, дотримується в своїй політиці суворого нейтралітету.

---

¹ Оперативні зведення Генерального Штабу РСЧА. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня.

² Політична історія України. XX ст.: у 6 т. Т. 4 / редкол.: І. Ф. Курас та ін.К., 2003. 584 с.

Промову тов. Молотова слухало естонське населення по радіо. Естонська інтелігенція повністю підтримує дії радянського уряду щодо польських територій. В газетах опублікували повністю цілий виступ тов. Молотова і вручили послам різних держав та польському послу. Газети підкреслюють, що заходи радянського уряду не матимуть ніяких ускладнень у взаємовідносинах Естонії та СРСР. Фінляндське телеграфічне агентство проводить викладки промови тов. Молотова. Також радянський уряд запевнив посла Фінляндії в Москві про впровадження політики нейтралітету щодо Фінляндії...»¹.

У цьому ж номері можна прочитати, як товариші Хрущов і Тимошенко прибули в Західну Україну: «17 вересня тов. М. С. Хрущов відвідав містечко Підволочиськ і селище Кам'янка, де був привітно зустрятий радіочим народом. Хрущов бесідував з населенням Підволочиська про життя в Радянському Союзі і вислухав палку подяку про визволення народу від гніту польських панів, за прихід Червоної Армії на допомогу трудящих Західної України. 18 вересня командуючий Українським фронтом командир 1-го рангу тов. С.К. Тимошенко і члени Військової Ради українського фронту відвідали ряд західних міст. І всіх їх вітав радісний народ»².

У місцевій пресі було вміщено низку матеріалів під загальною назвою «Трудящі Христинівщини палко вітають рішення радянського уряду про допомогу трудящим Західної України і Західної Білорусі»³.

Газета констатувала, що «...трудящі Христинівського району одноставно схвалюють рішення уряду. З величезним захопленням і зацікавленістю вони слухали промову тов. Молотова по радіо. З цього ж приводу після роботи увечері відбулися багатолюдні мітинги, у тому числі мітинг на стадіоні поселку Христинівка, де зібралися робітники, службовці і домогосподарки. У своїх резолюціях трудящі нашого району вітають мудру політику нашого уряду, спрямовану на захист братських єдинокровних народів – українців і білорусів, які живуть в Польщі, які віками пригноблювалися польськими панамі...»⁴.

З цього приводу у районній газеті був надрукований вірш П. Карманського «17 вересня», який начебто передавав настрої радянський людей у цей час. Зрозуміло, що ця війна подавалася як величезне благо для українського народу.

Цей незабутній день... Який прекрасний зміст
У тому дні бійці вписали в книгу дій.
Звузивши річку Збруч, вони поклали міст,

---

¹ Німецько-радянське комюніке від 18 вересня. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня.

² Товариші Тимошенко і Хрущов у Західній Європі. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня.

³ Трудящі Христинівщини палко вітають рішення радянського уряду про допомогу трудящим Західної України. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 18 вересня.

⁴ Там само.

яким до нас прийшла найкраща з наших мрій.

Немає вже стовпів, що в серце нам вросли,
І різних Україн не знає більше світ.
Прославимо ж цей день, день радості й хвали,
День мудрості Кремля, вчekanений в граніт.

Хто думами збагнув, як дух наш зголоднів,
Невтомно глджучи окови лихоліть.
О, незабутній день, найкращий з поміж днів,
Які нам снились на протязі століть.

І як же врізати у слово по чуття,
Які сповняють нас в цей вимріяний день?
Прославимо ж його, прославимо життя,
Що захлинається від сонячних пісень.

І граймо в сотні сурм, хай від Карпат по Дін
Сповниться радістю старий і молодий.
І хай від уст до уст пливуть слова: це він,
Це Сталін нам проклав міст щастя золотий!

У цьому ж номері була поміщена замітка як «з радістю зустрічають визволителів»: «Східний кордон УРСР. Палкі зустрічі місцевого населення радянських визволителів»¹.

У цьому визвольному поході у складі військ брали участь і вихідці нашого району. Про них ми маємо відомості з сторінок районної газети: «...Командири і політпрацівник Червоної Армії самовіддано боролися за очищення західноукраїнських і західнобілоруських земель від шляхетської погані.

Вели також авангардну роль в підрозділах і комуністи нашого району: тов. Кальнюк, Сотула, Шевчук, Лещенко, Іктюк та інші. Зразки мудрості, витримки, дисциплінованості показали і безпартійні товариші з нашого району.

Безпартійний більшовик тов. Гаркалюк (колишній голова ліщинівського споживчого товариства) 30 вересня пав геройською смертю в бою з озвірілою бандою польських офіцерів. Відмінно стріляли кулеметники взводу, яким командував лейтенант Гаркалюк. Їх влучний вогонь косив ворожі ряди. І от затих один з кулеметів. Командир взводу тов. Гаркалюк сам усунув затримку і в цей час ворожі кулі вразили його. Також в в цьому бою загинули кулеметники Кобилянський і Семенчук.

---

¹ З радістю зустрічають визволителів. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня.

Але смерть цих героїв дорого коштувала ворогові. В цьому бою був розгромлений цілий польський полк, велику кількість солдатів і офіцерів було взято в полон.

Широку більшовицьку агітацію проводили бійці – трудящі нашого району – з населенням Західної України, роз'яснювали їм значення Сталінської Конституції, розповідали їм про вільне, щасливе, культурне життя народів СРСР, про колективну соціалістичну працю... Селяни слухали нас з величезним інтересом.

Міцно засів мені в пам'яті такий епізод. Під час таких розмов в одному селі зворушений дідусь-українець, який все своє життя батракував у панів, обняв мене і міцно притиснув до грудей.

Скрізь, де ми проїжджали – по містах, містечках і селах бувшої гнилої польської держави – трудящі радісно нас зустрічали як своїх братів-визволителів, кидали нам букети квітів, йшли з нами з сяючими обличчями.

Народи оновленої Західної України і Західної Білорусії дізналися від Червоної Армії про нове, світле життя і що вони заживуть радянським сталінським життям»¹.

Ще одна стаття була поміщена у районну газету про участь бійця з Христинівщини. Написав її представник військової частини, в якій той служив: «Славною і безстрашною командира Червоної Армії виховала комсомольська організація Христинівського району. У числі бійців і командирів з нашого району брав участь у визволенні трудящих Західної України від панської Польщі Сава Андрійович Кошель. За дорученням командування він з честю виконав бойове завдання. Тов. Кошель зі своїми бійцями розбив роту польських офіцерів і обеззброїв та взяв у полон 135 чоловік. С. А. Кошель є кращим, витриманим, дисциплінованим командиром. Водночас він є кращим агітатором.

Командування частини вітає комсомольську організацію, яка виховала тов. Кошеля, а також вітає шукайводську школу, в якій він працював»².

Газета «Христинівський залізничник» від 24 вересня у статті «Ми допомагаємо нашим єдинокровним братам», описуючи вкрай важке становище українського населення на території Західної України, намагалася оправдати війну проти Польщі, одночасно нав'язати думку, що життя в складі СРСР – набагато краще і щасливіше. Газета писала: «...Силоміць відірвані від рідної сім'ї народів, які живуть під сонцем Сталінської Конституції, західні українці і білоруси, протягом 20 років переносили тяжкі страждання, безправність і злидні... Більша половина всіх земель належала польським поміщикам, а справжні хазяї цих земель – польські, українські, білоруські селяни задихались від безземелля, від страхітливої поміщицької експлуатації, злиднів. За даними перепису 1927 р.

¹ Ройтман В. Виконали бойовий наказ. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 7 листопада.

² Мізюренко – Достойний вихованець ленінсько-сталінського комсомолу. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 листопада.

в Польщі було 44 проценти безкінних господарств, 14 процентів безкорівних. Злидні населення були такі великі, що в багатьох селах Західної України пачку тютюну ділили на 4 частини. Сірники населення купляло на штуки, а сіль – на грами. Гасова лампа – рідкісне явище. Більшість населення освітлює свої убогі оселі скалкою.

За офіційними даними в селах споживання цукру за 10 років скоротилося на 93 проценти, солі – на 75 процентів, вугілля – на 60 процентів.

З першого дня свого панування в Західній Україні і Західній Білорусії польські правлячі кола всяко глумилися над українським і білоруським народом, руйнували його національну культуру, ліквідували його культурні заклади. Польські окупанти закрили на Україні більше трьох тисяч шкіл. В 1919 році на Волині було 1050 шкіл, а в 1936 році тільки 6.

На законні вимоги білоруських і українських селян уряд відповідав жахливим терором, найдикішими насильствами (*куди там Голодомору 1932–1933 рр – авт.*). Розорялися цілі райони і округи, спалювалися села. Вчиняючи звірячу розправу, польські жандарми не щадили ні стариків, ні жінок, ні дітей...

Від цієї панської неволі їх звільнила наша доблесна, могутня і непереможна Червона Армія, великий радянський народ, керований генієм всіх віків і народів – товаришем Сталініним»¹.

Також згадується переслідування українців польськими військовими властями: «Переслідування відбуваються в Сх. Галичині, зокрема у Львові, численні будинки зазнали руйнації, 80 відомих діячів українців були затримані польськими військами. Протягом останніх днів ідуть бої між населенням українців та польськими військовими, населення перейшло до самооборони. (ТАРС)»².

Про наступні воєнні дії частин Червоної Армії по захопленню нових міст і населених пунктів дізнаємось з оперативного зведення Генерального Штабу РСЧА, з газети від 22 вересня 1939 р.: «Протягом 19 вересня частини Червоної Армії продовжували тиснути польські війська і на кінець дня зайняли: На пн. – зх. Білорусії – міста Вільно, Берестовіца, Пружани, Кобрин; На пд.- зх. України – міста Володимир-Волинський, Сокаль, Броди, Бобрка, Рогатин, Доліна, вступили в пн.-сх. і пд. околиці м. Львова. 20 вересня 1939 р. Частини Червоної Армії зайняли : На пн. -зх. Білорусії – м. Гродно. На пд.- Зх. України – міста Ковель і Львів. За період 18–20 вересня частинами Червоної Армії роззброєно 3 піхотних польських дивізії, 2 кавалерійських бригади і багато груп польської армії. Захоплено в полон 60 тис солдат і офіцерів. Зайняті укріплені райони: Вільно, Барановичі,

---

¹ Ми допомагаємо нашим єдинокровним братам. *Христинівський залізничник*. 1939. 24 вересня.

² Переслідування українців польськими військовими властями. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня

Молодечно і Сарни. Взято на облік воєнного майна: 280 гармат, 120 літаків»¹.

Подібні оперативні зведення завжди давали інформацію про перемоги Червоної армії. Цифри взятих у полон польських солдатів, військових трофеїв обчислювали сотнями, тисячами і десятками тисяч. Але не писали про труднощі, прорахунки, втрати. А вони були.

Зокрема, у ході бойових дій виявилися серйозні недоліки в керівництві та підготовці Червоної армії. Мало місце постійне переривання зв'язку між штабом фронту і підрозділами внаслідок швидкого просування військ частин і з'єднань і частої зміни дислокації командних пунктів. Із-за відсутності належної взаємодії між повітряними і наземними силами призводила до взаємних обстрілів авіацією власних колон військ. Так, 17 вересня радянські льотчики обстріляли колону 8 стрілецького корпусу, внаслідок чого було поранено 5 чоловік². А 18 вересня колона 60-ї стрілецької дивізії, відкрила вогонь по радянському літаку, сплутавши його з ворожим. За перші дні війни, лише в Південній групі, було збито своїми військами 6 літаків розвідки і зв'язку³. Рівень підготовки пілотів виявився доволі низьким.

Мали місце випадкові перестрілки між підрозділами Червоної армії, зокрема, між піхотними, кавалерійськими і навіть танковими частинами. Це пояснювалось в цілому слабкою підготовкою особового складу частин та з'єднань Червоної армії, значну частину яких складали запасники, незадовільним керівництвом військами з боку командних кадрів, що було прямим наслідком «Великої чистки», а також давався вплив ще й психологічний фактор. Наприклад, на Українському фронті 19 вересня через неузгодженість дій між підрозділами 10-ї, 52-ї, 64-ї і 87-ї стрілецьких дивізій Червоної армії відбувся справжній бій, в якому загинуло 12 і було поранено 25 чоловік. Цього ж дня в наслідок панічної стрілянини, що здійснювалася в 96 стрілецькому полку, було вбито 13 і поранено 27 чоловік⁴.

Не так просто вдавалось захоплювати міста. Як приклад: 17 вересня о 18.00 10-а танкова бригада увійшла в Тернопіль. Під час перестрілок, що відбувалися з 10 до 14 години 18 вересня, радянська сторона втратила трьох осіб і 36 були поранені. У полон було взято 600 польських військовослужбовців⁵. Після захоплення міста 18 вересня радянськими

¹ Оперативні зведення Генерального Штабу РСЧА. *Колгоспник Христинівщини*. 1939 р. 22 вересня.

² Мельтюхов М. Упущений шанс Сталіна. *Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы. Факты. Суждения*. М., 2000. 608 с.

³ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 345.

⁴ Там само. С. 346–347.

⁵ Дехтярук В. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 215.

військами, три дні поспіль не вщухала хаотична перестрілка з усіх видів зброї, в тому числі із застосуванням танків і важких гармат, що призвело до численних ушкоджень будинків і загибелі людей. Подібне було в Рівному, Дубно, Чорткові, інших західноукраїнських містах.

У ході бою за м. Ходорів, що стався в ніч з 20-21 вересня між радянськими кавалеристами і 5 радянськими танками, загинув червоноармієць, двоє танкістів, а також було знищено гармату і пошкоджено танк¹.

Не попали у радянську пресу обставини боїв за м. Львів, а також про протистояння з військами вермахту, які теж намагалися ним оволодіти.

Після переговорів із німецькою стороною на рівні Москви та Берліну ввечері 20 вересня, німецькі війська отримали наказ відійти від міста, а вранці 21 вересня радянське командування розпочало переговори з польським командуванням. Вони відбувалися в декілька раундів, і в результаті об 11.00 22 вересня було підписано акт капітуляції, який установлював порядок передачі міста і роззброєння гарнізону. О 14.00 війська Червоної армії увійшли в місто і за дві години зайняли його, придушивши опір окремих груп, що не підкорилися наказу про капітуляцію².

Цілий ряд дописів і статей в місцевій газеті були присвячені опису невимовної радості західноукраїнського населення, яке надавало допомогу Червоній Армії: «В усіх селах і містах зх. України населення радісно зустрічає бійців РСЧА і подають їм допомогу»³.

Про торжество населення свідчить стаття «Визволене місто радіє»: «Ровно (зх. Україна) торжествує разом з Червоною Армією. Будинки прикрашені червоними флагами, портретами Леніна і Сталіна. Починає встановлюватися нормальне життя. Почала виходити українською мовою газета «Вільна праця». Демонструються фільми про Леніна»⁴.

Щономера описують оперативне зведення штабу РСЧА, наприклад за 21.09.1939: «21 вересня 1939 року продовжують очищення зайнятих територій зах. Білорусії і зах. України від решток польської армії на пд. від лінії – Кобрин, Лунінець, Пінськ, очищення від офіцерських груп в районі Львова і Сарни. 22 вересня 1939 року частини ЧА зайняли м. Белосток- зх. Білорусія і кріпость Брест-Литовськ і приступили до очистки Августовських лісів пн. зх. м. Гродно). В зах. Україні частини ЧА очистили від польської армії район Сарни і Львова. За неповними даними за період 17–21 вересня

---

¹ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 340–372.

² Дехтярук В. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 216.

³ Селяни допомагають Червоній Армії. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня.

⁴ *Визволене місто радіє. Колгоспник Христинівщини*. 1939. 24 вересня.

взято у полон 120 тис. чоловік польської армії, захоплено 380 гармат, 1400 кулеметів»¹.

В цій й ж газеті відмічають, що у місті Тернополі відбувся багатолюдний мітинг, населення міста захоплено зустрічало частини Червоної Армії.

Містить газета і оперативне зведення Генерального Штабу РСЧА за 25 вересня про захоплення цілого ряду міст західної України і західної Білорусії і захоплення військової амуніції польського війська: «... Частини Червоної Армії в зах. Білорусії і зах. Україні роззброїли і взяли у полон 30 залізничних ешелонів до 25 тис. чоловік, в районні на пд. від Кобріна 1000 чоловік, в районні Холм – 8 чоловік і 1000 коней. В районі Яновка 2,5 тис. чоловік з озброєнням і військовим майном. (РАТАУ)»².

Про те, що СРСР і Німеччина розділили Польщу, свідчить німецько-радянське Комюніке, опубліковане в районній газеті від 24 вересня 1939 р.: «22 вересня німецький уряд і уряд СРСР становили демаркаційну лінію між німецькою і радянською арміями, яка проходить по р. Нісса до її впадання в річку Нарев до її впадання в р. Буг далі по р. Буг до впадання р. Вісла до р. Сан і далі по р. Сан до її витоків»³.

Другий етап радянсько-польської війни тривав з 23 по 28, а в окремих випадках до 30, вересня. Війська Центральної групи відновили рух на захід 25 вересня, і, не зустрівши на своєму шляху більш-менш серйозного опору противника, 29 вересня вступили до Перемишля і почали його прийом від німецького командування. А потім одним флангом вийшли на рубіж середньої течії р. Сян від Білгорая до Перемишля, а другим – увійшли в в щойно залишений німецькими військами Стрий, а потім – Дрогобич. 24 вересня німецькі війська передали їм м. Борислава.

Південна група військ теж просувалася до етнічних кордонів Польщі. Зокрема 5-й кавкорпус 25 вересня розпочав прочісування передгір'їв Карпат. 26 вересня радянські війська вступили в військовий конфлікт з угорськими військами на ст. Бескид, який вирішився після переговорів (угорці відійшли до кордону). 28 вересня 5-й кавкорпус вийшов до верхів'їв р. Сян і на кордон з Угорщиною⁴.

30 вересня залишки польської армії біля 16.30 переправилися через р. Західний Буг.

У номері газети «Колгоспник Христинівщини» за 28 вересня було вміщено оперативне зведення Генерального Штабу РСЧА про завершення воєнних дій проти Польщі: «...Проведена операція по ліквідації решток

---

¹ Оперативні зведення штабу РСЧА. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 21 вересня.

² Оперативні зведення Генерального Штабу РСЧА. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 25 вересня.

³ Німецько-радянське комюніке від 18 вересня. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 20 вересня.

⁴ Дехтярук В. Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 2020.

польських військ у зах. Білорусії і зах. Україні, взято у полон 5 кавалерійських полків, 15 артилерійських гарнізонів в районні Крукеніце, ліквідовано окремі групи польських частин»¹.

Про «звільнення братів – українців і братів – білорусів» читаємо у замітці: «Великий Радянський Союз виступив на захист життя і майна змучених трудящих мас зах. Білорусії і зах. України»².

У дописі «Приїзд у Москву міністра закордонних справ Німеччини фон-Ріббентропа» районна газета розповідала про головну, майже доленосну, подію: «27 вересня за запрошенням уряду СРСР в Москву прибув міністр закордонних справ Німеччини фон-Ріббентроп для вирішення питань що стосується Польщі...». Результати цього візиту були висвітлені в пресі від 28 вересня 1939 року: «Після того як німецький уряд і уряд СРСР підписали договір про регулювання питання розпаду Польської Держави, вони створили міцний фундамент для тривалого миру у сх. Європі»³.

28 вересня 1939 р. у Москві був підписаний договір між Радянським Союзом і Німеччиною, відповідно до якого встановлювався новий кордон між двома державами. Цей договір практично підвів підсумок польській вересневій компанії 1939 р. Червоної армії. 5 жовтня 1939 р. вона відійшла на лінію Піси, Нарви, Бугу і Сяну. Практично Польща, як держава, припинила своє існування, її етнічні території перейшли під німецьке правління, а українські і білоруські етнічні землі увійшли до УРСР та БРСР. Згідно з вищезгаданим договором, під юрисдикцію СРСР відійшла також територія Литви. А Радянський Союз передав Німеччині землі Люблінського і Варшавського воєводств, які були зайняті Червоною армією в ході війни. У Бресті, Гродно та деяких інших містах на честь перемоги над Польщею були проведені радянсько-німецькі військові паради⁴.

Червона армія виконала покладене на неї завдання. Вона просунулась на захід від старих радянських кордонів на відстань від 250 до 350 км і зайнявши територію 195 тис. км².

Втрати радянської сторони у цій війні виявилися невинувато високими, склавши лише на ділянці українського фронту 491 загиблих і

---

¹ Оперативні зведення Генерального Штабу РСЧА. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 28 вересня.

² Великий Радянський Союз виступив на захист життя і майна змучених трудящих мас зах. Білорусії і зах. України. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 28 вересня.

³ Промова по радіо голови Ради Народних Комісарів СРСР В'ячеслава Молотова. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 17 вересня.

⁴ Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки (міжвідомчий збірник наукових праць)*. Київ: Інститут історії України НАН України. Т. 2. Вип. 19. С. 348.

1359 поранених¹. А у цілому – до 3 тис. чоловік, у тому числі 795 загиблих, до 2200 поранених та зниклих безвісти².

Загальні втрати поляків під час війни нараховували 3,5 тис. осіб убитими і 20 тис. пораненими³.

Після завершення війни розпочався процес поширення радянської влади на захопленій території. Радянська преса публікувала статті і дописи, у яких зображувала неймовірну радість населення Західної України з приводу визволення і активну участь у виборах до Народної ради.

Зокрема, у районній газеті від 6 жовтня 1939 р. описується мітинг у Львові, присвячений визволенню Західної України від польських панів: «В кінотеатрі «Атлантик» зібрались представники робітників, службовців та інтелігенції на загальноміський мітинг, присвячений визволенню західної України від польських панів»⁴.

Стаття «Велике свято визволеного народу» писала 24 жовтня 1939 р.: «Трудящі західної України 22 жовтня обрали кращих своїх представників у депутати Народних зборів. 22 жовтня тов. Хрущов відвідав ряд виборчих дільниць Станіславської обл. У Львові пройшла демонстрація на честь виборів. 22 жовтня у м. Львові проголосувало 88 % виборців, у Станіславській обл. 82,7%, у Луцькій обл. – 78,5 %, у Тарнопільській – 86,1%.(РАТАУ)»⁵.

Велика увага радянським агітпропом приділялась поширенню серед населення зайнятої території праць «вождів» Радянської імперії. Уже на початку листопада 1939 року в Західну Україну і Західну Білорусію було привезено близько мільйона примірників книг і брошур Карла Маркса, Володимира Леніна, матеріалів XVIII з'їзду Компартії, «Короткого курсу ВКП(б)», роботи Йосипа Сталіна «Питання лєнінізму». Значна кількість цієї літератури була російською мовою, яку більшість галицьких селян не розуміла. Таким чином, відкрито був взятий курс на русифікацію Західної України.

А попереду ще була «радянізація» західних областей України з усіма її негативними проявами. Але про це місцева преса замовчувала.

Таким чином, радянсько-польська війна 1939 р. була результатом агресивної зовнішньої політики Радянського Союзу, який за таємним

---

¹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). К., 1999. 336 с.

² Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. Ярославль, 1999. 221 с.; Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и катынский расстрел. *Другая война. 1939–1945*. М., 1996. С. 237–295.

³ Порушення кордону СРСР польськими літаками. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 16 вересня.

⁴ Мітинг у Львові, присвячений визволенню зах. України від польських панів. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 6 жовтня.

⁵ Велике свято визволеного народу. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 22 жовтня.

пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. поділив з Німеччиною сфери впливу у Східній Європі і, в першу чергу, Польську державу.

Місцева преса, слідом за центральною, висвітлювала перебіг основних подій війни, беручи активну участь у пропагандистській кампанії, тобто у інформаційній війні проти Польщі, реалізуючи, таким чином, одну із важливих складових «гібридної» війни.

3.4. ІНТЕГРАЦІЯ ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Олена СКРИПНИК

*кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та методик навчання*

*Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)*

olena-skripnik@meta.ua

<http://orcid.org/0000-0003-1904-3468>

Анотація. Проаналізовано історичні передумови та етапи розширення Європейського Союзу на Схід. Виокремлено і проаналізовано основні інструменти п'ятого та шостого розширення ЄС за рахунок приєднання східноєвропейських країн. Досліджено результати процесу інтеграції країн Східної Європи до Європейського Союзу. Охарактеризовано становлення та розвиток відносин ЄС із країнами Південно-Східної Європи. Також здійснено аналіз політики Європейського Союзу «Східне партнерство», відповідно до якої здійснюється поглиблена співпраця України з ЄС. Зроблено висновок про те, що «Східне партнерство» спрямоване на створення єдиного простору загальної демократії, процвітання, стабільності та розширення співробітництва і не спрямоване проти когось.

Ключові слова: *Європейський Союз, Східна Європа, євроінтеграція, «Східне партнерство», PHARE.*

Сучасний Європейський Союз бере свій початок від об'єднання лише західноєвропейських держав. Проте поступово до цих об'єднань, а саме Європейського співтовариства вугілля і сталі, Європейського співтовариства з атомної енергії, Європейського Економічного Співтовариства, а згодом і до самого Європейського Союзу виявили бажання приєднатись й інші європейські країни, зокрема й держави Східної Європи. Для багатьох східноєвропейських країн євроінтеграція стає не лише пріоритетною у зовнішній політиці, а й основою внутрішньополітичних змін та перетворень. Адже розширення ЄС на схід передбачало проведення демократичних реформ у країнах регіону, зміни у праві з метою наближення своїх систем законодавства з ЄС, а від держав-членів ЄС – цілковитого сприяння цим процесам.

В сучасних умовах євроінтеграційної політики нашої держави процес розширення ЄС на Схід викликає зацікавленість у багатьох дослідників. Розширення Європейського Союзу приєднанням країн Центрально-Східної

Європи стало окремим предметом дослідження Є. Н. Гіреша¹, Р. Демчишака², Ю. О. Каганова³, О. Ковальнової⁴, Ю. В. Мислюка⁵, Ю. Палагнюка⁶ та ін. Також є ряд публікацій, які висвітлюють євроінтеграцію окремих країн Східної Європи. Зокрема, В. Бурдяк досліджував євроінтеграцію Болгарії⁷, С. Горопаха – Хорватії⁸, Л. Н. Мельничук – Румунії⁹ та ін.

Мета даного дослідження полягає у всебічному аналізі євроінтеграційної політики країн Східної Європи та процесу розширення ЄС на Схід.

Процес розширення Європейського Союзу (ЄС) відбувався у декілька етапів, які характеризуються різними політичними, економічними, безпековими та аксіологічними обставинами. Проте саме розширення ЄС на Схід Європи у 2004 та 2007 рр. стало безпрецедентним в історії об'єднання, адже ніколи раніше Євросоюз не запрошував до вступу настільки велику групу країн, які значно відрізнялися від інших країн ЄС за багатьма показниками.

---

¹ Гіреш Є. Н. Євроінтеграційні та політичні особливості співробітництва країн Центральної Європи (1991-2004). *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія*. Ужгород. 2012. Вип. 28. С. 90–94.

² Демчишак Р. Етапи євроінтеграції країн ЦЄС і ПЄС у контексті реалізації європейського шляху розвитку України. *Міжнародні інтеграційні процеси: історичний досвід, сучасні виклики та перспективи: матеріали міжнародної наукової-практичної конференції*. Львів: Видавництво ІП «Сорока». 2015. С. 11–15.

³ Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2005. Вип. XIX. С. 333–341.

⁴ Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу. *Розширення ЄС. Аналітичний цюквартальник*. 2003. Випуск № 1. С. 20–38.

⁵ Мислюк Ю. В. Модель інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського союзу. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2012. Випуск 9. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe

⁶ Палагнюк Ю. Механізми інтеграції держав Центральної та Східної Європи у Європейський Союз. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4. С. 115–123; Палагнюк Ю. В. Основні інструменти розширення Європейського Союзу на Схід. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 189–195.

⁷ Бурдяк В. Інтеграція Республіки Болгарія до Європейського Союзу. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 9. С. 23–34.

⁸ Горопаха С. Ключові віхи переговорного процесу щодо вступу Хорватії до ЄС у 2007–2008 рр. *Європейські історичні студії*. 2018. № 11. С. 8–27.

⁹ Мельничук Л. Н. Шлях Румунії до Європейського Союзу: досвід для України // *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/put-rumynii-v-evropeyskiy-soyuz-opyt-dlya-ukrainy>

Євроінтеграція держав Східної Європи розпочинається наприкінці 1980-х рр. на початку 1990-х рр., коли завершення «холодної війни» відкрило шлях в ЄС європейським «нейтральним» державам та поклало початок масовому зверненню із заявками про вступ нових незалежних країн.

Слід зазначити, що серед дослідників немає одностайності щодо визначення країн, які складають даний регіон. Серед існуючих підходів можна виокремити вузьке і широке розуміння меж регіону. У вузькому розумінні регіон Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) обмежується лише 4 країнами: Польщею, Угорщиною, Чехією і Словаччиною. Як пояснює професор Адріан Хюде-Прайс у книзі «Міжнародна політика Східно-Центральної Європи», зазначені держави утворюють спільну регіональну ідентичність, яка виділяє їх від країн Західно-Центральної Європи (Німеччина та Австрія), колишніх членів СРСР (Росія, Україна, Білорусь, Молдова та Балтійські країни), країн Південно-Східної Європи та Балкан (Румунія, Болгарія, Молдова, Словенія, Сербія, Хорватія, Албанія, Греція). На думку автора, нові демократії Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини безперечно поділяють певні характеристики та проблеми з іншими постсоціалістичними країнами, але, незважаючи на це, вони формують особливу групу країн, що обумовлюється унікальністю їх культури та історії, проведенням успішних економічних та політичних реформ, особливо тісними відносинами із Заходом¹.

Щодо постсоціалістичних держав, то доктор політичних наук О. Ковальова зазначила, що ЄС ще на початку 1990-х рр. поділив колишні соціалістичні держави Європи на три групи: перша група – держави ЦСЄ; друга група – держави регіону Балкан; третя група – Росія і держави СНД. Таким чином, вона зробила висновок, що такий субрегіональний поділ колишніх соціалістичних держав базувався не на географічному, а насамперед на політичному підході і був закріплений системою міжнародних договорів².

Перші дипломатичні контакти ЄЕС з країнами ЦСЄ мали місце наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – час, коли існували ОВД (Організація Варшавського договору) та РЕВ (Рада економічної взаємодопомоги) і вони були їх членами. Так, у 1988 р. було укладено торговельну угоду з Угорщиною, у 1989 р. – з Польщею, у 1990 р. – з рештою європейських членів РЕВ. На саміті Європейської Ради у грудні 1988 р. на Родосі Європейським Співтовариством було підтримано початок демократичних перетворень у країнах Східної Європи. На скликаній з ініціативи Франції у листопаді 1989 р. у Парижі неофіційній нараді глав держав-членів ЄЕС

---

¹ Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2005. Вип. XIX. С.21.

² Ковальова О. О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: автореф. дис...д-ра політ. Наук : 23.00.02; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. К. 2004. С.7.

обговоренню були піддані ймовірні наслідки демократичних перетворень у регіоні ЦСЄ для безпеки і стабільності Європи. Європейські лідери вирішили виробити узгоджену стратегію поведінки щодо країн регіону, а також закласти основи пост-ялтинської системи міжнародних відносин, позбавленої тиску як з боку США, так і з боку СРСР¹.

Фактично процес «розширення ЄС на Схід» розпочинається із розпадом СРСР, адже на початку 1990-х рр. були укладені угоди про асоціацію з багатьма східноєвропейськими державами з метою лібералізації торгівлі. Також були розроблені керівні принципи політичного діалогу щодо гармонізації національних законів та правил із законодавством ЄС. Кроки до вступу були підтримані широкомасштабною програмою фінансування ЄС².

Після прийняття у 1993 р. Копенгагенських критерій щодо членства в ЄС, у країн Центральної та Східної Європи з'являється реальна можливість приєднання до ЄС. Відповідно до цих критерій держави кандидати на вступ в ЄС повинні мати стабільні інститути, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин; дієву ринкову економіку і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС³.

ЄС використовував різні інструменти, зокрема фінансові, для реалізації стратегії розширення на Схід. Відомо, що впродовж усього періоду підготовки до вступу, держави ЦСЄ отримували значну фінансову допомогу з його фондів, таких як PHARE, SAPARD, ISPA. Важливою для інтеграції країн Східної Європи стала програма PHARE

PHARE Programme (Програма Співтовариств допомоги державам Центральної та Східної Європи) – це головний фінансовий інструмент передвступної стратегії для держав Центральної та Східної Європи, які подали заявки на членство в ЄС. Програма PHARE була заснована Постановою Ради ЄС № 3906/89 від 18.12.1989 р. на підставі рішення Ради міністрів Європейського Союзу, метою якої визначалась підтримка економічних та політичних трансформацій у Республіці Угорщині та Польській Народній Республіці, а з 1990 р., у Чехословацькій Федеративній Республіці.

На Копенгагенському саміті 1993 р. програма PHARE була включена до числа засобів для прискорення підготовки до вступу країн-кандидатів до

---

¹ Чорна Н. Політика Європейського Союзу щодо країн Центрально-Східної Європи (кін. 80-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки.* 2012. Вип. 19. С. 411.

² 1 Май 2004: the EU's eastern enlargement. *Federal Foreign Office.* 2014. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/en/aamt/politiscal-archive/-/215222>

³ Копенгагенські критерії членства в Європейському Союзі. *Міністерство закордонних справ України.* URL: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/vidnosini-ukrayina-yes/kopengagenski-kriteriyi-chlenstva-v-yevropejskomu-soyuzi>

ЄС, фактично дана програма стала основною формою фінансово-технічного співробітництва між ЄС та країнами Східної Європи¹.

У ст. 2 Постанови зазначалося, що сума ресурсів Співтовариства, необхідних для виконання мети Постанови, становила 300 млн ЕКЮ на період до 31.12.1990 р. Допомога мала використовуватися здебільшого для підтримки процесу реформ у Польщі та Угорщині, зокрема шляхом фінансування або участі у фінансових проектах, направлених на економічну реструктуризацію. Такі проекти або способи співпраці мали проводитися у галузях сільського господарства, промисловості, інвестицій, енергетики, підготовки, захисту навколишнього середовища, торгівлі та послуг².

Згодом програму PHARE розповсюдили ще на вісім країн, які виявили бажання у майбутньому вступити до ЄС. Загалом, такі держави, як: Болгарія, Хорватія, Чеська Республіка, Естонія, Латвія, Литва, Угорщина, Польща, Румунія, Словаччина та Словенія отримували допомогу за програмою PHARE під час передвступного процесу до ЄС.

Починаючи з 1994 р. вищезазначені завдання PHARE були адаптовані до пріоритетів та потреб кожної держави ЦСЄ. Оновлена Програма з бюджетом понад 10 млрд Євро на період від 2000 до 2006 рр. мала два основних завдання: по-перше, розвиток інституційного потенціалу, а, по-друге, фінансування інвестицій³.

Після 2000 р. –завершального етапу євроінтеграції держав ЦСЄ, PHARE була перенаправлена на підготовку держав-кандидатів для вступу. Близько 45,4 млрд Євро було виділено для шести кандидатів-кандидатур, які, як вважалося, вже готові до вступу в 2002 р.⁴ Як допомога їм завданням були запроваджені два нових інструменти: SAPARD, ISPRА.

SAPARD – це базис Співтовариства для підтримки сталого розвитку сільського господарства та сільських районів у державах-кандидатах на вступ до ЄС Центральної та Східної Європи в період передвступного процесу 2000 – 2006 рр. До п'ятого розширення ЄС у 2004 р. загальний бюджет програми становив 560 мільйонів євро. ISPRА – Інструмент для структурних політик щодо передвступного процесу. Основним завданням було фінансування модернізації інфраструктури країн-кандидатів.

Першими східноєвропейськими країнами які підписали угоду про асоціацію були Республіка Польща, Угорщина та Чехословаччина (16

---

¹ The PHARE Programme and the enlargement of the European Union. *European Parliament*. 1998. Briefing No 33. URL : https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/33a2_en.htm

² Палагнюк Ю. В. Основні інструменти розширення Європейського Союзу на Схід. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 37. С. 189.

³ Гіреш С. Н. Євроінтеграційні та політичні особливості співробітництва країн Центральної Європи (1991-2004). *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Історія*. Ужгород. 2012. Вип. 28. С. 91.

⁴ Lippert Barbara, Wolfgang Bode Financing the enlargement of the European Union. *Intereconomics*. 2002. Vol. 37. Iss. 2. P. 68.

грудня 1991 р.). Процес ратифікації угод був доволі тривалим, внаслідок наявності у Європейських угодах так званих «змішаних» положень, що вимагали ратифікації у Європарламенті, у парламентах держав-членів ЄС та у парламентах держав-кандидатів, а також існуючих розбіжностей в оцінках значення цих угод. Остаточна ратифікація Європейських угод з Польщею та Угорщиною відбулася лише у лютому 1994 р. Що ж стосується Чехословаччини, то після її розпаду у січні 1993 р., нові асоційовані угоди були підписані окремо з Чеською Республікою та Словаччиною у жовтні 1993 р. У цьому самому році аналогічні угоди ЄС підписав з Болгарією та Румунією, у 1995 р. з Естонією, Латвією та Литвою, а у 1996 р. з Словенією¹.

Підписання цими країнами угод про асоціацію (спочатку з ЄЕС а з 1992 р., після підписання Маастрихтського договору про утворення Європейського Союзу, з ЄС) поступово змінили соціально-економічний та політичний розвиток цих країн. Адже політика асоційованих держав була спрямована на адаптацію національного законодавства до стандартів ЄС, на економічну інтеграцію.

Більшість вітчизняних науковців вважає, що Європейські угоди стали основним механізмом реалізації стратегій держав ЦСЄ на європейську інтеграцію². Характерною ознакою зовнішньополітичної стратегії країн ЦСЄ була їхня принципова згода практично з усіма вимогами ЄС. Хоча Польща, Угорщина та Чехословаччина на час відкриття переговорів були членами ГАТТ і мали деякий досвід торгівельних відносин з Європейськими Співтовариствами в рамках угод кінця 1980-х рр., жодна з цих країн не була готова до компетентного обговорення більш складних питань і не мала для цього кваліфікованих експертів³.

Адже сорок років комуністичного режиму залишили свій відбиток як на політиці, так і на економіці цих країн. Як зауважує Д. Дайнен, щоб успішно перейти від командної до ринкової економіки і відповідати, таким чином, базовим вимогам членства в ЄС, перед країнами ЦСЄ постала необхідність провести приголомшливу кількість правових і економічних реформ, серед яких, зокрема, утвердження права власності та створення законодавчої бази підприємництва, розвиток банківських і фінансових послуг, приватизація більшості фінансових компаній, створення ринку цінних паперів. Для того, щоб закласти основи для економічного росту, вони мусили капітально перебудувати застарілу інфраструктуру, розпочати

---

¹ Мельниченко Б. Інтеграція у європейські та світові структури східноєвропейських держав: перспективи для України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 355.

² Палагнюк Ю. Механізми інтеграції держав Центральної та Східної Європи у Європейський Союз. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4. С. 117.

³ Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу. *Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник*. 2003. Випуск № 1. С. 22.

широкомасштабний процес модернізації в промисловості й в сільському господарстві, залучити іноземні інвестиції та знайти нові ринки¹.

7 березня 1994 р. у Брюсселі відбулося урочисте відкриття засідання Ради Асоціації ЄС – Польща й Ради Асоціації ЄС – Угорщина, скликаних на основі Європейських угод. Це було перше засідання у межах якого обговорювались політичні та економічні аспекти взаємовідносин. Державам ЦСЄ було запропоновано подати заявки на вступ до ЄС. В такий спосіб був покладений початок процесу розвитку зовнішньополітичних відносин цих держав з ЄС.

5 квітня Польща подала офіційну заявку на вступ до ЄС. Словаччина подала запит на вступ 27 червня 1995 р., а Чехія – 17 січня 1996 р. Після подання заявок держави ЦСЄ почали підготовку до вступу у ЄС, що визначалась «копенгагенськими критеріями» членства, які були програмою дій для урядів держав ЦСЄ. Згідно з даними критеріїв відбувалась трансформація економічної й політичної систем. Про виконання основних вимог щодо членства держави ЦСЄ регулярно звітувалися перед Європейською Комісією (ЄК). На основі звітних документів, поданих державами-кандидатами ЦСЄ, експертами ЄС, Європейська Комісія підготувала висновки про готовність Польщі, Чехії й Словаччини до початку переговорів про приєднання до ЄС².

На Ессенському саміті 9 – 10 грудня 1994 р. була прийнята програма сприяння державам-кандидатам у підготовці до вступу – «Стратегія підготовки до членства», або «передвступна стратегія». Вона була основним змістом «східної політики» ЄС у 1990-ті рр. і містила чотири основні етапи: Європейські угоди; багатосторонній структурований діалог; підготовка асоційованих держав ЦСЄ до інтеграції в Єдиний внутрішній ринок ЄС, що регламентувалась Білою книгою (1995 р.); фінансова допомога державам ЦСЄ³.

Проте не лише фінансова допомога та доступ до ринків цікавила країни ЦСЄ, як зауважує Десмонд Дайнен ці держави прагнули визнання своєї «європейськості». А Європейський Союз, зі свого боку, отримав нагоду і відповідальність допомогти сусіднім країнам в економічному та демократичному розвитку й водночас сприяти стабільності та безпеці на всьому континенті та плекати справжню паневропейську інтеграцію⁴.

---

¹ Десмонд Дайнен. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. К.: «К.І.С.», 2006. С. 163.

² Мельниченко Б. Інтеграція у європейські та світові структури східноєвропейських держав: перспективи для України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 855. С. 356.

³ Палагнюк Ю. В. Основні інструменти розширення Європейського Союзу на Схід. *Ефективність державного управління.* 2013. Вип. 37. С. 190.

⁴ Десмонд Дайнен Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. К.: «К.І.С.», 2006. С. 161.

Слід зауважити, що розв'язання проблем які постали для ЄС у Східній Європі мали для Спільноти глибокі інституційні, оперативні та процедурні наслідки. Комісії довелося скрізь у регіоні відкрити свої представництва, створити офіс програми PHARE в Брюсселі та провести внутрішню реорганізацію. В свою чергу європарламентарі відвідували країни Східної Європи, тим самим більше залучаючи Парламент ЄС до міжнародних справ.

Попри розбіжності у поглядах лідерів країн-членів, які виникали з приводу стратегії розширення, саме приєднання постсоціалістичних держав було очевидними та сумнівів не викликало. Перш за все, за рахунок поглинання потенційно нестабільного регіону Центрально-Східної Європи ЄС планував посилити безпеку, стабільність та процвітання Європи. Також через розширення внутрішнього споживчого ринку передбачалося збільшити прибутки європейських компаній та розв'язати проблему безробіття. А завдяки збільшенню територіальних володінь ЄС прагнув посилити геополітичний вплив та збільшити вагу у міжнародних відносинах. Колишній голова Комісії ЄС Ж. Делор з цього приводу зазначав: «... немає іншого вибору, ніж піти на розширення ЄС»¹.

3 травня 1995 р., на засіданні Європейської Ради у Ессені була прийнята Біла книга «Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу», яка стала одним із основних документів відповідно до якого асоційованим країнам потрібно було підтримувати і поступово прийняти *acquis communautaire* – усю правову систему Європейського Союзу, яка включає акти законодавства ЄС, прийняті в рамках Європейського Співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ. Акцент був зроблений на «освоєнні державами-кандидатами 80 тис. сторінок юридичних норм та інших досягнень ЄС»².

На Мадридській сесії Європейської Ради у грудні 1995 р. було прийнято офіційне рішення про терміни початку переговорів про вступ. Орієнтуючись загалом на копенгагенські критерії, спираючись на конкретні угоди, Білу Книгу та інші документи інституцій ЄС країни Центрально-Східної Європи почали поступово просуватися вперед до політичних і економічних стандартів членства в ЄС. У 1996 – 1997 рр. більшість кандидатів ухвалили детальні плани підготування до вступу в рамках загальної вступної стратегії³. Протягом 1997 р. Європейська комісія та 10 країн-кандидатів Східної Європи досягли домовленості щодо умов і термінів початку переговорів про вступ.

---

¹ Чорна Н. Політика Європейського Союзу щодо країн Центрально-Східної Європи (кін. 80-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки.* 2012. Вип. 19. С. 413.

² White Paper – Preparation of the associated countries of Central and Eastern Europe for integration into the internal market of the Union. *European Commission.* 1995. P. 2-6.

³ Десмонд Дайнен. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. К.: «К.І.С.». 2006. С. 167.

А саме, 16 червня 1997 р. відбувся Амстердамський саміт Європейської Ради, на якому, у відповідності з підсумками здійсненої Європейською Комісією роботи, був оприлюднений звіт про хід імплементації союзних норм і стандартів країнами-кандидатами – «Порядок денний–2000» («Agenda–2000»). Цей документ був схвалений Європейською Радою на засіданні в Берліні у березні 1999 р.¹ Одне з головних місць в доповіді Комісії було приділено проблемі розширення. Комісія дійшла до таких висновків щодо готовності кандидатів щодо членства в ЄС:

– Демократія та верховенство права – всі кандидати мають відповідні конституційні та інституційні положення, і всі, крім Словаччини, успішно реалізували їх на практиці.

– Дійова ринкова економіка – всі кандидати досягли значних успіхів, але структурні реформи потрібно продовжувати, особливо у банківській та фінансовій сферах та в соціальному забезпеченні.

– Acquis communautaire – всі кандидати почали реформувати національне законодавство до стандартів ЄС, але залишається ще багато чого незробленого, зокрема проблема полягає в судових системах.

Як наслідок, Комісія ЄС рекомендувала розпочати переговори про вступ на початку 1998 р. з такими країнами – Чехія, Угорщина, Польща, Естонія та Словенія². Крім того, «Порядком денним–2000» було запропоновано фінансовий механізм ефективної підтримки держав-кандидатів у процесі підготовки до вступу. На період 2000 – 2006 рр. виділялася допомога у розмірі 21 млрд євро³. Із них річний бюджет програми PHARE становив 156 млн євро, для фінансування інституційної розбудови у всіх секторах та програм регіонального розвитку; річний бюджет програми ISPA становив 1040 млн євро – на фінансування екологічних та інфраструктурних проектів; річний бюджет програми SAPARD 520 млн євро – на розвиток сільського господарства⁴.

На Люксембурзькому засіданні Європейської Ради (грудень 1997 р.), названим самітом розширення, було оголошено список держав, які ближче інших підійшли до виконання копенгагенських критеріїв: Кіпр, Польща, Угорщина, Чехія, Естонія і Словенія.

Урочисте відкриття переговорів з країнами «першої хвилі» відбулося 30 березня 1998 р., а саме, було оголошено про початок реалізації стратегії розширення Європейського Союзу на Схід. У ході наради кожній з країн-

¹ Шемятенков В. Г. Европейская интеграция. Учебное пособие. М.: Междунар. отношения, 2003. С. 310.

² «Agenda–2000» – For a stronger and wider Union. *Bulletin of the European Union*. 1997. P. 39–46.

³ Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу. *Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник*. 2003. Випуск № 1. С. 31.

⁴ *Enlargement of the European Union. An historic opportunity*. Brussels: European Commission, Enlargement Directorate-General, 2003. P. 16.

заявників було запропоновано підписати Угоду про вступне партнерство. Положення Угоди мали переважно рекомендаційний характер і стосувалися процесу розгляду національного законодавства з точки зору відповідності праву ЄС (системі *acquis communautaires*), а також виконання політичних та економічних критеріїв членства. З метою прискорення адаптації законодавства, а також реформування низки галузей країн-кандидатів відповідно до стандартів ЄС, процедурою Партнерства передбачалося надання їм чергових грошових трансів¹.

Слід зауважити, що Комісія подає Раді ЄС регулярні звіти про прогрес досягнутий кожною країною-кандидатом. Перший звіт про успіхи країн-партнерів та їх характеристику КЄС опублікувала 4 листопада 1998 р. Згідно з висновками Комісії, позитивні оцінки отримали зусилля семи з десяти країн-кандидатів: Польщі, Угорщини, Чехії, Словенії, Латвії, Литви та Естонії. Високі оцінки перетворень, здійснених країнами, що були віднесені рішенням Люксембурзького саміту до груп як першої, так і другої черги, стали приводом до продовження дискусії стосовно місця останніх у наступному розширенні. Додавало активності справі й посилення протекціоністських настроїв у країнах «люксембурзької групи» та країнах-членах ЄС. Небезпека виникнення політичної та економічної нестабільності в країнах, що не потрапили до першого кола розширення, а також порушення системи налагоджених між ними зв'язків, зумовили виникнення ситуації, коли кожна з країн другої групи в ролі поручителя мала впливову країну-претендента з першої групи чи дійсного члена Євроспільноти. Так, за прийняття до ЄС Болгарії та Румунії активно виступали Франція, Італія і Греція, підтримку Латвії та Литви декларували Данія, Фінляндія і Швеція, Словаччині – Чеська Республіка та Угорщина².

Вихід із ситуації, що склалася, ЄС змушений був шукати в зміні підходів до визначення готовності кандидатів виконувати обов'язки членства. У зв'язку з цим, саміт Ради ЄС, що відбувся 11 – 12 грудня 1998 р. у Відні, постановив здійснити перехід від багатостороннього до двостороннього порядку аналізу виконання критеріїв членства. По суті, це означало запровадження індивідуального підходу до оцінки кожного претендента та можливості на основі її успішності країні з другої групи здійснити перехід до першої групи кандидатів.

На сесії Європейської ради в Гельсінкі в грудні 1999 р. було вирішено почати переговори про вступ до Євросоюзу з рештою – п'ятьма країнами регіону, з якими були раніше підписані Європейські угоди: Словаччиною, Латвією, Литвою, Болгарією, Румунією, а також з Мальтою. Переговори з країнами «другої групи» чи «гельсінською групою» офіційно відкрилися 15

¹ Чорна Н. Політика Європейського Союзу щодо країн Центрально-Східної Європи (кін. 80-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки.* 2012. Вип. 19. С. 416.

² Быховский С. Расширение ЕС на восток. *Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития.* М.: Эдиториал УРСС. 2001. С. 322.

лютого 2000 р. в Брюсселі¹. А завершилися 12 – 13 грудня 2002 р. під час саміту в Копенгагені ЄС. На саміті обговорювались найсуперечливіші питання, наприклад, щодо сільського господарства. Офіційну дату прийняття нових країн було призначено на 1 травня 2004 р., після ратифікації сторонами Договору про вступ. Укладену у межах Європейської Ради Угоду про приєднання було передано до Європейського Парламенту й офіційно підписано 16 квітня 2003 р. в Афінах, після чого відбулась ратифікація Угоди. Завершення процесів інтеграції держав-кандидатів означало визнання європейською спільнотою завершеності процесів реформування правових інститутів колишніх держав світової системи соціалізму у руслі визнання ними загальнолюдських цінностей, демократизації суспільного життя, створення ринкової економіки².

1 травня 2004 р. членами Європейського Союзу стали Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія. Таким чином, відбулося п'яте розширення ЄС.

Приєднання цих країн до складу ЄС часто називають як «повернення до Європи», адже більше десяти років керівництво ЄС виголошувало промови про необхідність відновити історичну справедливість, знищити розподільні лінії на континенті, що виникли після Другої світової³. Це розширення офіційно тлумачилось як втілення історичної місії мирної інтеграції континенту шляхом поширення зони стабільності та процвітання на нових членів⁴.

«Афінська декларація» 2003 р. про приєднання до ЄС 10 нових членів наголошувала на унікальності ухваленого рішення: «Цей Союз втілює нашу спільну рішучість покласти край століттям конфліктів та подолати колишні роз'єднання континенту. Такий Союз показує наше прагнення розпочати нове майбутнє, побудоване на співробітництві, повазі до відмінностей та взаєморозумінні»⁵.

Однак нові члени зіткнулися з низкою проблем. Так, для Литви проблемою стала доля Ігналінської АЕС, яка забезпечувала майже 80% внутрішніх потреб країни в електроенергії. Для Польщі гостро постало

¹ Демчишак Р. Етапи євроінтеграції країн ЦСЄ і ПСЄ у контексті реалізації європейського шляху розвитку України. *Міжнародні інтеграційні процеси: історичний досвід, сучасні виклики та перспективи: матеріали міжнародної наукової-практичної конференції*. Львів: Видавництво ПП «Сорока». 2015. С. 13.

² Мельниченко Б. Інтеграція у європейські та світові структури східноєвропейських держав: перспективи для України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 358.

³ Рябінін Є. Етапи розширення ЄС: ретроспективний аналіз. *Зовнішні справи*. 2013. № 7. С. 14.

⁴ Толстов С. В. Процеси розширення ЄС в історичній ретроспективі. *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 127.

⁵ Athens Declaration. April 16-th, 2003. URL : <https://www.consilium.europa.eu/media/20884/informal-european-council-athens-declaration-16-april-2003.pdf>

питання сільського господарства, у якому було зайнято більше чверті робочої сили, а доходи становили 10% ВВП. Інтеграція високорозвинених держав із країнами з низьким рівнем економічного розвитку, що перебували в процесі системної трансформації, посилила неоднорідність загального економічного простору Євросоюзу.

Адже у 2004 р. членами Союзу стали держави, які значно відрізнялися від інших за багатьма показниками. Жодна країна з нових членів повністю не відповідає копенгагенським критеріям, жодна з них не завершила процес адаптації національного законодавства до *acquis communautaire*. Якщо говорити про економічні показники, слід зазначити, що в Словенії ВВП на душу населення становив 68% середнього рівня 15 країн ЄС, Чехії – 56%, Польщі – 40%, Латвії – 31%. Заробітна плата в Словенії становила 54% середнього рівня ЄС, у Чехії – 26%, у Латвії – 14% ¹.

Вступ до ЄС нових країн став підтвердженням істотних структурних зрушень в їхніх національних економіках. По-перше, національні економіки нових країн-членів ЄС стали органічною складовою Єдиного внутрішнього ринку ЄС. По-друге, використовуючи існуючі конкурентні переваги, виробники ЄС-10 формують нові – як ланцюжки європейських (і не тільки) інтегрованих виробничих систем, що об'єднують підприємства різних країн ЄС з метою організації досліджень, розробки, виробництва, збуту, обслуговування відповідної продукції. По-третє, орієнтація на попит Єдиного внутрішнього ринку ЄС сприяє поширенню передових технологій в їх економіках, активно формує виробництва третього та четвертого технологічних укладів. Однак не слід думати, що вступ до ЄС розв'язав усі соціально-економічні проблеми нових членів. Це далеко не так. Вступ до ЄС дає можливість використовувати комунітарні механізми розв'язання економічних проблем розвитку, але це не відбувається автоматично. Тому в нових країнах-членах ЄС залишалися проблеми безробіття, відставання від рівня соціально-економічного розвитку ЄС – 15, не було подолано технологічний розрив між цими групами країн, далеко не повністю вирішено питання соціальної конвергенції.

Отже, розширення Європейського Союзу 2004 р. стало безпрецедентне за своїми масштабами, але ще більше – за складністю самого процесу інтеграції старих і нових членів ЄС, що перебували на різних рівнях економічного й соціального розвитку.

Другою частиною п'ятого розширення ЄС було приєднання 1 січня 2007 р. ще двох східноєвропейських країн – Болгарії та Румунії.

Вступ Румунії до ЄС не зумовлено успіхами в удосконаленні економіки та демократизації суспільства. Румунський варіант євроінтеграції – приклад того, як головним критерієм приймання стають не досягнення, а географічне розташування та потенціал держави. Румунія стала членом ЄС завдяки

---

¹ Рябінін Є. Етапи розширення ЄС: ретроспективний аналіз. *Зовнішні справи*. 2013. № 7. С. 14.

успішному використанню свого вигідного геополітичного положення та наявністю стратегічного виходу до Чорного моря.

Ще у 60-х роках ХХ ст. Румунія підписала декілька угод із Спільним ринком щодо постачання сільськогосподарської продукції, у 1974 р. – спеціальну Угоду, згідно з якою отримала низку преференцій щодо власного експорту, а в 1980 р. Угоду про промислові виробы, що було демонстрацією незалежності від радянської системи та, водночас, від принципів і норм Ради Економічної Взаємодопомоги. Дипломатичні відносини між Румунією та ЄС встановлено у 1990 р., відразу ж після повалення диктаторського режиму Н. Чаушеску¹.

Серед документів про взаємовідносини між Румунією та ЄС одним з головних стала Європейська угода про асоціацію між Румунією та ЄС. Угода була підписана 1 лютого 1993 р. і набрала чинності після її ратифікації всіма країнами-членами Євросоюзу, а також самою Румунією. Наприкінці 1994 р. Рада ЄС визначила передвступну стратегію, яка готувала б країни-кандидати до отримання членства в ЄС. Стратегія базувалася на трьох основних елементах: імплементації європейських угод про приєднання; програми фінансової підтримки PHARE; структурованому діалогу, який в майбутньому дозволив країнам-членам ЄС та країнам-кандидатам обговорювати питання, що становлять спільний інтерес.

22 червня 1995 р. Румунія подала заяву про набуття членства в ЄС, що стало важливим етапом на шляху консолідації їх взаємовідносин. У свою чергу в липні 1997 р. Європейська комісія опублікувала документ під назвою «Думка щодо заяви Румунії стати членом ЄС», а через рік вперше було складено «Періодичну доповідь щодо зареєстрованого Румунією прогресу на шляху приєднання».

У другій «Періодичній доповіді» з питань Румунії, надрукованій у жовтні 1999 р., Європейська Комісія рекомендувала започаткувати переговорний процес щодо приєднання цієї країни до ЄС, однак за певних умов, серед яких фігурувало і питання щодо розроблення стратегії середньотривалого економічного розвитку. Починаючи з того часу, щорічні доповіді з питань готовності Румунії до вступу до ЄС стали оприлюднюватися систематично². Внаслідок ухваленого на засіданні Ради Європейського Союзу (грудень 1999 р.) рішення в рамках Гельсінського саміту ЄС, 15 лютого 2000 р. розпочався переговорний процес щодо вступу Румунії до Євросоюзу разом із Мальтою, Словаччиною, Литвою, Латвією та Болгарією.

---

¹ Григоришин С. Формирование внешнеполитического курса посткоммунистической Румынии. URL: <http://www.rbc.ua/rus/top/politics>

² Мельничук Л. Н. Шлях Румунії до Європейського Союзу: досвід для України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/put-rumynii-v-evropeyskiy-soyuz-opyt-dlya-ukrainy>

Щодо Республіки Болгарія (РБ), то свій шлях до ЄС вона розпочала із підписання 8 травня 1990 р. в Брюсселі Угоди про торговельне й економічне співробітництво між Болгарією та ЄЕС, а 8 березня 1993 р. в бельгійській столиці – Європейську угоду про асоційоване співробітництво між країнами-членами ЄЕС і Республікою Болгарією.

Домовленість про асоційоване членство Болгарії в ЄС набрала чинності 1 лютого 1995 р. І з того часу розпочався тривалий, важкий підготовчий період, під час якого країна зобов'язалась виконати умови членства в ЄС, прийняті Європейською Радою в Копенгагені у 1993 р. Це дало можливість країні утвердитись, упевнитись у своїй європейській ідентичності й реалізувати тісні економічні, політичні та культурні зв'язки з розвинутими країнами Західної Європи. Болгарія почала використовувати великі переваги Європейського Союзу – величезний єдиний ринок, залучення іноземних інвестицій, широке регіональне співробітництво, глобалізацію в економічній галузі.

Для координації роботи (діяльності) щодо інтеграції Болгарії до структур ЄС було створено Раду асоційованих членів, яка включала представників вищих органів Європейського Союзу й уряду Республіки Болгарія, Комітет із питань асоціації, який складався з представників Ради міністрів, Європейської комісії та вищих болгарських службовців. Між Європейським парламентом у Брюсселі й Народними зборами було створено Спільний парламентський комітет, у роботі якого брали участь 12 болгарських депутатів, а Радою міністрів Республіки Болгарія сформовано Комітет із питань європейської інтеграції¹.

13 жовтня 1999 р. Європейська комісія доручила зустрічі на вищому рівні країн-членів ЄС з Болгарією. До Болгарії було пред'явлено дві попередні умови участі в переговорах – прийняття програми закриття перших чотирьох реакторів атомної електростанції «Козлодуй» і продовження економічних реформ. Саме це перешкоджало входженню країни в новий етап інтеграції до об'єднаної Європи відповідно до розпочатого переговорного процесу.

Переговорний процес розпочався в лютому 2000 р., коли було відкрито перші (головні) теми діалогу між Болгарією та Європейським Союзом.

Під час переговорів Болгарія почала брати участь у програмах, структурі та інституціях Європейського Союзу. У квітні 2000 р. вона приєдналася до Європейської соціальної хартії, а у грудні того ж року стала повноправним членом Європейської агенції з питань навколишнього середовища.

Завершуючи переговорний процес з питань приєднання (2000 – 2004 рр.), було вирішено забезпечити приєднання до ЄС Болгарії і Румунії не пізніше 2007 р. Попередня угода з Болгарією була підписана ще у червні

---

¹ Скрипник О. М. Історія європейської інтеграції : навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві». 2019. С. 222.

2004 р., відповідно до неї остання змогла отримати оцінку, що характеризувала її як «країну з ринковою економікою, яка реально функціонує»¹. У квітні 2005 р. аналогічна угода була укладена з Румунією, яка, на відміну від Болгарії, підтвердила наявність меншої кількості критеріїв відповідності. Зокрема зазначалося, що однією з основних перешкод на шляху до ЄС залишалася недостатня відкритість румунської економіки та недосконалість її політичних структур. Особливо проблемним виявився Референдум щодо низки положень Конституції Румунії відповідно до вимог ЄС, який відбувся у жовтні 2003 р.

У квітні 2005 р. була підписана угода про вступ Болгарії та Румунії до ЄС. У ній зазначалось про те, що приєднання відбудеться тільки в тому випадку, якщо до 1 січня 2007 р. країни виконають всі поставлені умови. Від Болгарії головним чином вимагали посилення законів по боротьбі з корупцією та злочинністю, поліпшення умов проживання в країні нацменшин і зростання економіки. Від Румунії – реформ освітньої та судової систем, вдосконалення соціальної політики щодо нацменшин і більше відповідального підходу до охорони навколишнього середовища. У разі невиконання цих умов Єврокомісія залишила за собою право відкласти вступ Румунії та Болгарії ще на рік.

У цілому умови вступу Болгарії та Румунії до ЄС були підтверджені висновками моніторингової доповіді Єврокомісії 26 вересня 2006 р. Ця подія завершила п'яте розширення ЄС. 1 січня 2007 р. відбулося підписання Договору про вступ Болгарії та Румунії до Європейського Союзу. Під документами поставили підписи керівники Болгарії та Румунії, а також міністри закордонних справ 25 країн-членів ЄС².

По відношенню до Болгарії та Румунії Європейським Союзом було відзначено, що цим країнам буде надано сприяння і буде фіксований строк їхнього прийняття в ЄС. Вказувалось, що причиною відставання Болгарії та Румунії була в першу чергу невідповідність економічним критеріям, прийнятим в Копенгагені. Позитивним моментом для нових держав-членів стала фінансова допомога Євросоюзу. А саме, Румунія отримала з євробюджету 32 млрд євро кредитів на структурні реформи, а Болгарія – 15 млрд євро.

Виконавши ряд вимог та передвступних формальностей, поставлених ЄС, Болгарія та Румунія набули статусу країн-членів ЄС.

Президент Європейської Комісії Жозе Мануель Баррозу з нагоди приєднання двох нових країн до ЄС назвав 1 січня 2007 р. історичним днем:

---

¹ Бурдяк В. Інтеграція Республіки Болгарія до Європейського Союзу. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2012. Вип. 9. С. 25.

² Скрипник О. М. Історія європейської інтеграції : навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві». 2019. С. 222.

«Я вітаю громадян та лідерів Болгарії та Румунії за їхню сміливість, визначеність та роботу щодо підготовки до членства»¹.

Загалом слід відзначити, що Румунія і Болгарія фактично були прийняті до ЄС «авансом». Ані Софія, ані Бухарест на момент приєднання до Євросоюзу не виконали всіх вимог спільноти, зокрема щодо боротьби з корупцією. Тоді в Брюсселі сподівалися на те, що вже саме по собі членство в ЄС допоможе розв'язати існуючі проблеми. Але сталося все з точністю до навпаки: набувши членство, уряди Болгарії і Румунії стали спочивати на лаврах замість продовження реформ. Саме тому ці новачки спільноти досі не можуть приєднатися до Шенгенського простору. На початку 2018 р. країни знову порушили питання Шенгену, проте поки що безрезультатно. Хоча Європейська Комісія констатувала, що обидві країни виконали технічні вимоги, які були їм висунуті, низка держав ЄС, насамперед Німеччина та Франція, висунули щодо цього свої застереження².

Отже, після офіційного вступу Болгарії і Румунії в ЄС тривала робота з економічної інтеграції цих країн: гармонійний розвиток економічних інститутів; стабільне та збалансоване економічне взаємопроникнення; підвищення рівня життя; високий рівень зайнятості; економічна і валютна стабільність.

На цьому інтеграція ЄС на Схід не припинилася, і наступною країною стала Хорватія. У Хорватії не завжди існував консенсус щодо необхідності набуття членства в ЄС. Хоча відносини між Республікою Хорватія та ЄС були започатковані ще 15 січня 1992 р. з моменту визнання Євросоюзом незалежності країни, справжні євроінтеграційні процеси розпочалися лише після зміни у 2000 р. парадигми хорватської влади і досягнення консенсусу провладних та опозиційних сил щодо стратегічної мети вступу країни до ЄС.

Хорватія разом з іншими країнами Балканського регіону брала участь у таких регіональних інтеграційних ініціативах, як Руайомонський процес зміцнення стабільності та добросусідства в Південно-Східній Європі (1995 р.), Ініціатива зі співробітництва у Південно-Східній Європі (1995 р.), Процес співпраці в Південно-Східній Європі (1996 р.). Дані програми повинні були забезпечити стабілізацію ситуації на Балканах шляхом залучення країн у регіональні інтеграційні процеси і розвитку міждержавного співробітництва (так звана політика «інклюзивної безпеки»).

У червні 1999 р. ЄС ініціював прийняття нової програми – Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Ідея Пакту була висунута в «плані Фішера», який міністри закордонних справ ЄС вперше обговорили в

---

¹ 1 січня Болгарія і Румунія приєднуються до ЄС // УНІАН. URL : <https://www.unian.ua/world/28501-1-sichnya-bolgariya-i-rumuniya-priednayutsya-do-es.html>

² Скрипник О. М. Історія європейської інтеграції : навчальний посібник. Умань : ВПЦ «Візаві». 2019. С. 224.

травні 1999 р. і прийняли так звану загальну позицію. Пакт стабільності являв собою міжнародну ініціативу, яка об'єднала зусилля країн балканського регіону, ЄС, США, Росії, міжнародних та фінансових організацій з метою досягнення стабільності на Балканах.

У рамках реалізації Пакту західно-балканським країнам пропонувалося встановити новий тип договірних відносин з ЄС, який передбачав би в перспективі можливість їх вступу до Євросоюзу за умови виконання Копенгагенських критеріїв 1993 р. Одночасно з Пактом стабільності ЄС ініціював інтеграційну стратегію для держав Західних Балкан – Процес стабілізації та асоціації (ПСА)¹.

Даний регіональний підхід забезпечив залучення Хорватії до регіональних інтеграційних процесів та договірні відносини з ЄС задовго до офіційного декларування своєї стратегічної мети набуття членства в ЄС.

У грудні 2000 р. відбувся Загребський Саміт глав держав та урядів країн ЄС, на якому лідери Євросоюзу закликали всі держави Західних Балкан прискорити свій шлях до ЄС. Таким чином, починаючи з 2000 р. членство в ЄС та НАТО набуває статусу стратегічної зовнішньополітичної мети Хорватської держави.

Уже 20 жовтня 2001 р. Хорватія підписала Угоду про стабілізацію та асоціацію, яка вступила в силу 1 лютого 2005 р. У лютому 2003 р. Хорватія подала заявку на членство в ЄС, у червні 2004 р. отримала офіційний статус кандидата на членство і вже в грудні 2004 р. Рада ЄС прийняла рішення про початок переговорів з Хорватією щодо її вступу до Європейського Союзу у березні 2005 р. у разі її повного співробітництва з Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії. Така залежність євроінтеграційних процесів від співробітництва з Гаазьким трибуналом не була випадковістю. По-суті, Євросоюз побудував свою політику щодо балканських країн на необхідності делегітимізації екстремістських націоналістичних ідеологій як передумови для членства в ЄС.

Протягом 2001 – 2004 рр. у відносинах Загреба і Брюсселя виникло напруження через висування Міжнародним карним трибуналом для колишньої Югославії обвинувачень проти відомих хорватських генералів Анте Готовіни, Рахіма Адемі та Яна Бобетко за скоєння ними військових злочинів у 1990-х роках. Це загальмувало початок переговорів про членство аж до жовтня 2005 р., а в грудні того ж року був заарештований та виданий міжнародному правосуддю хорватський генерал Анте Готовіна².

19 січня 2005 р. Хорватський Сабор (парламент) ухвалив Декларацію про основоположні принципи переговорів стосовно повноправного

---

¹ Боровець І. Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць* / Відп. ред. С.В. Віднянський. 2015. Вип 24. С. 303–318.

² Боровець І. Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць* / відп. ред. С.В. Віднянський. 2015. Вип 24. С. 310.

членства Республіки Хорватія в ЄС та створив національний парламентський комітет з ведення переговорів щодо членства в ЄС, головою якого обирався виключно представник парламентської опозиції.

У 2007 р. розпочалися переговори щодо правового доробку Європейського Союзу *acquis communautaire*. Кожного року, у період з 2007 по 2011 р., Європейська Комісія ухвалювала «звіт про прогрес» Хорватії на шляху до членства, в якому містилися усі політичні, правові, економічні, соціальні оцінки щодо ступеню готовності Хорватії до членства.

Упродовж тривалого періоду каменем спотикання залишалося неефективне за оцінкою Єврокомісії співробітництво Хорватії з Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії. Офіційний Загреб був змушений передати Брюсселю всю документацію військового часу з ознакою «цілком таємно».

Важливим кроком на шляху до зближення з ЄС стало прийняття 7 лютого 2008 р. урядом Республіки Хорватія «Національної програми Республіки Хорватія щодо вступу до Євросоюзу на 2008 рік». Програма містить повний перелік основних завдань, які необхідно виконати для забезпечення переговорного процесу та умов відкриття окремих розділів. У документі чітко визначено поквартальні завдання для кожного міністерства і, зокрема для міністерства правосуддя, робота якого розглядалася визначальною в період предвступних переговорів. Зазначений документ став шостим річним планом, покликаним забезпечити виконання умов ЄС для відкриття і закриття переговорних глав та передбачав прийняття 119 законів і 353 підзаконних актів необхідних для приведення національного законодавства до вимог ЄС¹.

У сфері ринкових відносин уряд Республіки Хорватія вирішив тривалу проблему реструктуризації підприємств суднобудівної галузі, взявши на себе зобов'язання щодо виплати всіх їхніх боргів у сумі 11,3 млрд. кун (1,54 млрд. євро) і відкривши цим самим можливість їхньої подальшої приватизації.

В антикорупційній сфері було створено низку нових інституцій, зокрема Комісію уряду Республіки Хорватія з моніторингу імплементації заходів боротьби з корупцією, Національне віче моніторингу за імплементацією Стратегії запобігання корупції при парламенті, Поліцейський національний офіс з питань боротьби проти корупції та організованого криміналу, Інспекторат органів правосуддя, Академію правосуддя, Державну школу службовців правосуддя тощо. Також посилена дієвість та адміністративна потужність вже існуючих інституцій – Міністерства юстиції, МВС, Офісу з питань боротьби проти корупції та

---

¹ Горобаха С. Ключові віхи переговорного процесу щодо вступу Хорватії до ЄС у 2007–2008 рр. *Європейські історичні студії*. 2018. № 11. С. 8–27.

організованого криміналу, Державного судового віча, Генеральної прокуратури¹.

Водночас, майже півтора роки у період з 2007 до 2009 р. процес європейської інтеграції Хорватії був пригальмований через територіальний спір зі Словенією. Лише у 2011 р. Хорватія спромоглася закрити всі глави переговорного процесу та підписати з ЄС Угоду про вступ, а у січні 2012 р. відбувся всенародний референдум щодо вступу Республіки Хорватія до Євросоюзу, де більшість виборців висловилися на користь членства в ЄС.

Майже увесь процес євроінтеграції Хорватії позначався високим рівнем євроскептицизму. Зокрема, напередодні референдуму, далеко не всі аналітики наважувалися передбачити позитивну відповідь хорватських громадян. Навіть Європарламент у своїй резолюції 17 лютого 2011 р. висловив занепокоєння низьким рівнем підтримки членства в ЄС хорватським населенням. Так, явка на референдумі склала лише 43,51 % громадян, що було найнижчою явкою за часів незалежної Хорватії. З них 66,27 % висловилися на користь членства Хорватії в ЄС, 33,13 % проголосувало проти².

Нарешті, 1 липня 2013 р. Хорватія офіційно постала країною – 28-м членом Європейського Союзу, що стало шостим розширенням ЄС з 1950 р. З моменту подачі Загребом заявки на членство у 2003 р., процес наближення Хорватії до Євросоюзу тривав десять років. Це дещо більше, ніж у середньому тривав процес вступу інших держав (9 років). Водночас, це менше, ніж тривали переговори між ЄС та, зокрема, Кіпром і Мальтою (14 років).

Таким чином, процес набуття Хорватією членства в Євросоюзі був доволі складним та мав суттєві перепони як політичного так і структурного характеру. Незважаючи на певні коливання, офіційний Брюссель все-таки вирішив справу на користь Хорватії, зваживши як її суттєвий прогрес у пристосуванні до критеріїв ЄС, так і політичні наслідки від приєднання цієї невеликої держави до сім'ї європейських країн. Після вступу Хорватія, так само як і Румунія і Болгарія, не отримала можливості приєднатися до Шенгенського простору.

В цей же час Європейський Союз розвиває співробітництво й з іншими країнами Південно-Східної та Східної Європи, зокрема в рамках політики Східне партнерство.

Співробітництво з країнами Південно-Східної Європи, Західними Балканами, також розпочинається з 1990-х рр. Такі країни як Албанія, Македонія, Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина на теперішній час є уже в списках країн-кандидатів або потенційних країн-кандидатів на вступ

---

¹ Боровець І. Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукової праці* / відп. ред. С.В. Віднянський. 2015. Вип 24. С. 312.

² Скрипник О. М. Історія європейської інтеграції: навчальний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві». 2019. С. 233.

до ЄС. Їхня інтеграція до Європейського Союзу розпочалась з прагнення ЄС допомогти урегулювати конфлікти після розпаду Югославії. Югославській конфлікт став першою серйозною зовнішньополітичною проблемою ЄС після прийняття Маастрихтського договору та створення власне Європейського Союзу.

У другій половині 1990-х рр. Союзна Республіка Югославія, Хорватія, Боснія та Герцеговина були включені у схвалену Євросоюзом в лютому 1996 р. Програму «Регіональний підхід для Балкан» програма передбачала досягнення таких основних цілей: успішну реалізацію Дейтонських домовленостей; створення умов для політичної та економічної стабілізації на основі зміцнення законності та створення громадянського суспільства, просування економічних реформ.

У квітні 1997 р. Рада ЄС запровадила регіональний підхід, що встановив політичні та економічні умови для розвитку двосторонніх відносин з 5 країнами регіону (Албанія, Боснія та Герцеговина, Хорватія, СРЮ та колишня Югославська Республіка Македонія), а саме: повага до демократичних принципів, прав людини, верховенство права, захист національних меншин, реформи у напрямку ринкової економіки, регіональне співробітництво¹.

Остаточо концептуальне визначення регіону як «регіону Західних Балкан» і оформлення механізмів та інструментів політики ЄС відбулося у червні 1999 р., коли Євросоюз ініціював програму для балканських держав – Пакт стабільності для Південно-Східної Європи, який представляв собою міжнародну ініціативу, яка об'єднала зусилля країн балканського регіону, ЄС, США, Росії, міжнародних і фінансових організацій. У рамках реалізації Пакту західнобалканським країнам пропонувалося встановити новий тип договірних відносин з ЄС, який передбачав би в перспективі можливість їх вступу в Євросоюз за умов виконання Копенгагенських критеріїв; велике значення надавалося двостороннім і багатостороннім відносинам в субрегіоні. З 2000-х рр. почався період відновлення економік країн Західних Балкан і на порядок денний постало питання про необхідність активізації процесу інтеграції країн регіону до ЄС².

24 листопада 2000 р. на саміті у Загребі держави ЄС та Західних Балкан підписали фінальну Декларацію саміту, що офіційно розпочала Процес стабілізації й асоціації та запровадила фінансовий інструмент допомоги регіону – програму КАРДС. Країнами ЄС було підтверджено, що механізмом оцінювання готовності потенційних кандидатів до членства в ЄС буде їхня відповідність Копенгагенським критеріям.

---

¹ Скрипник О. М. Історія європейської інтеграції: навчальний посібник. Умань: ВПЦ «Візаві». 2019. С. 257.

² Язькова А. А. Балканы на пути в ЕС: итоги и перспективы. *Европейский союз в XXI веке: время испытаний* / Под ред. О.Ю. Потемкиной, Н.Ю. Кавешникова, Н.Б. Кондратьевой. М.: Издательство «Весь мир». 2012. С. 355.

Програма передбачала фінансування політичних, економічних та адміністративних реформ, допомогу у європейській інтеграції та була спрямована на реалізацію наступних цілей:

1) реконструкція, демократична стабілізація, примирення та повернення біженців;

2) інституційний та правовий розвиток, включаючи гармонізацію законодавства із законодавством ЄС, підтримка демократії та верховенства права, прав людини та національних меншин, громадянського суспільства та незалежних ЗМІ, боротьба з організованою злочинністю, функціонування вільної ринкової економіки;

3) сталий економічний та соціальний розвиток, включаючи структурні реформи;

4) стимулювання тісних зв'язків і регіональної й міжнародної співпраці між країнами регіону, ЄС та країнами-кандидатами з Центральної Європи. В 2000 – 2006 рр. в рамках програми країнам регіону було виділено 4,6 млрд. євро¹.

На саміті Європейської Ради в Салоніках (Греція) у червні 2003 р. всі держави-члени ЄС заявили про «недвозначну підтримку європейської перспективи країн Західних Балкан» і те, що «майбутнє Балкан – у Європейському Союзі». Декларація у Салоніках дала конкретний вигляд членства Албанії, Боснії і Герцеговини, Хорватії, Македонії та Югославії (яка тоді складалася з Сербії разом з Косовим і Чорногорії). Втім, конкретні терміни приєднання країн Західних Балкан визначені не були. Як умови прийняття Балканських держав Євросоюз визначив не лише проведення економічної та судово-правової реформ, налагодження регіонального співробітництва, а й результативність боротьби з корупцією та організованою злочинністю як основними загрозами стабільності та демократичного розвитку Балканського регіону. Зі свого боку ЄС підтвердив наміри сприяти інтеграції регіону в єдину Європу шляхом надання трирічної фінансової допомоги у розмірі 200 млн євро².

На даний момент відносини ЄС з країнами Західних Балкан знаходяться на різних стадіях передвступного процесу, тому що країни досягли різних результатів на шляху інтеграції: Боснія і Герцеговина досі залишається потенційним кандидатом на вступ, Албанія і Македонія отримали статус кандидатів, Сербія і Чорногорія знаходяться на стадії переговорів.

17 червня 2018 р. в столиці Болгарії Софії відбувся перший за останні 15 років саміт ЄС-Західні Балкани. На саміті були присутні лідери шести країн-партнерів з Західних Балкан – Албанії, Боснії і Герцеговини, Сербії,

---

¹ The CARDS programme. The Delegation of the European Union to the Republic of Serbia. URL: <http://europa.rs/eu-assistance-to-serbia/the-cards-programme/?lang=en>

² Максакова М. А. Страны Западных Балкан на пути в Европейский Союз: проблемы и перспективы. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2016. №11. С. 45.

Чорногорії, Македонії та Косово і лідери країн ЄС. За підсумками саміту лідери Європейського Союзу та президенти держав Західних Балкан прийняли фінальну декларацію саміту ЄС-Західні Балкани¹.

Даний саміт має важливе значення для подальшої євроінтеграції країн Західних Балкан. Зокрема, ЄС підтвердив свою підтримку європейським перспективам Західних Балкан: «ЄС вітає спільну прихильність наших партнерів із Західних Балкан європейським цінностям та принципам та баченню сильної, стабільної та об'єднаної Європи, що лежить в основі наших історичних, культурних та географічних зв'язків. ЄС сповнений рішучості зміцнювати і активізувати свою участь на всіх рівнях з метою підтримки політичних, економічних і соціальних перетворень в регіоні Балкан»², – йдеться в декларації.

Також, Європейська Комісія 6 лютого затвердила стратегію по Західних Балканах, в якій передбачається перспектива розширення і активізації взаємодії ЄС із Західними Балканами. Ця стратегія назвала конкретні терміни входження двох західно-балканських країн (Сербії і Чорногорії) в ЄС – до 2025 року. З іншими країнами також буде нарощуватися співпраця для їх подальшої євроінтеграції: «Чорногорія та Сербія є двома країнами, з якими переговори про приєднання вже ведуться. Ця перспектива, в кінцевому рахунку, залежатиме від сильної політичної волі, здійснення реальних та стабільних реформ та остаточного врегулювання суперечок із сусідами»³, – заявили у Єврокомісії.

Таким чином з балканських країн кандидатами на вступ до ЄС є Албанія, Македонія, Сербія і Чорногорія, причому з Сербією (з 2014 р.) і Чорногорією (з 2012 р.) вже йдуть переговори про вступ. Боснія і Герцеговина чекає надання їй статусу кандидата з лютого 2016 року.

Щодо програми «Східне партнерство», то вона була затверджена Європейською Радою 20 березня 2009 р. Це була польсько-шведська ініціатива, яка полягала у відокремленні від Європейської політики сусідства так званого «східного напрямку». До програми «Східне партнерство» увійшли такі країни: Україна, Молдова, Білорусія, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

Польсько-шведська ініціатива «Східне партнерство» була від самого початку спрямована на посилення і стимуляцію Східного виміру ЄПС, до якого належать пострадянські країни, які після розширення ЄС у 2004 і 2007 роках стали його безпосередніми сусідами. Не визначаючи членство в ЄС

¹ EU-Western Balkans summit in Sofia, 17 May 2018. *European Council*. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2018/05/17/>

² Sofia declaration of the EU-Western Balkans summit, 17 May 2018. *European Council*. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/05/17/sofia-declaration-of-the-eu-western-balkans-summit/>

³ Єврокомісія прийняла стратегію щодо Балкан з перспективою розширення. *Європейська правда*. 6.02.2018. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/6/7077163/>

як остаточну мету партнерства, ця ініціатива покликана забезпечити активне співробітництво у дво - та багатосторонньому форматі як із ЄС, так і між країнами-партнерами, з метою приведення їх законодавства, економіки і адміністративного управління та інших сфер до європейських стандартів¹.

Перший (установчий) саміт ініціативи Європейського Союзу «Східне партнерство» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі. Для роботи Європейська комісія запропонувала партнерам чотири тематичні платформи – з питань демократії та належного управління, контактів між людьми, енергетичної безпеки та економічної інтеграції. Ці платформи мають на меті практичну імплементацію багатостороннього виміру регіональної співпраці. Перші засідання стосовно цих платформ відбулися у червні 2009 р. У рамках «Східного партнерства» здійснюються також проекти щодо боротьби проти змін клімату, транспортної сфери, енергетики, політики з охорони довкілля, обміну студентами².

Другий саміт, який відбувся у Варшаві в жовтні 2011 р., не приніс принципових зрушень, однак було підтверджено основні напрямки розвитку Східного партнерства та прийнятий «путівник», який містив конкретні кроки до поглиблення співпраці. Фактична неучасть Білорусії та проблема на переговорах щодо декларації саміту (суперечки між Вірменією та Азербайджаном щодо Нагірного Карабаху) безперечно затьмарили Варшавський саміт³.

У листопаді 2013 р. у Вільнюсі відбувся третій саміт «Східного партнерства» Проте уже на самому саміті Східного партнерства Європейський Союз успішно парафував Угоди про асоціацію та створення поглиблених і всеохопних зон вільної торгівлі (ПВЗВТ) лише з Молдовою і Грузією. А також, було підписано Угоду про лібералізацію візового режиму з Азербайджаном. Для цих країн це був значний крок уперед в євроінтеграційній політиці. Адже підписавши угоди з Європейським союзом на вільнюському Саміті ці країни декларували, підтримували та впроваджували принципи міжнародного права, демократичні цінності, сталий розвиток, ринкову економіку та належне врядування⁴.

Загалом слід зауважити, що кожна країна «Східного партнерства» по-різному була готова до поглибленої інтеграції – це стосувалося не тільки рівня економічного розвитку держав, але й підтримки демократичних

¹ Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / [І. Ф. Газізуллін, М. М. Гончар, О.В. Коломієць [та ін.]; за ред. В. Мартинюка; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: [Агентство «Україна»], 2009. С. 13.

² Засідання тематичної платформи в рамках ініціативи «Східне партнерство» URL : <http://eu.prostir.ua/news/235246.html>

³ Східне партнерство Кавказу. Посольство Чеської Республіки в Києві. 24.03.2014. URL : http://www.mzv.cz/kyiv/uk/x2010_05_17/x2010_08_20_1/x2014_03_24.html

⁴ Скрипник О. М. США і політика Європейського Союзу «Східне партнерство». *Європейські історичні студії: науковий журнал*. № 3. 2016. С 36.

інституцій і прав людини. ЄС, не декларуючи своїх намірів розширення на схід, у рамках своєї політики добросусідства прагнув підтримки стабільності у цих державах, зокрема тих, які мають спільні з ним кордони.

Але від самого початку не всі країни «Східного партнерства» чітко заявляли про свої європейські прагнення. Так, в Азербайджані цим процесам перешкоджали системні порушення демократичних цінностей. Тісний зв'язок Білорусі з Росією майже одразу унеможливив будь-які угоди з ЄС. А Вірменія під тиском Росії в останню мить відмовилась від свого наміру підписувати угоду про асоціацію. Щодо України, то тогочасний Президент В. Янукович категорично відмовився підписувати Угоду про асоціацію з ЄС.

Лише у червні 2014 р. Україна уклала угоду з ЄС. Таким чином лише три країни «Східного партнерства» – Грузія, Молдова та Україна підписали Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Внаслідок підписання асоціації, громадяни усіх трьох країн отримали право відвідувати ЄС з туристичною метою у безвізовому режимі строком до 90 днів протягом кожних 180 днів. Угода про асоціацію з Європейським союзом передбачала також відкриття зони вільної торгівлі (ЗВТ), що сприяло збільшенню обсягів торгівлі¹.

Загалом для України, Молдови та Грузії результати саміту стали найкращими серед реально можливих. Найголовніше питання, яке стояло на порядку денному в ЄС, це питання скасування віз. Україна отримала макрофінансову допомогу в розмірі 1,8 мільярда євро².

Наступні саміти «Східного партнерства», Ризький 2015 р. та Брюсельський 2017 р., підтвердили розвиток посиленних, диференційованих відносин між ЄС та його шістьма суверенними, незалежними партнерами. Наголошувалося, що масштаби і глибина співробітництва визначаються ЄС і амбіціями, потребами, а також темпами реформ партнерів³.

Отже, із розпадом Радянського Союзу, завершенням «холодної війни» та проголошенням незалежності колишніх радянських республік, розпочинається так званий процес «повернення до Європи» східноєвропейських країн. ЄС розпочинає активне співробітництво з цими країнами через підписання ряду торговельно-економічних угод та угод про асоціацію. Процес реалізації розширення ЄС на Схід відбувся і продовжує відбуватися за рахунок надання фінансової допомоги та налагодження конструктивного діалогу. Здійснюючи східноєвропейську інтеграцію ЄС

---

¹ Магазова А. «Східне партнерство»: чого досягла Україна у співпраці з ЄС? *Radio Свобода*. 13.05.2019. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/tenth-anniversary-of-the-eastern-partnership/29938096.html>

² Скрипник О. М. США і політика Європейського Союзу «Східне партнерство». *Європейські історичні студії: науковий журнал*. № 3. 2016. С 37.

³ Підсумкова декларація Ризького саміту Східного партнерства. *Європейська Правда*. 02.05.2015. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/05/22/7034050/>

отримав нагоду і відповідальність допомогти сусіднім країнам в економічному та демократичному розвитку.

У 2004, 2007 та 2013 рр. відбулося розширення Європейського Союзу шляхом приєднання саме країн Східної Європи. На даний момент Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Естонія, Литва, Латвія, Болгарія, Румунія та Хорватія є країнами-членами ЄС. Такі країни як Албанія, Македонія, Сербія, Чорногорія, є уже в списках країн-кандидатів на вступ до ЄС, а Боснія і Герцеговина із 2016 р. є потенційними країнами-кандидатами. Крім того Європейський Союз підтримує євроінтеграцію й інших країн Східної Європи у рамках програми «Східне партнерство», до якої увійшли Україна, Молдова, Білорусія, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

За ред.: Рафала Димчика, Ігоря Кривошеї

A PRIMA FACIE

Студії з історії Європи

Колективна монографія

Підписано до друку 12.11.2021. Формат 60x84 1/16.
ум. друк. арк. 8,3, ум.об.арк.6,4
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

ТОВ «КНТ»

Тел. (099)-232-40-59, (096)555-19-80

E-mail: knt2012@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 581 від 03.08.2001.